

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОГНОЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

монографія

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ПРОГНОЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ
В УКРАЇНІ**

Монографія

*За науковою редакцією
доктора психологічних наук В. В. Жовтянської*

Кропивницький – 2025

УДК 159.9: 303: (316.42+316.4.06)

П 86

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол №13/25 від 9 грудня 2025 р.

Рецензенти:

В. О. Васютинський, доктор психологічних наук, професор;

О. М. Кокун, доктор психологічних наук, професор;

В. М. Шморгун, доктор психологічних наук, професор

П 86 Психологічні засади прогнозування соціальної ситуації в Україні [Електронний ресурс] : монографія / Т. В. Данилова, В. В. Жовтянська, О. Ю. Кухарук, О. Р. Малхазов, В. А. Стадник, О. В. Суший ; за наук. ред. В. В. Жовтянської. – Кривийозький : Імекс-ЛТД, 2025. – 316 с.

ISBN 978-966-189-759-4

У монографії представлено теоретико-методологічні і методичні засади прогнозування розвитку соціальної ситуації в Україні. Наведені в тексті результати теоретичних та емпіричних наукових досліджень розкривають особливості прогнозування соціальної ситуації в таких її аспектах, як-от суспільно-політичний, економічний, громадянський, соціетальний, а також у сфері психічного здоров'я. Вихідною аксіоматикою роботи став погляд на людину як на першоджерело і суб'єкта суспільних змін, що визначило обрання психологічних чинників і механізмів людської поведінки як наукового базису соціальної прогностики. Авторами запропоновано оригінальні концепції, моделі та методики, які дають змогу отримувати наукові прогнози щодо майбутнього соціальної ситуації в Україні. Висвітлено прогностичні можливості низки наукових підходів: психологічного, ідентичнісного, ситуаційного, холистичного. Окрему увагу приділено аналізу і прогнозуванню соціальної ситуації в державі в умовах війни та повоєнного відновлення. Хоча представлені в монографії дослідження стосуються насамперед українського суспільства, деякі їх результати можуть бути застосовані і в більш широкому контексті.

Адресовано фахівцям із соціального прогнозування, представникам органів державної влади та управління, студентам, аспірантам та науковцям соціогуманітарного профілю.

УДК 159.9: 303: (316.42+316.4.06)

ISBN 978-966-189-759-4

© Т. В. Данилова, В. В. Жовтянська, О. Ю. Кухарук,
О. Р. Малхазов, В. А. Стадник, О. В. Суший, 2025

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2025

ЗМІСТ

Вступ (<i>В. В. Жовтянська</i>)	5
Частина I. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРЕДИКТОРИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ	11
Розділ 1. Психологічні засади прогнозування суспільно-політичного розвитку України (<i>В. В. Жовтянська</i>)	12
1.1. Можливості та обмеження психологічного підходу в прогнозуванні суспільного розвитку	13
1.2. Методика прогнозування тенденцій суспільно-політичного розвитку України	27
Розділ 2. Методологія разово-цільового прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки (<i>О. Р. Малхазов</i>)	51
2.1. Потенціал та обмеження наукових підходів до прогнозування економічної поведінки громадян	52
2.2. Концептуальні засади разово-цільового прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки	57
2.3. Прогнозування динаміки економічної поведінки громадян в умовах загроз: емпірична верифікація методу	67
Розділ 3. Прогнозування соціальної згуртованості в умовах війни і повоєнного відновлення: ідентичнісний підхід (<i>О. Ю. Кухарук</i>)	102
3.1. Соціальна ідентичність і соціальна згуртованість: взаємозв'язок та динаміка в умовах війни	102
3.2. Теоретична модель прогнозування соціальної згуртованості на основі характеристик соціальної ідентичності	119
Частина II. ЛЮДИНА VS СОЦІУМ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ У ПРОГНОЗУВАННІ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ	136
Розділ 4. Психічне здоров'я як фундаментальний складник людського потенціалу: виклики і перспективи (<i>Т. В. Данилова</i>)	137
4.1. Психічне здоров'я в глобальному просторі сьогодення	137
4.2. Біологічне, соціальне і не тільки: трансдисциплінарна парадигма і холістичний підхід до психічного здоров'я	150
4.3. Майбутнє сталого психічного здоров'я: перспективи розвитку	161

Розділ 5. Психологічні засади прогнозування адаптованості населення України до стресогенних факторів війни (<i>В. А. Стадник</i>).....	200
5.1. Предиктори індивідуальної і соціальної адаптованості до стресогенних факторів війни: теоретичний аналіз	200
5.2. Прогностичне моделювання адаптованості населення України до стресогенних факторів війни.....	222
Розділ 6. Соціетальна парадигма прогнозування соціальної ситуації (<i>О. В. Суший</i>).....	238
6.1. Епістемологічні можливості ситуаційного підходу в соціальному прогнозуванні з погляду психологічної науки.....	238
6.2. Соціетальна динаміка і соціальна ситуація: концептуальні засади прогностного моделювання.....	260
6.3. Соціетальне як імператив повоєнної України: сценарії розвитку соціальної ситуації	278
Підсумки (<i>В. В. Жовтянська</i>)	305
Додаток. Порівняльна таблиця сценаріїв завершення війни і повоєнного розвитку	310

ВСТУП

Прогнозування процесів соціального розвитку є одним із найскладніших, а отже і найамбітніших завдань для сучасної науки. І річ тут не лише в тім, що це завдання безпосередньо стосується прогнозування розвитку спільнот як надскладних систем з безліччю внутрішніх взаємозв'язків. Більш суттєва проблема полягає в тому, що першопричиною будь-яких соціальних змін є людина як суб'єкт соціальної дії. «Людський фактор» – це завжди потенційне джерело невизначеності, оскільки суб'єктність людини передбачає наявність вільного вибору. Він, власне, означає принаймні потенційний індетерменізм людської поведінки. Водночас цей вибір не є закритим для аналізу й прогнозування. Визначення чинників і механізмів людської дії, зокрема і соціальної, є одним з основних завдань психології. Тому, якщо соціальна прогностика воліє вийти на рівень причинно-наслідкових зв'язків, який лежить в основі наукового пізнання взагалі і прогнозування зокрема, вона неодмінно має звернутися до психологічної проблематики.

Ідея про те, що людина є суб'єктом соціального розвитку, лежить в основі суб'єктного підходу до прогнозування соціальних явищ. Більш докладно про це йтиметься в першому розділі цієї монографії. По-іншому цей підхід може бути названий психологічним, оскільки він передбачає, що особливості соціального розвитку визначаються змістами психічного життя членів спільноти. Справді, якщо людина є першоджерелом суспільних змін, то характер цих змін залежить від поглядів, бажань, настановлень, навичок та інших феноменів, важливих для розуміння причин людських дій. Зрозуміло, що суб'єктний підхід чільне місце як в аналізі, так і в прогнозуванні соціальних явищ відводить саме психології.

Утім, наразі психологічна наука залишається, на жаль, переважно на маргінальній позиції в полі сучасної соціальної прогностики. Такий стан справ зумовлений низкою причин.

Перша з них пов'язана з особливостями розвитку і пріоритетами самої сучасної психології, яка активно утверджується як експериментальна наукова дисципліна. Звісно, це не означає, що тут не розвивається теоретичне знання. Але передбачається, що будь-яка запропонована теорія принаймні потенційно має бути перевірена емпірично, а краще – експериментально. Утім, постановка експериментів для соціальних явищ, дотичних до процесів суспільного розвитку, є практично неможливою, а емпірична перевірка загалом є доволі утрудненою. Мабуть, саме через це сучасна соціальна психологія активно досліджує різні аспекти поведінки і життя людини в соціумі, майже не наважуючись досліджувати психологічні чинники, детермінанти або закономірності розвитку самого соціуму, а отже, не маючи власного предмета в проблемі соціального прогнозування.

Другою причиною є поширена філософська традиція розглядати психологічні інтерпретації соціального розвитку, тобто його інтерпретації на основі психологічних чинників, детермінант або закономірностей, як інтерпретації суб'єктивні. Їм протиставляється аналіз соціальних процесів на основі так званих об'єктивних законів і закономірностей, які лежать поза сферою психічного і притаманні суспільству як цілому. Разом з тим змісти свідомості членів суспільства розглядають переважно як похідні від характеру суспільного розвитку і зумовлені зазначеними «об'єктивними» законами й закономірностями. Вихідна суб'єктивність членів спільноти з такого погляду постає як своєрідний епіфеномен, який насправді не є суттєвим для розуміння соціальних процесів. Витоки цього підходу простежуються в об'єктивно-ідеалістичних концепціях, більш повне його розкриття бачимо в марксизмі і структуралізмі, а його відгомін добре відчувається і в сучасній гуманітаристиці.

Такий погляд також має право претендувати на свою частку істини. Зрештою, добре відомо, якою мірою змісти свідомості і психічного життя індивіда зумовлені процесами його соціалізації. Людина формується саме як людина на основі реалізованої в суспільстві культурної традиції, яка до того ж дає змогу цьому суспільству існувати як певній організованій цілісності.

А проте це не означає, що змісти психічного життя індивіда повністю детерміновані процесами соціалізації. Культурні традиції зазнають поступових змін, як зазнає їх і саме суспільство. І джерелом цим змін є члени суспільства, дії яких не вкладаються в патерни поведінки, задані попередньою традицією. Водночас як би ми не апелювали до «об'єктивних причин», але в основі людської дії все одно лежить певна мотивація. Це не означає, що ця мотивація перебуває десь поза об'єктивними обставинами, але вони враховуються через притаманні людині суб'єктивні уявлення. Тобто, віддаючи належне впливу соціальності на змісти психічного, ми не можемо говорити про їх повну детермінованість соціальним і не можемо не враховувати ці змісти, аналізуючи або прогнозуючи розвиток суспільства.

Загалом ідея про визначення законів соціуму поза людиною з її психічним життям за своєю суттю є схоластичною, оскільки соціум – це і є люди, поза ними його немає. Тож зовсім не йдеться про спробу скасувати тезу про те, що група – це не просто множина окремих індивідів і що їй притаманна власна специфіка. Коли ми говоримо про мотивацію, цінності чи уявлення членів соціуму, які лежать в основі соціальної дії, а отже, і в основі розвитку суспільства, то завжди розуміємо, що ці мотиви, цінності та уявлення сформовані завдяки опосередкуванню соціальних впливів. Людина як член суспільства є соціальною за визначенням, що не заважає їй бути єдиним можливим суб'єктом соціального розвитку. Тому шукати детермінанти і закономірності останнього поза людиною з її внутрішнім світом є безсенсовим заняттям, оскільки це означає не брати до уваги причинно-наслідкові зв'язки цього розвитку.

Отже, базовим для цієї колективної роботи є саме суб'єктивний, або, інакше кажучи, психологічний, підхід, відповідно до якого характер соціального розвитку визначається змістами психічного життя членів спільноти. Як уже зазначалося, згідно з логікою цього підходу головна роль у прогнозуванні соціальних явищ має належати психології, а якщо говорити більш точно – соціальній психології. І хоча остання фактично лише здійснює перші розвідки в

цьому напрямі, у цій монографії ми спробуємо представити розробки, які можуть продемонструвати потенціал зазначеної дисципліни в прогнозуванні соціальних явищ.

Водночас суб'єктний підхід зовсім не єдиний, на який ми спиралися в наших дослідженнях. Це видається цілком логічним з огляду на складні діалектичні відносини між індивідуальним і соціальним, які слід враховувати в прогнозуванні соціальних явищ, а також беручи до уваги складність і багатоаспектність соціальної прогностики. Під час досліджень автори використовували ідентичнісний, ситуаційний, холістичний та інші підходи. Спрямованість на врахування багатоаспектності процесів соціального розвитку знайшла відображення в умовному поділі розділів монографії на дві частини. Якщо в першій частині наукова оптика сфокусована насамперед на психологічних предикторах розвитку соціальної ситуації, то в другій – розглядається комплексна взаємодія складників соціальної ситуації в контексті взаємовідносин людини і суспільства.

Представлені в монографії наукові розвідки стосувалися насамперед методологічної проблематики. Водночас ми аналізували й розробляли як загальні засади соціального прогнозування, так і реалізовані на їх основі прогнозні моделі та методи. Важливо зазначити, що у фокусі нашої уваги була соціальна ситуація в Україні, а головним нашим завданням було створити теоретико-методологічний базис, який давав би змогу будувати прогнози щодо розвитку цієї ситуації. Хоча представлені в монографії дослідження стосуються насамперед українського суспільства, деякі їх результати можуть бути застосовані і в більш широкому контексті.

У трактуванні поняття «соціальна ситуація» ми спиралися на традицію, яку у вітчизняній психології розвивали В. Роменець і М. Слюсаревський. Згідно з цією традицією ситуація (не лише соціальна) має суб'єктивну і об'єктивну сторони: з одного боку, вона є сукупністю зовнішніх умов, тобто об'єктивною даністю, а з другого – сукупністю ставлень людини до цих умов, які вона переживає як підставу для подальших дій. Такий підхід можна

охарактеризувати як людиноцентричний у тому сенсі, що концептуалізований у понятті ситуації зріз об'єктивної дійсності тут розглядається в контексті життєдіяльності людини як такий, що важливий з погляду її потреб, мотивів, інтересів тощо.

Якщо йдеться про соціальну ситуацію, то логічно, що в цьому разі поняття об'єктивної дійсності буде звужуватися до комплексу соціальних умов, у яких проходить життя членів суспільства. Причому, з огляду на зазначене вище, з цього комплексу умов мають виокремлюватися ті, що є значущими в контексті життєдіяльності людини. Саме таким поглядом на поняття соціальної ситуації ми керувалися в нашому дослідженні.

Зрозуміло, що соціальних умов, у яких здійснюється життєдіяльність членів суспільства і які можна розглядати як значущі для перебігу цієї життєдіяльності, може бути дуже багато. А відповідно, соціальна ситуація є дуже складним і багатоаспектним явищем. У цій роботі ми зосередили увагу лише на деяких із цих аспектів. Власне, ми зупинилися на тих із них, які, по-перше, являють собою традиційні зрізи аналізу життя людини в суспільстві і які правомірно розглядати як найбільш важливі, коли йдеться про характеристику соціальної ситуації в певній державі, і які, по-друге, збігалися з дослідницькими інтересами і можливостями авторського колективу. Як такі аспекти було виділено суспільно-політичну, економічну, громадянську, соціетальну сфери і сферу психічного здоров'я. Ми не хочемо претендувати на те, що нам вдалося виокремити всі важливі аспекти соціальної ситуації, але можемо стверджувати, що всі зазначені аспекти є значущими в контексті перебігу життєдіяльності людини в суспільстві.

Кожна із зазначених сфер, хоча й звужує поняття соціальної ситуації, задаючи конкретний напрям для прогнозування її розвитку, усе ж залишається досить обширною. Тому зрозуміло, що розроблені психологічні засади прогнозування і реалізовані на їх основі прогностичні моделі й методи подекуди ще більше довизначають й опрідметнюють кожен із цих сфер. Наприклад, під час розроблення методології прогнозування соціальної ситуації

в громадянському аспекті дослідницьку увагу було зосереджено переважно на такій важливій характеристиці громадянської взаємодії, як соціальна згуртованість. Це зумовлено тим, що саме ця характеристика виходить на перший план, коли йдеться про громадянське суспільство в умовах війни, а якраз цій проблематиці і присвячено наше дослідження. Аналогічно, визначаючи засади прогнозування у сфері ментального здоров'я, окрім теоретико-методологічних аспектів, окрему увагу ми зосереджували на проблемі адаптованості населення України до стресогенних чинників війни.

ЧАСТИНА I

Психологічні предиктори розвитку соціальної ситуації в Україні

Розділ 1

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОГНОЗУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

У першому параграфі цього розділу ми розглянемо можливості та обмеження психологічного підходу до прогнозування соціальних процесів не лише в контексті суспільно-політичної проблематики, а більш загально – у контексті суспільного розвитку в цілому. Це дасть змогу більш повно представити потенціал цього підходу та особливості його застосування. Далі, рухаючись від загального до окремого, ми представимо конкретні напрацювання з його впровадження в суспільно-політичній сфері (другий параграф цього розділу).

Під суспільно-політичною сферою пропонуємо розуміти ті аспекти життєдіяльності людини в соціумі, які пов'язані з організацією його функціонування в цілому. Фактично тут ідеться про *політику* у вихідному значенні слова – як процеси (само)управління в державі, колишньому полісі, в усіх їх полісуб'єктності і багатоплановості.

Зауважимо, що в соціогуманітарних науках є традиція, чи принаймні тенденція, трактувати процеси суспільно-політичного розвитку як процеси суспільного розвитку загалом. Скажімо, засновники марксизму розглядали розвиток соціуму крізь призму зміни так званих суспільно-економічних формацій, які фактично являють собою глобальні політичні системи, представлені в історії людства (Маркс, & Енгельс, 1955). Як більш свіжий приклад можна навести концепцію Ф. Фукуяма, який також аналізує історичний процес як зміну глобальних політичних систем (Fukuyama, 1992). Прикметно, що в прогнозованому відомим політологом майбутньому повсюдно має запанувати ліберальна демократія, а з нею – настати «кінець історії»,

оскільки завершиться історія соціальних перетворень і протистоянь. Тобто, хай і дещо метафорично, але історію Фукуяма визначає через зміни в суспільно-політичному устрої держав або в їх протиборстві.

Таку синонімію між суспільно-політичним і суспільним (соціальним) загалом, що подекуди простежується під час аналізу глобальних процесів розвитку, можна пояснити, з одного боку, дещо надмірною, як здається, політизацією погляду на ці процеси, а з іншого – важливістю саме суспільно-політичного аспекту розвитку соціуму для розуміння закономірностей його динаміки. Зрештою, саме цей аспект визначає характер і спосіб організації суспільного життя, а тому безпосередньо позначається на всіх інших його сферах.

1.1. Можливості та обмеження психологічного підходу в прогнозуванні суспільного розвитку

Актуальність дослідження. Прогнозування процесів суспільного розвитку є одним з найактуальніших завдань, які стоять перед сучасною соціогуманітарною наукою. Та зона турбулентності, у якій опинився сучасний світ, демонструє серйозність загроз, пов'язаних з відкритими і латентними конфліктами між різними геополітичними акторами, а також із внутрішніми соціально-економічними кризами в окремих спільнотах. Це актуалізує запит на моделі суспільного розвитку, які давали б змогу спрогнозувати майбутні виклики, а отже, і підготуватися до них. Зокрема, повномасштабна російсько-українська війна, у реальність якої ще недавно мало хто міг повірити, стала тією подією, яка показала як нестачу представлених у науковому і політичному дискурсі розробок у сфері соціального прогнозування, так і суспільну потребу таких розробок.

Однак запит на прогностичні моделі суспільного розвитку можна розглядати і в значно ширшому контексті. Ці моделі є підставою для рефлексії як науковців, так суспільства загалом щодо сценаріїв власного майбутнього.

Наукове прогнозування у своїй основі спирається на визначення причинно-наслідкових зв'язків, а тому висвітлює ті умови або чинники, які приводять до виникнення певної ситуації як свого наслідку. Це дає змогу скоригувати той чи інший сценарій розвитку подій або зробити вибір між різними сценаріями. Інакше кажучи, наукове прогнозування не лише створює підстави для усвідомленого ставлення до свого майбутнього, а й означає шляхи досягнення бажаного варіанта розгортання подій. Запобігання можливим загрозам на шляху суспільного розвитку є одним з аспектів такої рефлексії щодо глобального майбутнього.

Аналіз наявних підходів. Перш ніж говорити про власні розвідки щодо прогнозування зазначених процесів, доцільно спочатку стисло оглянути наявні на цей час напрацювання з цієї тематики. Найбільш відомі підходи, у межах яких пропонуються прогностичні моделі суспільного розвитку, представлені переважно в царині філософії і, меншою мірою, – соціології та історії. Це пов'язано з тим, що саме зазначеним галузям знання наразі належить першість у виявленні загальних закономірностей історичного процесу, які зазвичай і лежать в основі таких моделей. Серед головних підходів до прогнозування процесів суспільного розвитку можна виокремити формаційний, цивілізаційний, технологічний.

Формаційний підхід традиційно пов'язують з теоретичними побудовами К. Маркса та його послідовників. Згідно із цим підходом соціум у своєму розвитку, що визначається досягнутим рівнем матеріального виробництва, проходить низку стадій – суспільно-економічних формацій. Їх загальну кількість Маркс чітко не визначив (уже згодом радянські дослідники розробили відому багатьом із нас схему з п'яти етапів історичного процесу), але згідно з його прогнозами останньою і, в певному розумінні, цільовою стадією розвитку людства є комунізм. За визначенням Маркса, комунізм – це такий спосіб соціального устрою, де кожна людина зможе вільно привласнювати колективні здобутки, що дасть їй змогу завдяки вільному вибору праці максимально розкрити власні здібності задля суспільного добробуту (Маркс, 1955).

Формаційний підхід до сьогодні має своїх прибічників; також здійснюються спроби наукового переосмислення і розвитку представлених у ньому положень (наприклад, Герилів, 2014).

Цивілізаційний підхід, на відміну від формаційного, розглядає множинність форм історичного процесу і фокусується на аналізі особливостей локальних цивілізацій. Однак у межах цього підходу допускається наявність спільних закономірностей у розвитку цих глобальних соціальних утворень. Так, один із найяскравіших представників зазначеного напрямку А. Тойнбі вважав, що всі цивілізації від народження до загибелі проходять ті самі стадії і що процес становлення й розвитку цих мегаспільнот пов'язаний з віднайденими ними відповідями на ті чи інші історичні виклики (Тойнбі, 2001). Досить подібним до поняття цивілізації є концепт соціальної суперсистеми П. Сорокіна, який так само, як і Тойнбі, вважав, що всі глобальні соціальні утворення проходять схожий шлях від становлення до розпаду (Сорокін, 1992). Власне, ішлося про три типи суперсистем – чуттєву, ідеаційну та ідеалістичну – залежно від їхніх домінуючих культурних характеристик. Культура першого типу вирізняється переважанням емпірично-чуттєвого сприйняття дійсності та спрямованістю на гедоністичні цінності; культура другого типу характеризується орієнтацією на надчуттєві ідеї і духовні цінності; культура третього типу являє собою проміжний варіант між двома попередніми типами. Сорокін дійшов висновку, що в історичному процесі спостерігається циклічна зміна суперсистем у такій послідовності: ідеаційна, ідеалістична, чуттєва. Історичні реалії, у яких проходило його власне життя (перша половина двадцятого століття), він розглядав як кінець культури чуттєвого типу, на зміну якій згодом мала прийти культура ідеаційна.

С. Гантінгтон, відомий представник цивілізаційного підходу, вважає, що в майбутньому конфлікт між цивілізаціями відтіснить на другий план ідеологічні, економічні та інші форми конфліктів і стане визначальним чинником світової політики (Huntington, 1993). На його думку, країни що не належать до «золотого мільярда», здійснюватимуть модернізацію, що дасть їм

змогу з часом зменшити своє технологічне, військове та економічне відставання від Заходу. Водночас вони намагатимуться робити це, не змінюючи свої традиційні цінності та культуру. На переконання Гантінгтона, такі цінності, як-от лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, секулярна держава, притаманні лише Західній цивілізації і чужі для решти світу.

Розроблення *технологічного підходу* пов'язане насамперед з іменами футурологів Д. Белла і Е. Тоффлера (Белл, 1986; Toffler, 1981). Подібно до формаційного підходу, вихідним чинником розвитку суспільства тут також вважається технологічний прогрес, але, на відміну від марксизму, його розглядають не лише в площині матеріального виробництва. Представники цього напрямку запропонували триступеневу схему історичного процесу: доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство. На виокремлення соціально-економічних характеристик останнього і були спрямовані основні футурологічні зусилля Белла і Тоффлера. На їхню думку, постіндустріальному суспільству притаманні пріоритетність знань серед інших ресурсів; наявність інтелектуальноємких технологій; переважання сфери надання послуг над сферою виробництва товарів; орієнтація ринку праці на професії, пов'язані з розумовою діяльністю (Белл, 1986); клієнтоцентрована економіка; розмивання меж між виробництвом і споживанням (Toffler, 1981).

Говорячи про відомих футурологів, ще раз згадаємо тут Ф. Фукуяму з його ідеєю «кінця історії». Дослідження цього автора, спрямовані на аналіз і прогнозування процесів суспільного розвитку, варто виокремити в окремий напрям, який можна означити як *умовно психологічний*. Використання додатка «умовно» тут пов'язано з двома причинами. По-перше, визначаючи базові чинники історичного процесу, Фукуяма розглядає не лише ті з них, які належать до царини психічного, а й ті, які стосуються суто економічної проблематики. І хоча у своїй знаковій праці він зауважує, що якщо ми хочемо виявити закономірності в калейдоскопі історичних змін, то мусимо зосередити

свій аналіз на тому, що завжди залишається поза цими змінами, а саме на природі людини, то в подальшому, під тиском критики, Фукуяма дещо змінив акценти у своїй риторичі (Fukuяama, 1992). По-друге, визначаючи психологічні детермінанти суспільного розвитку, він більше спирається на філософські напрацювання, насамперед на доробок Платона і Гегеля, а не на розробки, які можна було б назвати науково-психологічними.

Фукуяма вбачає вихідну причину історичного розвитку в подоланні наявних у суспільстві суперечностей, які виникають унаслідок незадоволеності тих чи інших учасників процесу. Власне, причина незадоволеності полягає у фрустрації потреб, а точніше – потреби в соціальному визнанні. На думку Фукуяма, політичним режимом правління, який дає змогу зняти суперечності, викликані незадоволеним бажанням визнання у представників різних соціальних груп, є ліберальна демократія. Тому закономірний перехід до цього режиму правління футуролог розглядає як логічне завершення ідеологічного розвитку суспільства, що тягне за собою також завершення епохи великих протистоянь, воєн і революцій. Саме в цьому сенсі Фукуяма говорить про «кінець історії», водночас зауважуючи, що, можливо, колись людство пересититься спокійним життям без боротьби і можливостями рівноправ'я, що знову запустить колесо історії на новий оберт.

Зауважимо, що всі розглянуті вище підходи зазнали серйозної критики. Формаційний підхід, і марксизм узагалі, неодноразово критикували за слабку аргументаційну базу (наприклад, Назаретян, 2016; Чумаков, 2013). Дослідження Тойнбі доволі скептично сприймали професійні історики (зокрема Февр, 1991).

Слабким місцем формаційного підходу є, скажімо, деякі представлені ним прогнози. Наведемо відтак одну цитату зі знакової роботи С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій»: «У 1991–1992 роках багато хто був стурбований можливістю військового зіткнення між Росією і Україною через спірні території – насамперед Крим, а також Чорноморський флот, ядерні арсенали та економічні проблеми. Але якщо належність до однієї цивілізації щось означає, то ймовірність збройного конфлікту між Росією і Україною не дуже велика»

(Huntington, 1993). Крім того, виходячи з міркувань цивілізаційного підходу, Гантінгтон прогнозував посилення протистояння Сполучених Штатів і Японії як таких, що належать до різних цивілізацій, і зближення Китаю і Тайваню як представників однієї цивілізації.

Прогнози технологічного підходу (який критикували ті ж марксистки) виявилися більш узгодженими з реаліями сучасного світу, хоча, можливо, і дещо ідеалізованими. Але суттєвою проблемою цього підходу є те, що він залишає за дужками соціально-політичні чинники суспільного розвитку, що не дає змоги прогнозувати конфлікти та інші події, які з позицій сучасності є критично важливими для подальшого розвитку.

Гострої критики, особливо протягом останнього десятиліття, зазнали прогнози Фукуяма щодо «кінця історії». Його опоненти зазначають, що сучасні реалії зовсім не схожі на епоху завершення великих протистоянь і конфліктів. Ба більше, у світі наразі не спостерігається особливого поступу в напрямку до лібералізації суспільних відносин – навпаки, так званий правий поворот є демонстрацією зовсім протилежних тенденцій. І хоча насправді Фукуяма не стверджував, що ліберальна демократія перемаже у світі протягом якихось коротких за історичними мірками проміжків часу, утім посилення антиліберальних позицій на політичній арені, зокрема зміцнення тоталітаризму в Росії та утвердження авторитарного режиму в Туреччині, вимагають у контексті заявленої ним концепції окремих пояснень.

Але, на нашу думку, найбільш слабким місцем цієї концепції є спосіб її обґрунтування, а точніше – вибір конкретної аргументації. Хоча апеляцію до природи людини, а саме до її психології, Фукуяма у своїй роботі розглядає як методологічну необхідність, коли йдеться про визначення закономірностей суспільного розвитку, утім навряд чи в цьому разі достатньо обмежитися суто філософським аналізом. Зокрема, постає питання: чи є соціальне самоствердження єдиним мотивом, який визначає інтенції суспільних перетворень, і чи не є така позиція спрощенням не лише історичної, а й психологічної реальності? Загалом, видається очевидним, що апеляція до

психології людини без опертя на власне психологічний аналіз не буде переконливою.

Психологічний (суб'єктний) підхід до прогнозування процесів суспільного розвитку. Утім, слід визнати, що Фукуяма є одним із небагатьох дослідників, який звертається до психологічних чинників, коли йдеться про аналіз закономірностей історичного процесу. Видається, що саме ігнорування дослідниками сфери психічного є головною методологічною проблемою як класичних, так і сучасних моделей суспільного розвитку. Річ у тім, що якщо ми хочемо зрозуміти сутнісні закономірності цього розвитку, то маємо визначити його внутрішні механізми, тобто причинно-наслідкові зв'язки, які зумовлюють той чи інший вектор розгортання подій. А віднайдення таких зв'язків без звернення до мотивації членів суспільства, а отже, і до суб'єктивного бачення ними ситуації, неможливе, оскільки суспільний розвиток – це завжди результат суспільних дій, а точніше – результат дій конкретних членів соціуму. Тому спроба визначити закономірності розгортання історичного процесу, ігноруючи при цьому сфери психічного, завжди буде лише зовнішнім, поверховим описом цього процесу, не заглибленим у глибинні пласти причин людських дій.

Такий ракурс бачення став засадничим принципом для розроблення психологічного (суб'єктного) підходу до прогнозування процесів суспільного розвитку (Жовтянська, 2021а). Вихідним положенням цього підходу є теза, що соціум поза конкретними індивідами є лише абстракцією і що реальним суб'єктом будь-яких соціальних змін є людина як член цього соціуму. Тому напрям суспільного розвитку безпосередньо визначається змістами психічного життя членів певного суспільства.

Це положення потребує деяких уточнень. По-перше, те, що людина як член соціуму є суб'єктом суспільного розвитку в онтологічному плані, ще не означає, що вона обов'язково усвідомлює себе таким суб'єктом. По-друге, будь-який розвиток здійснюється на певній основі, тому під час моделювання соціальних процесів важливо враховувати культурні напрацювання певного соціуму, які можна порівняти з вихідною точкою, позицією, до якої буде

докладатися цей вектор розвитку. По-третє, розроблення прогностичних моделей передбачає виокремлення психологічних характеристик, важливих для визначення способу функціонування суспільства, а також розуміння психологічних механізмів, через які ці характеристики впливають на суспільний розвиток.

Представлене вихідне положення означає, що психологія, а точніше – соціальна психологія, є тією основною дисципліною, яка має вирішувати не лише проблему прогнозування процесів суспільного розвитку, а й загалом проблему визначення механізмів і закономірностей цього розвитку, тобто, інакше кажучи, що соціальній психології належить чільне місце серед інших наук про соціум.

Описане психологічне розуміння соціальних процесів і загального методологічного принципу їх прогнозування вимагає додаткового обґрунтування щодо власної правомірності, хоча б з огляду на свою невисоку популярність, щоб не сказати маргінальність: як уже зазначалося вище, сьогодні закономірності суспільного розвитку вивчають різні дисципліни – філософія, соціологія, історія, і майже ніколи – соціальна психологія. Передусім таке обґрунтування має містити визначення можливостей, а також релевантності і меж застосування заявленого підходу, на чому ми й зосередимо далі увагу.

Проблеми та обмеження психологічного (суб'єктного) підходу до прогнозування процесів суспільного розвитку. Зупинімося спочатку на використанні самого терміна «суб'єктний підхід» до прогнозування процесів суспільного розвитку. Річ у тім, що цю традицію започаткував у радянській психології С. Рубінштейн ще у двадцятих роках минулого століття. Суб'єктний підхід, який застосовували передусім до проблем розвитку особистості та її діяльності, зосереджував увагу на можливостях самодетермінації особистості в різних проявах її активності (Рубінштейн, 1986; Татенко, 1996). Така психологічна позиція формувалась і набувала актуальності як протиположна, з одного боку, до стимул-реактивних концепцій, які активно розвивалися на

Заході, а з другого – до надання надмірного значення соціальним чинникам у розвитку особистості, що було пов'язано з панівними позиціями марксизму в радянській психології.

Застосовуючи термін «суб'єктний підхід» у цій роботі, ми не апелюємо до тих чи інших конкретних напрацювань, представлених у радянській або пострадянській психологічній науці. Ідеться лише про те, що проблему власної активності індивіда не можна вичерпати розглядом зовнішніх детермінант – об'єктивних обставин, культурного середовища тощо. Інакше кажучи, людська суб'єктність у соціальних процесах не може бути редукована до інших чинників, і саме тому психологія є наріжним каменем у прогнозуванні суспільного розвитку. І якщо раніше в межах суб'єктного підходу дослідники обстоювали думку про те, що соціальне оточення не детермінує розвиток особистості та її поведінку і що завжди є місце для вільного вибору суб'єкта, то тут ми хотіли б зауважити, що це розвиток соціуму в кінцевому підсумку визначається вибором суб'єкта (хоча це не означає, що цей вибір обов'язково має бути спрямований на зміну соціуму).

Контраргументом до цієї тези може бути погляд на особистість як на продукт розвитку суспільства, що, власне, і дає змогу винести людину «за дужки», коли йдеться про соціальне прогнозування або аналіз історичних процесів. Є ціла низка філософських і психологічних підходів, які розглядають змісти психічного життя людини як похідні від класової належності (Маркс, & Енгельс, 1955; Бурдье, 1998), дискурсивних практик (Филлипс, & Йоргенсен, 2008), продуктивних сил і виробничих відносин (Маркс, & Енгельс, 1955), внутрішньогрупової взаємодії (Мід, 2000), колективної діяльності (Леонт'єв, 1975) тощо. З цього погляду людські уявлення, мотиви чи дії є, по суті, культурно детермінованими, а саме поняття суб'єкта знімається його соціальною належністю.

Завдяки цьому контраргументу можна також визнати правильною свою логіку, але лише за певних обмежень, а саме якщо розглядати культуру і соціальну належність не як детермінанти розвитку особистості, а як ґрунт, на

якому вона проростає, або, інакше кажучи, як умови, завдяки яким вона самореалізується. Людина завжди формується під впливом свого оточення, але вона ніколи не є лише продуктом свого оточення, завжди залишаючись співтворцем самої себе. Навіть потенційно закладена в неї свобода вибору вже робить її індетермінованою істотою, оскільки сама можливість скористатися цією свободою залежить від людини.

Найкращим аргументом на користь того, що особистість, її уявлення, мотиви і дії не повністю детермінуються соціальними передумовами, є сам факт суспільного розвитку. Як слушно зауважив П. Бурдьє, закладений у людину габітус (система диспозицій, сформована на основі досвіду, заданого належністю людини до певної суспільної страти) може лише відтворювати ті соціальні умови, які спричинили його постання (Бурдьє,1998). Але соціум разом з його дискурсами, культурними стандартами, суспільними відносинами тощо постійно змінюється. Якби людина і справді була б здатна лише відтворювати те, що закладено в нею середовищем, то вона ніколи не змогла б вийти за межі тих умов, що її створили. Зрештою, у соціальних змін немає іншого джерела, іншого суб'єкта, ніж людина.

Власне, самою сутністю культури є не лише збереження певної напрацьованої традиції, а й постійне її оновлення, напрацювання нових змістів, візій, технологій тощо. І творчий процес, що лежать в основі таких інновацій, за визначенням не детермінований попереднім досвідом, хоча й розвивається завдяки йому. Зокрема, розвиток продуктивних сил як одна з детермінант суспільного розвитку, за К. Марксом, у кінцевому підсумку спирається на людську здатність до творчості і продукування нового.

До речі, іншою методологічною проблемою для психологічного (суб'єктного) підходу в прогнозуванні процесів суспільного розвитку, крім можливого детермінізму людської поведінки, є якраз її індетермінізм. Іманентна свобода волі людини порушує питання про те, наскільки її активність загалом є прогнозованою. І якщо в основі розвитку спільнот лежать вільний вибір і творча діяльність окремих членів цієї спільноти, то це питання

стосується правомірності соціального прогнозування як такого. Скажімо, К. Поппер вважав, що з наукового погляду неправомірно розглядати закономірності історичного розвитку, оскільки їх наявність означала б можливість пролонгації цих закономірностей на майбутнє й отримання передбачень щодо майбутнього стану суспільства, а це суперечить принципу свободи волі (Поппер, 1994).

Насправді наявність вільного людського вибору все-таки не заперечує саму можливість здійснення наукового прогнозування як індивідуальної, так і соціальної поведінки. Свобода волі означає, що особистість вчиняє відповідно до своїх мотивів, які так само залежать від її потреб, цінностей, уявлень. Тож якщо нам відомі ці змісти психічної сфери, то ми можемо відтак спрогнозувати майбутню поведінку людини. Відповідно, знаючи психологічні характеристики членів соціуму, ми можемо будувати прогнози щодо напряму суспільного розвитку.

Звісно, це зовсім не знімає проблему свободи волі, оскільки теоретично людина в будь-який момент вільна переорієнтуватися і зробити вибір, не детермінований її попередньо визначеними характеристиками. Але психологи знають, що змісти масової свідомості не змінюються стрибкоподібно і її розвиток має певну тяглість (власне, те саме значною мірою стосується й індивідуальної свідомості). Тому аналіз змістів цієї свідомості є цілком релевантною підставою для здійснення соціального прогнозування, принаймні в межах відносної константності узагальнених психологічних характеристик членів досліджуваної спільноти.

Значно складнішим завданням є прогнозування на більш віддалену перспективу, оскільки воно потребує розуміння того, як будуть змінюватися ті чи ті психологічні характеристики. З одного боку, ми тут стикаємося з проблемою визначення закономірностей психічного розвитку в межах історіогенезу. З іншого боку, можемо піти за логікою Фукуями і спертися на наявні в нас знання природи людини як такої. Наприклад, нам уже відомий загальний спектр можливих потреб індивіда (Maslow, 1954) або спектр його

ціннісних орієнтацій (Schwartz, 1992). І хоча наразі ми не можемо впевнено сказати, які саме з цих потреб або ціннісних орієнтацій будуть домінувати у людини майбутнього (хоча й щодо цього можна будувати прогностичні моделі), але розуміння того, що людина за інших рівних умов швидше обере більш безпечне середовище, аніж небезпечне; ситуацію, яка надасть більше можливостей, аніж ситуацію, яка надаватиме менше можливостей; спосіб життя, який дасть змогу зберегти самоповагу, аніж спосіб життя, де самоповагу буде втрачено, і т.ін., уже дає чимало підказок для прогнозування як індивідуальної, так і соціальної поведінки. Зокрема, це створює наукове підґрунтя для сценарного прогнозування, оскільки дає підстави говорити, що за тих чи інших умов представники певних соціальних груп з великою імовірністю будуть схильні до того чи іншого вибору.

Більш складним з методологічного погляду завданням є спроба визначити конкретну лінію соціального розвитку, без розгалуження її на різні можливі сценарії. У цьому разі нам уже мало розуміти, як у тій чи тій ситуації будуть поводитися представники різних соціальних груп, – не менш важливо знати також і якою буде сама ситуація. Тобто мають бути враховані обидва боки медалі: об'єктивний, пов'язаний з конкретними політичними, економічними та іншими умовами, у яких члени суспільства будуть ухвалювати рішення, і суб'єктивний, пов'язаний із психологічними чинниками їх ухвалення. Специфіка такого прогнозування полягає в тому, що об'єктивна соціальна ситуація є наслідком рішень, раніше ухвалених суб'єктами; але і сама ця ситуація, особливо її культурний складник, є важливим підґрунтям для формування суб'єктів – членів соціуму. В ідеалі комплексна прогностична модель має зважати на обидва боки медалі у їх взаємовпливі.

Проблема полягає в тому, що соціум – це дуже складна система з майже незліченною кількістю внутрішніх і зовнішніх чинників, пов'язаних такою ж незліченною кількістю взаємовпливів. Тому, коли йдеться про моделювання суспільних процесів, дослідники зазвичай змушені визначатися, які саме із цих чинників є справді важливими для визначення напрямків суспільного руху, а

які можна вважати другорядними. Звісно, таке відокремлення головних, базових чинників від чинників другорядних завжди загрожує пізнавальною редукцією і звуженням досліджуваного предмета. Можна навіть сказати, що редукціонізм – постійна робоча хвороба тих наукових проєктів, які претендують на опис глобального розвитку макросоціальних процесів. Чи є ця хвороба виліковною – питання відкрите. Тут можна лише додати, що моделювання, за визначенням, передбачає абстрагування від деяких характеристик об'єкта, що моделюється, задля того, щоб простежити, як проявляться інші – більш вагомі з погляду наявних дослідницьких задач – характеристики цього об'єкта. Тому межі дозволеного в разі редукції (спрощення) соціальної системи в теоретичних моделях у кінцевому підсумку визначаються тим, чи дають змогу отримані при цьому результати виявити ті аспекти суспільного розвитку, які видаються нам справді важливими. Наприклад, під час прогнозування макросоціальних процесів ми можемо зосередитися лише на виявленні їхніх політико-ідеологічних, або культурних, або економічних аспектів і не претендувати на отримання прогностичних даних щодо інших аспектів.

Ще одним методологічним обмеженням психологічного підходу є те, що він не розрахований на передбачення впливів на суспільний розвиток зовнішніх чинників. Передусім ідеться про форс-мажорні обставини, наприклад природні і техногенні катастрофи, пандемії тощо. Зрозуміло, що прогнозування таких явищ загалом не належить до завдань соціогуманітарних наук. Однак у межах сценарного прогнозування психологічний підхід дає змогу аналізувати, як будуть поводитися соціальні агенти за тих чи тих умов, і до цих умов можуть бути включені і зазначені зовнішні чинники.

Психологічний підхід до прогнозування процесів суспільного розвитку має ще одне методологічне обмеження. Річ у тім, що ми можемо робити прогнози щодо ухвалення рішень членами суспільства лише за умови, що ці рішення мають заздалегідь відому множину теоретично можливих варіантів. Тобто правомірно робити передбачення щодо того, який шлях обере індивід або

суспільство, але неправомірно робити передбачення тоді, коли цей шлях лише має бути прокладений. Ми не можемо знати, яке вирішення тих чи інших проблем знайдуть люди майбутнього, бо ми не мислимо як люди майбутнього. Та й узагалі, там, де результат людської дії залежить від креативного складника, для наукового прогнозування починається зона невизначеності.

З огляду на це безсенсовно робити наукові передбачення на надто віддалені проміжки часу. Мабуть, навіть дуже сміливі футурологи не візьмуться спрогнозувати, яким буде людство через п'ятсот або тисячу років. Крім того, видається доцільним обмежити цілі прогнозування тими аспектами суспільного розвитку, які менше залежать від креативних напрацювань. Наприклад, передбачення, зроблені в середині ХХ століття щодо технологічного розвитку людства, зосереджувалися переважно на освоєнні людством ближнього і далекого космосу, фактично пройшовши осторонь теми розвитку комп'ютерних технологій, які насправді в подальшому посіли головну позицію в цій царині.

Можливості психологічного (суб'єктного) підходу в прогнозуванні процесів суспільного розвитку. Ми розглянули методологічні проблеми та обмеження, пов'язані із суб'єктним підходом до прогнозування суспільного розвитку. Спробуймо тепер, принаймні в загальних рисах, окреслити можливості цього підходу. Як уже зазначалося вище, звернення до психології людини є необхідною умовою, якщо ми маємо на меті визначення механізмів суспільного розвитку, що є найбільш надійним науковим підґрунтям для соціального прогнозування. Якщо ми не хочемо обмежитися лише спостереженням зовнішніх регулярностей в історичних процесах, а бажаємо вийти на рівень причинно-наслідкових зв'язків, то маємо звернутися саме до психологічного підходу.

Найкращою демонстрацією можливостей психологічного, як і будь-якого іншого, підходу є конкретні приклади його застосування. Наразі таких прикладів небагато, що зрозуміло з огляду на домінування інших дослідницьких парадигм. Але вони все ж таки є. Дотичною до психологічного

підходу можна вважати вже згадувану вище концепцію «кінця історії» Фукуями. Як приклад можна також навести концепцію історичного розвитку, засновану на аналізі формування і розвитку уявлень людини про дійсність (Жовтянська, 2020; 2022). Ця концепція описує соціально-психологічні механізми, які зумовили закономірності соціальних перетворень у межах європейської цивілізації. Її можна використати також для прогнозування суспільного розвитку, оскільки зазначені механізми є цілком актуальними і досі, причому не тільки для європейської спільноти (Жовтянська, 2023). Прикметно, що так само, як у Фукуями, тут також ідеться про тренд на лібералізацію суспільних відносин, яка проявлятиметься передусім у подальшому утвердженні ліберальних демократій у країнах, де поки що функціонують інші режими правління. На відміну від концепції «кінця історії», цей процес розглядається як нелінійний і такий, що подекуди супроводжується політичною реакцією у вигляді повернення авторитаризму й тоталітаризму і конфліктами між ліберальним і неліберальним світами.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що звернення до психологічного підходу є неодмінною умовою, коли йдеться про визначення механізмів суспільного розвитку, а тому цей підхід має широкі можливості для впровадження в галузі соціального прогнозування. І хоча є низка методологічних обмежень для такого впровадження, ці обмеження, однак, не є специфічними саме для психологічного підходу і стосуються наукового прогнозування в соціальній царині загалом.

1.2. Методика прогнозування тенденцій суспільно-політичного розвитку України

Актуальність дослідження. В умовах турбулентності, яку переживає сучасний світ, є великий запит на інструментарій, який би уможлиблював побудову науково обґрунтованих прогнозів на майбутнє. Такі прогнози дають змогу підготуватися до потенційних змін, а подекуди і вжити належних заходів щодо

запобігання таким змінам (якщо вони становлять загрозу). Цей запит є особливо актуальним у періоди криз і нестабільності, оскільки передбачені варіанти майбутнього зменшують зону невизначеності і тим самим сприяють стабілізації ситуації. Водночас саме в такі періоди прогнозування є найбільш утрудненим, оскільки проста пролонгація наявних тенденцій стає неможливою.

Потреба в обґрунтованих прогнозах є цілком актуальною і для Української держави, яка переживає наразі період нестабільності, зумовлений насамперед російською військовою агресією, а крім того – незавершеними реформами в соціально-політичній та економічній сферах. Зрозуміло, що така потреба і пов'язаний з нею запит на відповідний науковий інструментарій залишатимуться актуальними і в період післявоєнної відбудови країни. І хоча сучасна соціальна прогностика оперує цілим комплексом розроблених методів і методик (Згуровський, 2002; Коваленко, 2002; Матвієнко, 2000; Снитюк, 2008), арсенал тих із них, які можуть бути застосовані в суспільно-політичній царині, а особливо в періоди соціальної турбулентності, є доволі обмеженим.

Аналіз наявних розробок. Одним із глобальних методів, чи радше методологічних напрямів, які застосовуються в прогнозуванні, зокрема суспільно-політичних явищ і процесів, є моделювання. Цей напрям передбачає абстрагування від деяких аспектів досліджуваного об'єкта, взятого у всій його складності, і побудову його моделі на основі виокремлення лише суттєвих (з погляду можливостей прогнозування) його ознак. Зазвичай ідеться про віднайдення чинників і детермінант, які є необхідними (а в ідеалі – і достатніми) для розуміння динаміки процесів у певній проблемній сфері і які дають змогу передбачити особливості розгортання цих процесів. Звернення до цього методу передбачає також розуміння механізмів, які стоять за досліджуваними явищами і зумовлюють їх розвиток.

Наразі найбільш відомі моделі і пов'язані з ними прогнози, які стосуються суспільно-політичної проблематики, спрямовані на опис глобальних процесів соціального розвитку (див. попередній параграф). Це те

проблемне поле, де наукова прогностика, з одного боку, безпосередньо переходить у футурологію, а з іншого боку – залучає філософію історії.

Близьким за своєю суттю до моделювання є метод сценарного прогнозування. Він спрямований на отримання комплексного опису варіантів майбутніх подій (сценаріїв), які зазвичай розглядають як наслідок тих чи тих умов. Тобто так само, як і моделювання, цей метод спирається на виявлення причинно-наслідкових зв'язків, але в цьому разі вони не є базисом для завершеного, «монолітного» прогнозу. Сценарне прогнозування передбачає наявність чинників, які ми не можемо прогнозувати, але водночас дає змогу робити прогнози за умови їх настання. Насправді межа між цим методом і моделюванням є доволі умовною, оскільки прогнозні моделі також можна вибудовувати так, щоб вони враховували ті чи ті вхідні умови. Утім, розробляючи сценарії, прогнозисти часом спираються не лише на строгу аналітику, а й на інтуїцію чи творчу фантазію, що дає змогу окреслити максимально велику кількість можливих варіантів майбутнього.

Оскільки суспільно-політичне життя є дуже складною і багатофакторною цариною, то зрозуміло, що сценарне прогнозування, яке залишає простір невизначеності для деяких чинників, набуло сьогодні значної популярності. Прикладом застосування цього методу в психологічному прогнозуванні суспільно-політичних процесів є варіативний прогноз динаміки соціальної напруженості, протестної мобілізації та можливості соціального вибуху як функції цих двох чинників (Слюсаревський, 2003).

Іншим глобальним методом прогнозування є екстраполяція. Її сутність полягає у формуванні умовиводів про характер розгортання досліджуваних процесів у майбутньому на основі даних про ці процеси, отриманих у минулому чи теперішньому. Цей метод передбачає пролонгацію тенденцій, виявлених на основі спостережень протягом певного часового періоду за деяким об'єктом. Найчастіше і, мабуть, найуспішніше екстраполяція застосовується як кількісний метод прогнозування. У цьому разі вона спирається на добре

розвинений математичний апарат, що дає змогу будувати функції, які якнайкраще відповідають наявному масиву даних.

Утім, у дослідженнях суспільно-політичних процесів використовують переважно якісні методи прогнозування; це, зокрема, стосується й екстраполяції. У цьому разі виокремлені на основі теоретичного аналізу тенденції, що характеризують минуле або сучасність, застосовують для опису векторів розгортання подій у майбутньому (наприклад, Опанасюк, 2010).

Проблема застосування екстраполяції як методу прогнозування полягає в тому, що вона здатна давати релевантні результати лише тоді, коли в досліджуваній ситуації не спостерігається якісних змін. Тому в умовах турбулентності, криз і різких змін звернення до цього методу є не найкращим вибором. Говорячи більш загально, проблеми із застосуванням екстраполяції пов'язані з тим, що вона спирається на зовнішні прояви явища, фіксовані як результати спостережень, і не апелює до внутрішніх механізмів, які спричинюють ці прояви. Те, що цей метод не спирається на причинно-наслідкові зв'язки, які зумовлюють той чи той спосіб розвитку подій, звісно, звужує прогностичні можливості його застосування.

До глобальних методів (методологічних напрямів) належить також експертне прогнозування. Як можна зрозуміти з його назви, воно базується на збиранні й подальшому аналізуванні думок експертів у певній предметній галузі. Цей методологічний напрям об'єднує низку окремих методів, які різняться за процедурою збирання даних і способами розроблення прогнозів. До експертного прогнозування зазвичай вдаються, коли не напрацьовано іншого інструментарію для побудови прогнозів щодо питання, яке становить інтерес, тому цей метод є доволі популярним у соціогуманітарних дослідженнях. Прикладом його використання для передбачення розвитку подій в Україні, які стосуються суспільно-політичної проблематики, є дослідження, проведене під керівництвом М. Згуровського (Форсайт: сценарії..., 2024). У цьому дослідженні на основі експертного прогнозування та аналізу текстів,

представлених у медіапросторі, розроблялися можливі сценарії перебігу російсько-української війни та їх наслідки для соціальної ситуації в державі.

Проблемою експертного прогнозування є те, що цей метод базується на суб'єктивних думках людей, хай і фахівців у певній галузі. Головна складність застосування методу полягає в тому, як саме експерти будують свої прогнози. Якщо запрошені для проведення експертизи фахівці спираються на науково верифіковані процедури, то це означає, що вони володіють прогнозним інструментарієм, який уже розроблено і який може бути застосований до досліджуваної проблеми. Це можуть бути як спеціальні методики, так і аналіз причинно-наслідкових зв'язків, який, зокрема, застосовують у моделюванні. Інакше експертам доводиться покладатися на інтуїцію і власну креативність, а це вже виходить за межі строго наукових процедур. Отже, можливість звернення до експертного прогнозування не усуває потребу в розробленні інших наукових методів, які дають змогу робити прогнози в досліджуваній галузі. Це просто делегування повноважень від дослідників до експертів, але таке делегування може бути правомірним лише за умови, що в експертів є напрацьований методологічний арсенал для вирішення поставлених завдань.

Загалом, можна констатувати брак методичних розробок, релевантних щодо прогнозування процесів суспільно-політичного розвитку для окремих спільнот. Методи екстраполяції та експертного прогнозування мають свої суттєві недоліки й обмеження. Запропоновані моделі суспільно-політичного розвитку або мають глобальний характер і стосуються закономірностей розвитку світової цивілізації загалом, або ж торкаються лише окремих аспектів цього розвитку (наприклад, можливої соціальної дестабілізації). Метою нашого дослідження було розроблення методики, яка давала б змогу складати прогнози щодо тенденцій суспільно-політичного розвитку в Україні на середньострокову перспективу.

Розроблення методики. Розробляючи методику, ми спиралися на представлену раніше п'ятифакторну прогностичну модель суспільного розвитку (Жовтянська, 2021b). Вона описує основні чинники, які дають змогу

робити прогнози щодо напрямів та особливостей суспільного (або, більш конкретно, суспільно-політичного) розвитку певної держави на середньострокову перспективу. Розроблення методики передбачало операціоналізацію зазначеної моделі як загального теоретичного конструкта, і саме цей процес становив основний зміст цього дослідження. Перш ніж наводити його опис, доцільно представити в стислому викладі сутність самої прогностичної моделі.

Теоретико-методологічне підґрунтя моделі становив психологічний підхід до прогнозування соціальних явищ (Жовтянська, 2021а), згідно з яким, як зазначалося вище, суб'єктом суспільного розвитку є людина як член соціуму. Вихідна суб'єктність членів суспільства означає, що напрям суспільного розвитку є функцією від устремлінь членів соціуму на той чи той цільовий результат, а отже, залежить насамперед від їхніх уявлень про бажаний стан цього соціуму. Водночас онтологічна суб'єктність людини не означає, що вона обов'язково усвідомлює себе таким суб'єктом і вбачає необхідність у власній активності, спрямованій на соціальні перетворення. Ступінь свідомої суб'єктності щодо суспільства і відповідальності за власні перетворювальні дії може бути визначено за рівнем інтернальності людини в суспільно-перетворювальній сфері. Інакше цю сферу можна визначити як політичну, оскільки діяльність, спрямована на (пере)облаштування суспільства, за своєю суттю є політичною (у широкому сенсі цього слова).

Але навіть свідоме спрямування власних дій на досягнення бажаного стану соціуму може бути успішним різною мірою. Це суттєво залежить від ступеня компетентності людини, коли йдеться про досягнення такого роду цілей. Відповідно до представлених вище міркувань така компетентність може бути маркована як політична компетентність. Крім того, успішність людини в досягненні такого роду цілей залежить від наявного у неї ресурсу, який може бути використаний як засіб для досягнення цих цілей (влада, гроші, доступ до медіа тощо).

Нарешті, успішність упровадження тієї чи тієї цільової моделі облаштування соціуму, тобто уявлень про його бажаний стан, залежить від того, наскільки широко ці уявлення поділяють у суспільстві, або, інакше кажучи, скільки знайдеться прибічників у такої цільової моделі. Тому в цьому контексті важливо також брати до уваги чисельність соціальних груп, які поділяють ті чи ті уявлення про бажаний стан соціуму.

Отже, згідно з логікою психологічного підходу, напрям розвитку соціуму визначається суспільно перетворювальною діяльністю його членів, яка так само залежить від наявних у них уявлень про бажаний стан соціуму, але з урахуванням їхнього рівня інтернальності в політичній сфері, рівня політичної компетентності та рівня ресурсного забезпечення. Оскільки йдеться про розвиток суспільства як великої групи, то фактично мають значення лише ті уявлення про бажаний стан соціуму, які поділяє якась частина суспільства, і те, наскільки численною є ця частина, що впливає на можливість реалізації тих чи тих уявлень. Як додатковий чинник ще можна було б розглядати продуктивність взаємодії між прибічниками певних уявлень, але насправді він уже врахований у рівні їхньої політичної компетентності, оскільки остання передбачає також і навички соціальної взаємодії.

Отже, виокремлено п'ять факторів:

- 1) уявлення про бажаний стан соціуму, притаманні членам цього соціуму;
- 2) їхній рівень інтернальності в політичній сфері;
- 3) їхній рівень політичної компетентності;
- 4) їхній рівень ресурсного забезпечення, необхідний для досягнення бажаного стану соціуму;
- 5) чисельність соціальних груп, які поділяють ті чи ті уявлення про бажаний стан соціуму.

Згідно з п'ятифакторною прогностичною моделлю суспільного розвитку вектор розвитку суспільства можна визначити так (Жовтянська, 2021b). Нехай є простір можливих бажаних станів соціуму, які можуть слугувати цільовими

орієнтирами суспільного розвитку для його членів. Осі такого простору будуть задані незводимими одна до одної характеристиками цих бажаних станів. Тоді окремі уявлення, що репрезентують бажані стани соціуму, будуть представлені точками в цьому просторі, які щодо початку координат можуть бути інтерпретовані як вектори. Кожний з репрезентованих бажаних станів має свою групу прибічників, які можуть бути схарактеризовані за рівнем інтернальності в політичній сфері, рівнем політичної компетентності та рівнем наявного ресурсу, необхідного для досягнення бажаного стану (тобто значеннями за другим, третім і четвертим факторами). Відповідно, кожна група загалом може бути схарактеризована середніми значеннями за цими показниками. Крім того, група загалом може бути схарактеризована за її чисельністю, яка визначається як величина, що дорівнює співвідношенню кількості членів групи до кількості дорослого населення загалом (значення за п'ятим фактором). Значення за другим, третім, четвертим і п'ятим факторами для кожної групи є скалярними величинами, які грають роль коефіцієнтів до описаних вище початкових векторів. Помноживши кожний з початкових векторів на ці коефіцієнти, ми отримаємо нові вектори, які надалі сумуються. Отриманий сумарний вектор репрезентує вектор розвитку суспільства на середньострокову (і, відповідно, короткострокову) перспективу. Обмеження чинності отриманих прогнозів середньостроковою перспективою пов'язано з тим, що константність значень, отриманих за п'ятьма факторами, некоректно поширювати на більш віддалені часові проміжки.

Слід зазначити, що ця модель дає змогу визначати не лише загальний вектор (напрямок) розвитку суспільства, а й особливості цього розвитку. Це пов'язано з можливістю визначати цільові орієнтири суспільного розвитку для різних соціальних груп і на цій основі прогнозувати наявні й можливі в майбутньому протистояння між цими групами. Крім того, значення отриманих коефіцієнтів дають змогу визначати, у якій формі, найімовірніше, буде відбуватися таке протистояння. Більш детально ми це розглянемо далі, коли будемо представляти можливості застосування розробленої методики, а

наразі перейдемо до опису операціоналізації п'ятифакторної прогностичної моделі.

Як видно з представленої вище логіки здійснення прогнозування, спочатку має бути побудований простір можливих бажаних станів соціуму. Це означає, що мають бути визначені ортогональні фактори, які відповідають загальним незалежним одна від одної характеристикам цих станів. Для цього має бути зібрано набір типових для цього суспільства дескрипторів, які члени суспільства застосовують для характеристики бажаних станів соціуму. Далі на основі цих дескрипторів мають бути побудовані шкали, за якими представники репрезентативної для суспільства вибірки мають дати оцінки відповідно до своїх уявлень про цільові соціальні орієнтири. Потім отриманий масив даних буде використано для факторного аналізу, що дасть змогу виявити ортогональні фактори, які «стоять» за зібраним набором типових дескрипторів. Ці фактори являтимуть собою незалежні один від одного параметри, що диференціюють можливі бажані стани соціуму, і саме вони задаватимуть осі простору, в якому мають бути розміщені ці бажані стани. Надалі для кожного із цих станів мають бути побудовані вектори з урахуванням рівня інтернальності в політичній сфері, рівня політичної компетентності, рівня наявного ресурсу та чисельності його прибічників. Сумація цих векторів дасть змогу визначити загальний вектор розвитку суспільства.

Виявлення типових для певного суспільства дескрипторів передбачає проведення глибинних інтерв'ю з респондентами, які б представляли різні страти українського суспільства, хоча тут не йдеться про необхідність залучення репрезентативної щодо дорослого населення вибірки. На цьому етапі дослідження мають бути отримані якісні за своїм характером результати, і найбільш продуктивним методом для їх отримання є фокус-групові інтерв'ю.

Подальші етапи здійснення прогнозування передбачають отримання кількісних результатів, які дадуть змогу зробити висновки про українське суспільство загалом. Це потребуватиме проведення масового опитування на репрезентативній для дорослого населення країни вибірці. Анкета для масового

опитування має містити побудовані на основі дескрипторів шкали, які дадуть змогу виявити ступінь релевантності на думку респондентів цих дескрипторів як характеристик бажаного стану соціуму. Крім того, в анкеті мають бути представлені запитання, відповіді на які слугуватимуть індикаторами: інтернальності респондента в політичній сфері; рівня його політичної компетентності; рівня його ресурсного забезпечення (рівень доходів, сфера діяльності та посада тощо). Для більш строгого визначення рівня ресурсного забезпечення прибічників тієї чи тієї моделі облаштування соціуму доцільно провести додаткове експертне опитування.

Далі на основі отриманих даних має бути побудовано простір можливих бажаних станів соціуму, в якому розташовуються типові бажані стани і віднаходиться відносна чисельність соціальних груп, які на них зорієнтовані. Наприкінці для кожної з таких груп потрібно віднайти вектори з урахуванням коефіцієнтів, про які йшлося вище, і потім побудувати сумарний вектор, за яким визначатиметься напрям розвитку соціуму на середньострокову перспективу.

Отже, операціоналізація моделі передбачає такі дії. По-перше, це визначення набору дескрипторів, за якими після шкалювання буде побудовано простір можливих бажаних станів соціуму. По-друге, це формулювання запитань для масового опитування, відповіді на які слугуватимуть індикаторами: рівня інтернальності респондента в політичній сфері, рівня його політичної компетентності, рівня його ресурсного забезпечення. По-третє, це формулювання запитань для експертного опитування, відповіді на які слугуватимуть індикаторами рівня ресурсного забезпечення громадян, які поділяють уявлення про ті чи ті бажані стани соціуму. По-четверте, це побудова алгоритму переведення отриманих індикаторів в кінцеві показники, що репрезентують значення за всіма п'ятьма факторами прогностичної моделі для кожної з виділених соціальних груп.

Розгляньмо спочатку процедуру *визначення набору дескрипторів* (Жовтянська, 2025). Як уже зазначалося, за метод збирання інформації ми

обрали фокус-групове опитування. Його метою було отримання множини висловлювань, які описують наявні в суспільстві уявлення про бажані стани соціуму.

Інструментарій. Опитування проводилося методом напівструктурованого інтерв'ю. Основна частина запитань була спрямована на виявлення уявлень респондентів про бажаний стан соціуму, а також про можливі способи його досягнення. Тобто умовно «ідеальний» спосіб облаштування суспільства розглядався в «операціональному» ключі, крізь призму можливостей його досягнення. Це пов'язано з тим, що відповідно до вихідної п'ятифакторної прогностичної моделі нас цікавили ті цільові соціальні орієнтири, на які принаймні потенційно можуть бути спрямовані зусилля членів суспільства.

Представлені в суспільстві уявлення про бажані стани соціуму (бажані способи його облаштування), а також про можливі шляхи їх досягнення являють собою політико-ідеологічні уявлення, якщо тільки розглядати їх не в політологічному, а в психологічному ключі. Саме з такої позиції підходять до визначення політичних ідеологій американські психологи Дж. Джост, Ч. Федеріко і Дж. Нап'єр, базуючись на ґрунтовному аналізі літератури, присвяченої цій проблемі (Jost, Federico, & Napier, 2009). Дослідники також зауважують, що якщо політологи, аналізуючи ідеологію, зазвичай розглядають ті системи поглядів і переконань, які пропонуються елітами, то психологи переважно фокусуються на системі ідеологічних уявлень, притаманних широким верствам населення.

Тому дескриптори, які визначають уявлення про бажані стани соціуму, а також про можливі шляхи їх досягнення – це дескриптори політичних ідеологій, представлених у суспільстві. Відповідно, побудований на їх основі простір, у якому можуть бути розміщені зазначені уявлення, є політико-ідеологічним простором. Осі такого простору являють собою параметри, за якими диференціюються різні політичні ідеології. У зв'язку з цим, суто гіпотетично, ми могли б не проводити окреме дослідження для його побудови, а скористатися наявними політологічними розробками. Але насправді немає

ніяких гарантій, що політико-ідеологічні орієнтири, представлені у свідомості населення, і політико-ідеологічний спектр, виокремлений у політології, є тотожними чи навіть співмірними. Крім того, навіть якби це так і було, для побудови методики все одно потрібно отримати набір висловлювань, що характеризують поширені в суспільстві ідеології, релевантні політичному дискурсу широких верств населення, а не лише науковців.

Респонденти. Усього було проведено три фокус-групи – по одній в Західному, Східному і Центральному регіонах України, при цьому дві з них проведено в обласних центрах, одна – у селищній громаді. Кожна фокус-група налічувала 10-13 респондентів, серед яких були представники обох статей, особи з вищою і без вищої освіти, представники різних вікових категорій (молодь, люди середнього віку, пенсіонери). Відносно невелика кількість проведених групових інтерв'ю пояснюється тим, що вже на третьому з них не було якісного приросту інформації, що є одним із критеріїв достатності наявної вибірки для цього методу збирання даних. Причому ситуація, коли не було приросту інформації, є не випадковою, а закономірною. Вона пояснюється причинами, які ми розглянемо, коли будемо описувати отримані результати.

Аналіз даних. Отримані масиви інформації оброблялися методом контент-аналізу за доволі простою схемою. Із сукупного тексту виокремлювалися висловлювання, які описували а) бажаний для респондента стан соціуму; б) можливі шляхи досягнення цього бажаного стану. Надалі визначалася кількість синонімічних або близьких за змістом висловлювань, які належали різним респондентам. На основі висловлювань, для яких була отримана принаймні одна така синонімія, будувався кінцевий список тверджень для подальшого шкалювання. Тобто ідея полягала в тому, щоб віднайти і в стислій формі представити уявлення про бажаний стан соціуму та можливі шляхи його досягнення, які поділяють принаймні дві особи.

Результати. У такий спосіб було отримано 28 тверджень. Цікавим видається те, що в описах респондентів бажаних для них станів соціуму та можливих шляхів їх досягнення було представлено фактично всі основні

сучасні політико-ідеологічні течії. Звісно, ідеться не про їх розгорнуту презентацію, а про притаманні їм основні ціннісні й цільові орієнтири. Серед них були ті, що притаманні ультраправій, консервативній, ліберально-демократичній, лібертаріанській, соціалістичній та ультралівій ідеологіям. Причому як у межах правих, так і лівих ідеологічних орієнтацій траплялися запити на популістські політичні пропозиції.

Те, що політико-ідеологічні уявлення респондентів виявилися конгруентними актуальному політико-ідеологічному спектру, дає підстави говорити про те, що так само і політико-ідеологічні уявлення українського населення конгруентні цьому спектру. І це є значущим фактом як з погляду політико-психологічної науки, так і з погляду політтехнологічної практики. Тут може виникнути запитання, чи коректно поширювати результати, отримані лише на трьох фокус-групах, на всю генеральну сукупність. Але тут річ не в репрезентативності або нерепрезентативності вибірки (зрозуміло, що для фокус-групових інтерв'ю репрезентативність вибірки не передбачається). Річ у тім, що якщо навіть на такій обмеженій кількості респондентів було виявлено всі основні сучасні політико-ідеологічні орієнтації, то тим більше вони будуть представлені, якщо говорити про генеральну сукупність загалом.

Звісно, суто теоретично можливо, що певні групи українського населення поділяють ідеологію, не описану в політологічних класифікаціях. Але це вкрай малоймовірно з огляду на те, що основні ідеологічні течії відображають граничні ціннісні орієнтації і спосіб їх реалізації в суспільних відносинах, тому тут ідеться про обмежену кількість варіантів. Інша річ, що в межах кожної із цих течій можуть бути свої уточнення, новації тощо. Такого роду специфікації, характерні саме для українських реалій, ми спостерігали і під час фокус-групових обговорень. Більш детальний аналіз змістового наповнення політико-ідеологічного простору сучасної України є окремою цікавою темою, яку можна розглядати як напрям подальших досліджень.

Зауважимо, що практично весь спектр політико-ідеологічних орієнтирів було отримано вже після другої фокус-групи. Тому зрозуміло, що під час

проведення інших фокус-груп приріст інформації міг бути лише мінімальним: він міг стосуватися лише конкретних формулювань, а не кардинально нового змісту тверджень. Це дає підстави говорити про те, що проведених фокус-груп достатньо, щоб отримати принаймні базовий опис наявних уявлень про бажані стани соціуму.

Щодо представленого в анкеті для масового опитування *шкалювання* пропонуватиметься запитання: «Чи згодні Ви з наведеними нижче твердженнями?». Надалі пропонуватиметься набір зі згадуваних вище 28 тверджень. Відповіді розглядатимуться як результат вибору одного з п'яти варіантів за шкалою від «абсолютно не згоден /не згодна» до «абсолютно згоден /згодна».

Показник рівня інтернальності респондента в політичній сфері. Поняття інтернальності пов'язане з конструктом локусу контролю – поняттям, яке впровадив у науковий ужиток Дж. Роттер (Rotter, 1966). Цей конструкт застосовується для характеристики способу пояснення індивідом причин, які визначають значущі ситуації та події його життя. Якщо ці причини вбачаються в зусиллях та особистісних рисах самого індивіда, то йдеться про інтернальний локус контролю; якщо ж індивід пов'язує їх із зовнішніми чинниками, то йдеться про екстернальний локус контролю. Дослідники зазначають, що подекуди доцільно окремо визначати локус контролю індивіда для різних сфер життєдіяльності, наприклад: у сімейних стосунках, у виробничих відносинах, у сфері власного здоров'я тощо.

У контексті нашого дослідження актуальним є визначення локусу контролю індивіда у сфері політичних відносин. І тут специфічним для нас є те, що рівень інтернальності має бути визначений не на основі стандартизованих психодіагностичних методик, а в межах анкети для масового опитування, що унеможливорює постановку тієї кількості запитань, які зазвичай ці методики містять.

Щоб вирішити цю проблему, ми звернулися до напрацьованих наших колег, які визначали рівень локусу контролю респондента під час масових

опитувань на основі кількох включених до анкети запитань. Ідеться про дослідження рівня соціальної напруженості, де рівень інтернальності респондента розглядався як один із показників (Слюсаревський, 2002). Досвід показав, що середній рівень інтернальності у всеукраїнській вибірці, визначений на основі чотирьох запитань, з одного року до наступного зазвичай змінювався в межах одного відсотка. Причому на основі зазначеної анкети вже було проведено понад десять замірів. Це свідчить про те, що ми можемо говорити про надійність отриманих у такий спосіб результатів. Що ж стосується їх валідності, то вона залежить від того, наскільки ці запитання здатні розкрити сутність досліджуваного предмета.

Звісно, такий спосіб вимірювання локусу контролю або іншої особистісної характеристики не можна розглядати як придатний для психодіагностики конкретного індивіда, але є підстави припустити, що він може бути придатний для визначення загальної картини на великих масивах даних. Тому ми сформулювали чотири запитання, відповіді на які можна розглядати як індикатори інтернальності респондента в політичній сфері. Відтак респондентам пропонуватиметься вибір одного з п'яти варіантів за шкалою від «абсолютно не згоден / не згодна» до «абсолютно згоден / згодна». Для половини запитань згода відповідає інтернальному локусу контролю, для половини – екстернальному. Загальний показник рівня інтернальності в політичній сфері визначатиметься за середнім значенням переведених у бали відповідей респондента на ці чотири запитання.

Показник рівня політичної компетентності респондента. Наразі не можна говорити про однаковість дослідників у визначенні поняття «політична компетентність» (Каламаж, & Ільницький, 2018; Калиновський, 2014; Кревська, 2016; Левко, 2020; Лепська, 2011; Столярова, 2022; Цільмак, 2009); та й однаковість у визначенні концептів у гуманітарних науках навряд чи можна вважати правилом. Водночас є певне смислове осердя цього терміна, яке проглядається в більшості тлумачень або принаймні узгоджується з ними. Ідеться про актуалізовану систему фундаментальних і процедурних знань

особистості про суспільство, механізми його розвитку та здійснення управлінської діяльності, або, інакше кажучи, про володіння особистістю комплексом політичних знань і політичного досвіду та вміння застосовувати їх на практиці. Такий підхід до визначення є цілком логічним, якщо під компетентністю загалом розуміти здатність особистості ефективно застосовувати набуті знання, уміння й навички в певній галузі професійної діяльності та повсякденній життєдіяльності (Цільмак, 2009). Тоді політична компетентність має передбачати наявність в особистості набутих знань, умінь і навичок у сфері політичних відносин та здатність ефективно їх застосовувати. Саме в такому ключі це поняття ми й будемо розглядати в нашій роботі.

Так само, як і в попередньому випадку, рівень політичної компетентності особистості планується визначати на основі низки анкетних запитань. Ми сформулювали вісім таких запитань, чотири з яких стосуються базових знань про механізми державотворення і політичного управління, а ще чотири – особливостей імплементації політичних уявлень респондента на практиці і набуття ним досвіду соціально-політичної взаємодії. Загальний показник рівня політичної компетентності опитуваного визначатиметься за сумою балів, набраних за відповідями на ці запитання.

Показник рівня ресурсного забезпечення соціальної групи. Загалом, щоб визначити рівень ресурсного забезпечення соціальних груп, зорієнтованих на певний бажаний стан соціуму, потрібен окремий етап дослідження – експертне опитування. Після проведення масового опитування і виокремлення зазначених соціальних груп слід скласти соціально-демографічний портрет її членів на основі запитань анкети, спрямованих на його виявлення (так звана паспортка). Щоб отримати уточнювальну інформацію, в анкету для масового опитування мають бути включені запитання про рівень доходів респондента, його сферу діяльності та посаду. Після цього групі експертів – фахівців із соціології та економіки – пропонуватиметься оцінити за 10-бальною шкалою рівень ресурсного забезпечення (важливого для реалізації суспільно-політичних спрямувань) для кожної з виокремлених соціальних груп, які будуть описані за

своїми соціально-демографічними характеристиками. Показник рівня ресурсного забезпечення для кожної групи обраховуватиметься на основі середнього значення поставлених експертами балів.

Якщо представники бізнесових, владних та інших еліт, тобто люди, які мають помітно відмінний від середнього рівень ресурсного забезпечення, розподілені за виокремленими соціальними групами приблизно однаково, то в проведенні експертного опитування немає потреби. У цьому разі чинник ресурсного забезпечення не відіграватиме значущої ролі і ним можна знехтувати. Якщо ж владний, грошовий і медіаресурси зосереджені в руках лише частини виокремлених груп, то для оцінювання можливостей його застосування для досягнення бажаних для цих груп станів соціуму усе-таки доцільно залучати експертів.

Наприкінці розгляньмо, у який спосіб здійснюватиметься *прогнозування на основі отриманих за допомогою методики результатів*. Як уже зазначалося, методика передусім дає змогу означити загальний напрям розвитку соціуму на середньострокову перспективу. Цей напрям визначається за підсумковим вектором, побудованим у просторі можливих бажаних станів соціуму. На його основі можна зробити висновок про те, у напрямку яких соціально-політичних орієнтирів буде рухатися суспільство і які саме способи облаштування країни слугуватимуть такими орієнтирами. Вище також зазначалося, що такий простір можна інтерпретувати як політико-ідеологічний. Тому визначений у ньому напрям розвитку можна також трактувати як суспільний рух, спрямований на реалізацію тих чи тих політико-ідеологічних моделей з притаманним їм ціннісним, цільовим та інструментальним рядом, конкретизованим щодо вітчизняних реалій.

Не менш важливим для аналізу аспектом є не лише підсумковий вектор, а й окремі вектори, на основі яких він утворюється. Ці вектори відповідають різним представленим у суспільних уявленнях бажаним станам соціуму з урахуванням потенціалу їх утілення. Важливо також, що методика дає змогу

виділити та описати групи населення, які будуть підтримувати той чи той напрям розвитку суспільства, заданий цими бажаними станами.

Ця інформація дасть змогу спрогнозувати внутрішню динаміку розвитку суспільства на середньостроковий період і, зокрема, виділити потенційні загрози для національної безпеки. Передусім ідеться про висвітлення внутрішніх конфліктів у суспільстві, а також особливості та можливі наслідки їх перебігу. Для здійснення такого прогнозування потрібно враховувати як змістові характеристики уявлень різних груп населення про бажаний для них стан соціуму, так і середні значення рівнів інтернальності в політичній сфері, політичної компетентності та ресурсної забезпеченості цих груп.

Зауважимо, що сама по собі наявність внутрішніх конфліктів є нормою в демократичному суспільстві і створює передумови для його розвитку. Наявність різноспрямованих політико-ідеологічних орієнтацій становить основу багатопартійної системи, що є, по-перше, вираженням плюралізму, а по-друге, задає базис для конкуренції проектних моделей облаштування соціуму. Внутрішні конфлікти створюють потенційну небезпеку в тому разі, якщо вони не вирішуються в межах демократичних процедур і принаймні одна зі сторін прагне вийти за ці межі. Індикатором такої ситуації є наявність у суспільних уявленнях таких бажаних способів облаштування соціуму, які належать до несумісних із чинним державним ладом і демократією політичних ідеологій, насамперед ультраправих і ультралівих, і які при цьому поділяють досить помітні за чисельністю соціальні групи. Тому з погляду національної безпеки варто звернути увагу саме на ці суспільні уявлення, на потенціал їх утілення, репрезентований величиною відповідного їм вектора, а також на соціальні групи, які їх поділяють.

Коли йдеться про прогнозування внутрішньої динаміки суспільства та особливості перебігу міжгрупових конфліктів, важливо звернути увагу на такий показник, як середній рівень інтернальності в політичній сфері для груп населення, які поділяють уявлення про певний бажаний стан соціуму. Групи з високими значеннями цього показника будуть активно просувати свої цільові

моделі облаштування суспільства, натомість групи з низьким рівнем цього показника не проявлятимуть значної активності, спрямованої на реалізацію своїх політичних інтенцій. Тому залученість до явних конфліктів (конструктивних або деструктивних) у міжгруповій взаємодії слід очікувати лише за умови високого середнього рівня інтернальності в групах, чиї уявлення про бажаний для них стан соціуму є несумісними. Якщо вплив групи на загальний вектор розвитку суспільства виявиться незначним за рахунок саме низьких показників інтернальності серед її представників, то результатом буде наявність невдоволених соціально-політичною ситуацією прошарків суспільства, які, утім, не будуть вдаватися до активних дій, спрямованих на перетворення цієї ситуації. У цьому разі йдеться про імовірність появи латентних конфліктів у процесі соціального розвитку.

Варто також звернути увагу на те, що групи населення з низьким середнім рівнем інтернальності не є активно перетворювальною силою на шляху соціального розвитку. Їм притаманний високий рівень патерналізму, що подекуди може проявлятися як запит на «сильну руку». Тому значна кількість таких груп або їхня чисельність є проблемою на шляху розвитку й утвердження демократичного суспільства.

Іншим показником, на який слід звернути увагу під час прогнозування внутрішньої динаміки суспільства та характеру перебігу міжгрупових конфліктів, є середній рівень політичної компетентності для груп населення, які поділяють уявлення про певний бажаний стан соціуму. Загалом, рівень політичної компетентності корелює з рівнем загальної освіченості людини. Тому зазвичай прошарки населення, які мають більш високий рівень освіти, мають більше можливостей для просування своїх уявлень про бажаний стан соціуму. І це є цілком нормальним і корисним для суспільства явищем, коли інтелектуальні еліти стають локомотивом його розвитку. Тривожною з погляду національної безпеки буде ситуація, якщо такі прошарки населення не зможуть помітно впливати на загальний напрям розвитку суспільства, наприклад, через

їхню нечисленність або низьку ресурсну забезпеченість (тобто в тому разі, коли ці групи перебувають на маргінесі).

Також тривожною з погляду національної безпеки буде ситуація, коли громадяни з низьким рівнем політичної компетентності помітно переважають у суспільстві. Такі члени спільноти є потенційними прихильниками популістських політичних пропозицій, що в майбутньому може становити проблему на шляху суспільного розвитку.

Показник рівня ресурсного забезпечення груп населення, які поділяють уявлення про певний бажаний стан соціуму, є важливим для прогнозування внутрішньої динаміки суспільства та особливостей перебігу міжгрупових конфліктів насамперед за умови, що якась група спроможна успішно просувати свої уявлення за рахунок саме цього показника. Інакше кажучи, це означає, що вектор, репрезентований певними уявленнями про бажаний стан соціуму, робить найбільший внесок у визначення загального напрямку розвитку суспільства, а вагомість цього вектора визначається саме фактором ресурсної забезпеченості. Тут ідеться про ситуацію, коли бізнесові та/або владні еліти протистоять решті населення в процесах формування і реалізації державної політики. Зрозуміло, що така ситуація є вкрай негармонійною для суспільного розвитку і зазвичай пов'язана з виродженням демократичних політичних режимів в олігархічні (а то й авторитарні). У якій формі будуть розв'язані наявні в суспільстві суперечності, залежить від середнього рівня інтернальності і політичної компетентності незадоволених соціальних груп. У разі високого середнього рівня інтернальності громадяни будуть вдаватися до активних протестних дій, спрямованих на реалізацію власних уявлень про бажаний стан соціуму. За таких умов високий рівень політичної компетентності становитиме плідне підґрунтя для досягнення успішного результату цих дій і переформатування політичних відносин.

Обмеження у використанні методики. Як уже зазначалося, прогностичні можливості методики лімітуються середньостроковою перспективою. Але це не єдині обмеження, пов'язані з використанням цього інструментарію. Він

розрахований на прогнозування напрямів та особливостей внутрішньої динаміки соціального розвитку лише в умовах, коли немає прямих зовнішніх інтервенцій у функціонування суспільства. Це пов'язано з тим, що теоретична модель, покладена в основу методики, розглядає лише внутрішні щодо соціуму чинники його розвитку. Методика також не буде валідною, якщо в прогнозний період сталася втрата частини територій і населення або, навпаки, були приєднані території з населенням, яке не було залучене до опитування. Тому придатність використання цієї методики під час війни є дуже умовною.

Утім, вона спроможна давати прогноз щодо особливостей поведінки різних груп населення під час воєнних дій. Для цього слід включити в аналіз такі показники, як політико-ідеологічні орієнтації різних соціальних груп, які визначаються за їхніми уявленнями про бажані стани соціуму, а також середній рівень інтернальності цих груп. Серед політико-ідеологічних орієнтацій у цьому разі інтерес становлять ті, які мають патріотичний складник, а також ті, які узгоджуються з політико-ідеологічними наративами ворога. Рівень інтернальності тут важливий як показник того, наскільки різні соціальні групи будуть проявляти активність у відстоюванні значущих для них цінностей. Аналіз отриманих на основі масового опитування результатів дасть змогу виокремити групи населення, які чинитимуть активний спротив ворогу, які будуть демонструвати тенденцію до пасивної поведінки і які будуть лояльними до інтервентів.

Висновуючи, можна констатувати, що розроблена методика прогнозування тенденцій суспільно-політичного розвитку України на середньострокову перспективу є прикладом практичного застосування психологічного підходу. Вона дає змогу прогнозувати загальний напрям суспільного та політичного розвитку в Україні, наявність основних міжгрупових конфліктів і форми, у яких відбуватиметься їх перебіг, а також пов'язані з ними ризики для державного розвитку. Обмеження у використанні методики зумовлені тим, що предметом її аналізу є лише внутрішні щодо

соціуму чинники його розвитку і що вона не розрахована на застосування в умовах прямих зовнішніх інтервенцій.

Література

Белл, Д. (1986). Социальные рамки информационного общества. В *Новая технократическая волна на Западе* (с. 330–342). Москва: Прогресс.

Бурдые, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Теоретические проблемы социологии и социальной антропологии*, 2, 44–60.

Герилів, Д. Ю. (2014). *Типологія держави: теоретико-правове дослідження*. (Автореферат дисертації). Львів: Національний ун-т «Львівська політехніка».

Жовтянська, В. В. (2020). *Психологія репрезентацій дійсності*. Київ: Талком.

Жовтянська, В. В. (2021а). Психологічні засади моделювання як методичного напрямку соціальної прогностики. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48(51), 9–15.

Жовтянська, В. В. (2021b). Психологічний підхід до прогнозування макросоціальних процесів: п'ятифакторна модель суспільного розвитку. *Проблеми політичної психології*, 24(1), 71–82. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-65>

Жовтянська, В. В. (2022). Соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму. *Проблеми політичної психології*, 12(26), 60–76. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-106>

Жовтянська, В. В. (2023). Можливості та обмеження суб'єктного підходу до прогнозування процесів суспільного розвитку. *Проблеми політичної психології*, 13(27), 7–17.

Жовтянська, В. В. (2025). Розроблення методики прогнозування тенденцій суспільно-політичного розвитку України на середньострокову перспективу. *Проблеми політичної психології*, 18(32), 84–104. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol18-Year2025-226>

Згуровський, М. З. (2002). Сценарний аналіз як системна методологія передбачення. *Системні дослідження та інформаційні технології*, 1, 5–15.

Каламаж, Р. В., & Ільницький, В. О. (2018). Політична культура студентської молоді у контексті компетентнісного підходу. *Психологічний часопис*, 3, 53–66.

Калиновський, Ю. Ю. (2014). Громадянсько-політична компетентність особистості як чинник розвитку правового суспільства в Україні. *Сучасне*

суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки, 1, 50–61.

Коваленко, А. О. (2002). *Політичний аналіз і прогнозування*. Київ: Науковий світ.

Кревська, О. О. (2016). Макіавеллістичні координати політичної компетентності особистості. *Проблеми сучасної психології, 34, 270–281.*

Левко, М. І. (2020). Розвиток політичної компетентності майбутніх офіцерів як складової їх політичної культури. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми, 58, 178–86.*

Леонтьев, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва: Политиздат.

Лепська, Н. (2011). Політична компетентність як детермінанта соціального програмування розвитку суспільства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї, 22, 40–51.*

Маркс, К., & Энгельс, Ф. (1955). *Немецкая идеология*. В К. Маркс, & Ф. Энгельс, *Сочинения*. Издание второе. (Т. 3, с. 7–544). Москва: Политиздат.

Матвієнко, В. Я. (2000). *Прогностика*. Київ: Українські пропілеї.

Мід, Дж. Г. (2000). *Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста*. Київ: Український центр духовної культури.

Назаретян, А. П. (2016). Психологія в соціальному прогнозуванні: ще раз о причинних залежностях. *Вопросы философии, 7, 115–129.*

Опанасюк, В. В. (2010). Політичний клас у формуванні механізму державної влади в Гетьманаті Б. Хмельницького: екстраполяція на сучасність. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 1(45), 220–231.*

Поппер, К. (1994). *Відкрите суспільство та його вороги*. Т. 1-2. Київ: Основи.

Рубинштейн, С. Л. (1986). Принцип творческой самодеятельности. *Вопросы психологии, 4, 101–107.*

Слюсаревський, М. М. (2002). Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 5(8), 24–34.*

Слюсаревський, М. М. (2003). Про деякі гносеологічні умови достовірності та прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень (на прикладі вивчення зв'язку соціальної напруженості із соціальним протестом). *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 7(10), 3–22.*

Снитюк, В. Е. (2008). *Прогнозирование. Модели, методы, алгоритмы*. Киев: Маклаут.

Сорокин, П. А. (1992). *Человек. Цивилизация. Общество*. Москва: Политиздат.

Столярова, А. Ю. (2022). Політична компетентність громадян як умова демократизації. *Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал*, 34, 65–68.

Татенко, В. А. (1996). *Психология в субъектном измерении*. Киев: Просвита.

Тойнби, А. Дж. (2001). *Постижение истории: Сборник*. Москва: Рольф.

Февр, Л. (1991). *Бои за историю*. Москва: Наука.

Филлипс, Л., & Йоргенсен, М. В. (2008). *Дискурс-анализ: Теория и метод*. Харьков, 2008.

Форсайт: сценарії перебігу російсько-української війни в контексті нової архітектури євроатлантичної безпеки. (2024). Київ: КІІ ім. Ігоря Сікорського.

Цільмак, О. М. (2009). Складові структури компетентностей. *Наука і освіта*, 1-2, 128–135.

Чумаков, В. А. (2013). К вопросу закономерности общественного развития. *Вестник Удмуртского университета. Философия. Социология. Психология. Педагогика*, 3, 29–38.

Jost, J. T, Federico, Ch. M., & Napier, J. L. (2009). Political ideology: its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307–337.

Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. N. Y.: The Free Press.

Huntington, S. P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3), 22–49.

Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. Harper & Row.

Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1–28.

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology*, 25, 1–65.

Toffler, A. (1981). *The Third Wave*. Bantam Books.

Розділ 2

МЕТОДОЛОГІЯ РАЗОВО-ЦІЛЬОВОГО ПРОГНОЗУВАННЯ ЙМОВІРНИХ СЦЕНАРІЇВ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Перспективи повоєнного відновлення країни пов'язують, зокрема, з динамікою змін економічної поведінки громадян, оскільки прогнозування цих змін дасть змогу уникнути небажаних сценаріїв розвитку соціальної ситуації (Аріелі, 2018; Фрідман, 2017; Талер, 2023; Вартанова, & Ровнягін, 2022; Данилишин, & Снігова, 2019; Тельнов, & Решміділова, 2020).

Економічна поведінка людей зумовлюється як соціально-психологічними, так і політико-економічними чинниками. Сьогодні це насамперед російська агресія, різке падіння рівня безпеки і добробуту, втрата значного обсягу економіки, відтік кваліфікованих працівників, велика кількість біженців і внутрішньо переміщених осіб, постраждалих цивільних та військових. Невизначеність не лише економічного майбутнього, а й перспектив країни загалом позначається на виборі стратегій економічної поведінки громадян, змушує їх обирати практики, які б забезпечили виживання або хоча б часткове збереження втраченого добробуту. Прийняття нової реальності вимагає переоцінки власних потреб і можливостей їх задоволення як тут і тепер, так і в осяжному майбутньому. З огляду на особистісні якості, соціально-психологічні умови, у яких набувався досвід соціально-економічної взаємодії з іншими, не всі прагнуть і не всім вдається обрати модель соціально-економічної поведінки, релевантну умовам, що склалися.

Спроби вибудувати надійний прогноз імовірних сценаріїв економічної поведінки у воєнний і повоєнний періоди гальмуються, з одного боку □ невідрефлексованістю і недоусвідомленістю респондентами власних стратегій

та адаптивних практик, що позначається на якості «сирих» даних, а з другого □ складністю організації і проведення регулярного, повноцінного всеукраїнського моніторингу, зокрема й через брак соціально-демографічних даних. За таких умов методи прогностичного моделювання, до яких найчастіше вдаються соціальні психологи, виявляються малоефективними. Тому постає потреба переосмислення методологічних підходів і моделей прогнозування економічної поведінки громадян.

Одним із таких підходів може бути методологія разово-цільового прогнозування ймовірних сценаріїв соціально-психологічних змін у країні, описана й обґрунтована на прикладі визначення ймовірної динаміки економічної поведінки студентської молоді. Методологія ґрунтується на типології моделей економічної поведінки в умовах загроз; для кожної з моделей визначено показники та індикатори, що підлягають операціоналізації. Перспективність запропонованого підходу до прогнозування динаміки соціально-економічних змін підтверджена результатами емпіричної апробації. Показано можливості підвищення якості прогнозу шляхом розрахунку ймовірності дрейфу підтипів усередині базових типів економічної поведінки респондентів.

2.1. Потенціал та обмеження наукових підходів до прогнозування економічної поведінки громадян

Визначальними факторами економічної поведінки в умовах змін і загроз є економічна свідомість (особи, групи, спільноти), адаптивність та мотивація опанування нової реальності. Економічну свідомість визначають як відносно стійку систему соціально-економічних уявлень, намірів і настановлень, на основі яких обираються ті чи ті моделі поведінки та вибудовуються взаємовідносини з іншими суб'єктами економічної взаємодії (Бутко, 2016, 2020; Грецька-Миргородська, 2018; Компанієць, & Полякова, 2021; Angner, 2020; Маршалл, 2011).

Економічний розвиток держави значною мірою зумовлений соціально-психологічними факторами, а саме: можливостями формування економічних цілей, мотивів, стимулів економічної поведінки, які здатна запропонувати система; мірою свободи економічної поведінки і рівнем економічного мислення, які визначають потенціал саморегуляції учасників економічної взаємодії, цілі і завдання, настановлення і наміри та їх реалізацію; поширеністю корупційних та особливостями споживчих і податкових практик населення; репертуаром, гнучкістю та адаптивністю моделей економічної поведінки населення, зокрема в кризових ситуаціях, тощо.

Пошуку засад прогнозування економічної поведінки присвячено праці зарубіжних (Аріелі, 2018; Канеман, Словик, & Тверски, 2005; Маршалл, 2011; Смит, 2011; Талер, 2023; Фрідман, 2017; Akerlof, & Shiller, 2010; Geanakoplos, Pearce, & Stacchetti, 1989; Gul, & Pesendorfer, 2007; Rabin, 1998) та вітчизняних (Бобух, & Щегель, 2018; Бутенко, 2013; Вартанова, 2021; Вартанова, & Ровнягін, 2022; Грецька-Миргородська, 2018; Гурочкіна, 2019; Данилишин, & Снігова, 2019; Івашук, 2017; Кізим, 2011; Москаленко, 2008, 2013, 2015; Набатова, 2015; Палехова, 2007; Тельнов, & Решміділова, 2020) науковців.

За результатами теоретичного аналізу наукових джерел визначено типові проблеми, які гальмують розроблення універсальної методології прогнозування економічної поведінки особи (групи, спільноти), а саме:

- істотні розбіжності в уявленнях про соціально-психологічну природу економічної поведінки і велика кількість класифікаційних моделей, заснованих на різнорівневих теоріях і концепціях, – суттєво ускладнюють відбір показників та індикаторів для оцінювання поведінкових проявів і способів досягнення бажаного добробуту;

- низька релевантність даних емпіричних досліджень особливостей поведінки суб'єктів економічної взаємодії – позначається на валідності прогностичних моделей;

- методологічна мозаїчність і нерегулярність соціально-психологічних досліджень економічної поведінки та її детермінант: внутрішніх (ставлення до

корупції, форм власності, конкуренції в комерційній та підприємницькій діяльності тощо) і зовнішніх (інвестиційний клімат, прогнозованість економічних змін, прозорість процедур, унормованість і сталість практик економічної взаємодії тощо) – унеможлиблює узагальнення емпіричних даних і виявлення закономірностей;

– невизначеність різноспрямованих впливів на поведінку економічних суб'єктів – підвищує ймовірність похибок у разі середньострокового і довгострокового прогнозування динаміки її змін.

Розмаїття методологічних підходів та уявлень про соціально-психологічну природу економічної поведінки закономірно привели до великої кількості дефініцій, які умовно можна об'єднати в три групи.

До першої групи відносимо ті, які для визначення соціально-психологічної зумовленості економічної поведінки послуговуються категорією «вплив». Ідеться насамперед:

– про вплив соціальних, когнітивних та емоційних чинників на ухвалення економічних рішень та їхні наслідки (Вахітов, & Григоренко, 2017);

– про вплив соціальних, когнітивних та емоційних чинників на реальну поведінку економічних суб'єктів в умовах обмеженої раціональності (Компанієць, & Полякова, 2021).

До другої групи дефініцій належать ті, у яких перші позиції посідають особистісні якості і здатності, що забезпечують ефективну економічну поведінку:

– психологічні особливості сприйняття, емоційні та когнітивні здатності, що зумовлюють поведінку й ухвалення економічних рішень економічними суб'єктами (Тельнов, & Решміділова, 2020);

– уявлення індивідів і груп про економічні явища і поведінку, що базуються на відображенні дійсності (Ложкін, Спасенніков, & Комаровська, 2004).

Третю групу утворюють дефініції, які акцентують увагу на зумовленості економічної поведінки особливостями психічних процесів та її спрямованості. Зокрема, економічна поведінка визначається як:

– доцільна, раціональна поведінка, спрямована на максимізацію вигоди і мінімізацію витрат в умовах певних економічних стосунків (виробництва, розподілу, обміну, споживання, володіння й управління) (Бутко, Неживенко, & Пепа, 2020);

– поведінка, зумовлена об'єктивними економічними процесами, інтересами та економічним мисленням і спрямована на задоволення матеріальних потреб. При цьому розрізняють матеріально-речовий зміст економічної поведінки (власне праця і її продукти) і соціально-економічної її форми (суспільні відносини, у які вступають економічні суб'єкти) (Мочерний, 2000);

– поведінка, пов'язана з відбором цілераціональних, прагматичних або соціально спрямованих економічних альтернатив, метою якої є розв'язання проблем на всіх рівнях (виробництво, розподіл, обмін, споживання) (Петінова, 2018).

У більшості наведених дефініцій ідеться про когнітивну зумовленість економічної поведінки та її раціональність (прагматичність, доцільність тощо). Водночас результати емпіричних розвідок не завжди підтверджують таку зумовленість і загалом виглядають доволі суперечливими. Зупинімося на дослідженнях, які ставлять під сумнів уявлення про економічну поведінку як таку, що вибудовується на основі когніцій і раціональних дій.

На тісний зв'язок між економікою і психологією не тільки у сфері поведінки, а й у процесах ухвалення рішень, вказував Д. Аріелі (2018), відомий фахівець із психології та поведінкової економіки. Досліджуючи чинники економічної поведінки в різних ситуаціях, він сформулював теорію, яка пояснює механізми формування економічної картини світу і мотивацію окремих дій, зокрема й імпульсивних, які далеко не завжди мають логічне пояснення.

Р. Талер і К. Санстейн, розглядаючи економічну поведінку під кутом зору економічної теорії з більшою пояснювальною силою (with more explanatory power), виявили та проаналізували поведінкові ефекти, що відхиляються від раціональної поведінки особи. Щоб визначити емоційні і когнітивні чинники, які мотивують до ухвалення економічних рішень, дослідники залучають соціологічні та психологічні методи і використовують психологічно реалістичні припущення. Особливий інтерес для прогнозування економічної поведінки становлять їхні дослідження впливу обмеженої раціональності, соціальних уподобань і браку самоконтролю на прийняття індивідуальних рішень (Талер, 2023; Талер, & Санстейн; Thaler, 1980, 2000).

На перспективність дослідження економічної поведінки з погляду підвищення прогностичної сили економічної теорії вказує Е. Ангнер (Angner, 2020). Дослідник переконаний, що історично поведінкова економіка є прямим наслідком когнітивної революції, тож більш продуктивно розглядати її в категоріях когнітивних наук.

У категоріях когнітивної психології намагається осмислити і пояснити економіку і суспільство М. Алтман (Altman, 2020). Досліджуючи економічну поведінку людей у реальних умовах, він визначає роль реалістичних припущень у побудові надійних поведінкових моделей та умови, за яких суб'єкти можуть зробити найкращий вибір для себе і суспільства загалом.

Відмінностями в тому, як люди мислять і відчують, пояснює особливості ухвалення економічних рішень А. Самсон (Samson, 2014, 2015). Як показали проведені ним дослідження, суб'єкти економічної взаємодії беззастережно вірять у раціональність діяльності гравців і ринків, а тому навряд чи коректно розглядати економічну поведінку як розумну. Аналізувати поведінку окремих осіб, груп, спільнот з позицій раціональності має сенс тоді, коли респонденти добре знають досліджуваний предмет.

2.2. Концептуальні засади разово-цільового прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки

Для прогнозування динаміки економічних змін в умовах війни і повоєнний період представлені вище підходи не є релевантними через цілу низку причин, які ми вже згадували вище.

Основною проблемою складання прогнозу в кризовій ситуації є те, що всі емпіричні дані, отримані в умовах порівняно стабільного розвитку, не можна брати тут за основу. Адже вони ґрунтуються на теоретичних моделях, репрезентованих практиками, які кардинально відрізняються від тих, які забезпечують не лише виживання, а й розвиток попри загрози самому існуванню. Така ситуація потребує спеціальної методології, яка обов'язково має:

- ґрунтуватися на глибокому аналізі актуальної ситуації та спеціально розробленій теоретичній моделі;
- враховувати особливості поведінки респондентів у ситуації в різних площинах (економічній, соціологічній, психологічній);
- не потребувати значних ресурсних витрат, тобто давати змогу отримувати верифіковані результати на порівняно невеликих вибірках;
- спиратися на сучасні статистичні методи, які дають змогу з мінімальними затратами використати прогностичний потенціал емпіричних даних.

Щоб задовольнити перелічені вимоги, було розроблено методологію разово-цільового прогнозування, детальний опис етапів якого представлено в цьому розділі.

Узагальнивши методологічні підходи до дослідження економічної поведінки та проаналізувавши наявні її дефініції, ми не знайшли визначення, яке можна було б операціоналізувати під завдання прогнозування. Тому, зважаючи на мету нашого дослідження, було сформульовано *робоче визначення економічної поведінки як сукупності виборів щодо економічних цілей і способів*

їх досягнення, що ґрунтуються на світоглядних уявленнях та настановленнях особистості (групи, спільноти). Запропоноване визначення економічної поведінки дещо звужує уявлення про чинники та цілі економічної взаємодії, проте видається продуктивним для вирішення завдань прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки громадян у воєнний і повоєнний періоди.

На першому, *концептуальному*, етапі методологічного пошуку розробляються теоретичні засади прогнозування соціальних змін (у контексті нашого дослідження – динаміки економічної поведінки). Насамперед визначаються соціально-психологічні чинники, які зумовлюють особливості ухвалення рішень (економічних) і вибір способів їх здійснення. Найбільш перспективними для прогнозування, операціоналізації та емпіричного вивчення видаються чинники економічної поведінки, які ми умовно об'єднали в чотири групи:

– *ставленнєві* (толерантність до корупції; ставлення до грошей; законотрухняність (податкова дисципліна, придбання контрафактної чи контрабандної продукції; залученість до неформальних економічних відносин тощо));

– *мотиваційні* (мотиви ухвалення економічних рішень (раціональні/іраціональні, зовнішні/внутрішні, досягнення/уникнення невдач, спрямовані на збереження/зміну економічного становища); рівень усвідомлення своїх інтересів і можливостей; наявний досвід реалізації ухвалених економічних рішень та досягнення цілей тощо);

– *компетентнісні* (здатність планувати економічне майбутнє і кроки для його досягнення; здатність до ухвалення економічних рішень в умовах невизначеності; здатність передбачати наслідки своїх економічних рішень; готовність за необхідності змінити вид діяльності / продовжити навчання / змінити місце проживання задля підвищення свого економічного добробуту; ступінь обізнаності щодо механізмів ціноутворення, наповнення і розподілу бюджетних коштів, засад податкової політики, форм і механізмів державної

підтримки громадян; уявлення про інституції, які регулюють економічну взаємодію, тощо);

– *рефлексивні* (ідентифікація себе як учасника економічної взаємодії (мій добробут залежить / не залежить від моїх знань, зусиль тощо; я – людина з високим/середнім/низьким достатком; я самостійно планую свій бюджет / планую бюджет разом з членами родини / не беру участі в плануванні видатків); практики аналізу причин невдач і здобутків; оцінювання свого потенціалу ухвалення економічних рішень; здатність до аналізу ресурсів середовища та можливих способів їх залучення для вирішення власних економічних проблем тощо).

З огляду на виокремлені чинники та актуальну ситуацію:

– конструюються ймовірні поведінкові моделі економічної взаємодії (з використанням методів систематизації і типологізації);

– визначаються базові показники та індикатори типових моделей економічної поведінки, для чого застосовуються метод сценаріїв, методика мозкового штурму, метод фокус-групових дискусій;

– здійснюється експертиза, щоб встановити релевантність виокремлених критеріїв для кожної з моделей економічної поведінки (методика «Делфі» і методи психосемантики).

Наступний, *емпіричний*, етап, що спирається на теоретично сконструйовану типологію моделей економічної поведінки, охоплює:

– розроблення програми та інструментарію емпіричного дослідження особливостей економічної поведінки респондентів (найбільш релевантними видаються методи психосемантики, глибинні інтерв'ю, проєктивні методики тощо);

– проведення емпіричного дослідження та опрацювання масиву даних з використанням методів: середніх і ковзаючих середніх, екстраполяції трендів, часових рядів; порівняльного, кореляційного, факторного і кластерного аналізів;

– уточнення розробленої на першому етапі типології моделей економічної поведінки і встановлення їх кількісної представленості в досліджуваній сукупності.

Заключний етап – побудова прогностичної моделі. Для цього розробляються імітаційні математичні моделі з подальшим варіюванням змінних і незмінних величин. Описана послідовність етапів і застосування визначених методів дасть змогу виявити особливості і закономірності змін економічної поведінки, визначити їх імовірність за умови, що ті чи ті фактори діють або ж, навпаки, не діють.

Типології стратегій економічної поведінки, побудовані за результатами класичних економічних (Вартанова, 2021; Вартанова, & Ровнягін, 2022; Маршалл, 2011; Москаленко, 2008, 2012, 2013, 2015; Петінова, 2018; Талер, & Санстейн 2017), соціальних (Вебер, 2013; Ручка, 2013, 2018; Ручка, & Танчер, 2019) та психологічних (Лушин, 2016, 2017; Олпорт, 2022; Фера, 2020; Akerlof, & Shiller, 2010; Allport, 1964; Skinner, 2017) досліджень, мало придатні для виявлення особливостей економічної поведінки в умовах соціальних потрясінь, до того ж мають обмежений прогностичний потенціал. Тому побудовані на їх основі прогнози динаміки економічних змін не дають адекватного уявлення про перспективи соціально-економічного розвитку країни.

Слід звернути, до речі, увагу на різноплановість теоретичних підходів до трактування поняття «економічна поведінка» і на велику кількість класифікацій її моделей, заснованих на різноманітних теоріях і концепціях, наприклад: «людина економічна» (Вартанова, 2021; Вартанова, & Ровнягін, 2021; Компанієць, & Полякова, 2021; Палехова, 2007; Петінова, 2018; Суїменко, 2002; Талер, & Санстейн, 2017; Якимова, 2021; Яковенко, Бобочка, & Линченко, 2015; Angner, 2020; Brunner, 1987; Hayek, 2018; Jensen, & Meckling, 2019; Leibenstein, 1976; Marshall, 2011; Thaler, 1980, 2000; Thaler, & Mullainathan, 2008; Weice, 1989); «людина творча» (Вебер, 2013; Петінова, 2018); «людина-працівник» (Москаленко та ін., 2012, 2015); «людина-власник» (Губеладзе, 2021; Фера, 2020; Akerlof, & Shiller, 2010). Попри це ми досі не маємо

обґрунтованої типології моделей соціально-економічної поведінки громадян, груп, суспільства в умовах тривалих надзвичайних станів. Теоретичне розроблення та емпіричне обґрунтування такої типології видається перспективним не лише для вирішення завдань соціального прогнозування, а й для формування державної економічної політики, визначення потреб та ефективних форм соціально-психологічної та економічної підтримки тощо.

Відомо чимало класифікацій моделей економічної поведінки, проте зарубіжні і вітчизняні дослідники найчастіше звертаються до трьох типів моделей:

- дослідження, що проводяться за логікою моделі «*homo economicus*» (людина економічна), розглядають поведінку крізь призму економічної компетентності особи (Angner, 2020; Brunner, 1987; Hayek, 2018; Jensen, & Meckling, 2019; Leibenstein, 1976; Thaler, 2000; Weice, 1989; Вартанова, 2021; Вартанова, & Ровнягіна, 2022; Компанієць, & Полякова, 2021; Маршалл, 2011; Палехова, 2007; Петінова, 2018; Талер, & Санстейн, 2017; Суїменко, 2002; Якімова, 2021; Яковенко, Бобочка, & Линченко, 2015). Ідеться насамперед про володіння економічними знаннями, обізнаність щодо власних потреб і засобів їх задоволення, здатність прогнозувати наслідки своїх рішень, незалежність, спрямованість на себе, раціональність, прагнення отримати максимальний зиск або задоволення від досягнутих результатів з мінімальними втратами тощо;

- модель поведінки «*homo sociologicus*» (людина соціологічна), наразі різнобічно вивчена, також набула значної популярності (Бондаренко, 2004; Вартанова, 2021; Вартанова, & Ровнягін, 2022; Вебер, 2013; Дембицька та ін., 2021; Зомбарт, 2005; Лукашевич, 2005; Лукашевич, Туленков, & Яковенко, 2008; Москаленко, 2013, 2015; Москаленко, Шайгородський, & Міщенко, 2012; Петінова, 2018; Ходжонс, 2003; Юрчишин, 2019; Lindenberg, 1985). Характерними для цієї моделі економічної поведінки є акцентування на санкціонованості економічних дій суспільством, висока рефлексивність, здатність протидіяти і коригувати поведінку відповідно до вимог ситуації і

власних можливостей, диференційоване виконання соціальних ролей відповідно до специфіки діяльності;

- дослідження в річищі моделі «*homo psychologicus*» (людина психологічна) зосереджують увагу на психологічних та економічних феноменах, що визначають економічну поведінку (Бутко, Неживенко, & Пепа, 2020; Вахітов, & Григоренко, 2017; Губеладзе, 2021; Канеман, Словик, & Тверски, 2005; Компанієць, & Полякова, 2021; Ложкін, Спасенніков, & Комаровська, 2004; Лукашевич, 2005; Лукашевич, Туленкова, & Яковенко, 2004, 2008; Лушин, 2016, 2017; Набатова, 2015; Нікіфоров, & Кузьмук, 2016; Олпорт, 2022; Петінова, 2018; Ручка, 2013, 2018; Ручка, & Танчер, 2019; Тельнов, & Решміділова, 2020; Талер, & Санстейн, 2017; Фера, 2020; Ходжонс, 2003; Akerlof, & Shiller, 2010; Freud, 1923; Kahneman, 2003; Skinner, 2017; Thaler, & Mullainathan, 2008). Це і рівень розвитку економічної свідомості, і мотивація, і емоційна сфера, і сукупність виборів щодо економічних цілей та способів їх досягнення, і особливості ухвалення економічних рішень та задоволення потреб у ситуаціях активних соціально-економічних комунікацій, обмеженості ресурсів, когнітивної перевантаженості та невизначеності.

Частота звернень дослідників до цих трьох типів моделей свідчить про їх універсальність. Водночас для прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки в умовах тривалих надзвичайних станів вони обмежено придатні, насамперед через широкий спектр змінних і труднощі з їх операціоналізацією, а отже, і з набором даних.

Будь-які соціальні потрясіння, а особливо ті, що створюють загрози для життя, здоров'я і супроводжуються різким зниженням добробуту, з одного боку, травмують, дестабілізують і гальмують прийняття нових реалій, а з другого – відкривають нові можливості для розвитку, спонукають до коригування смислів, зміни соціально-економічних практик. І негативні, і позитивні впливи зумовлюють динаміку суспільних очікувань щодо перспектив соціально-економічного розвитку. Тому першим кроком у побудові прогностичної моделі економічної поведінки має бути визначення векторів

спрямованості поведінкових практик. Ми виходили з того, що в ситуації тотальних загроз практики економічної поведінки українців структуруються в просторі смислів виживання і розвитку.

На основі узагальнення результатів досліджень (Аріелі, 2018; Башнянин, 2006; Бошицький, Лоцихін, Мельник, & Боровник, 2009; Бутко та ін., 2016, 2020; Варич, 2010; Вартанова, & Ровнягін, 2022; Кульчицький, 2016; Лушин, 2016, 2017; Набатова, 2015; Палехова, 2007; Погорєлова, Попович, & Бариська, 2021; Ручка, & Танчер, 2019; Скрипнюк, 2000; Яковенко та ін., 2015; Akerlof, & Shiller, 2010) ми визначили настановлення і практики, властиві двом типам поведінкових стратегій, баланс яких визначає вектор змін економічної поведінки (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Настановлення і практики, що зумовлюють вибір стратегій економічної поведінки

Спрямовані на виживання	Спрямовані на розвиток
<ul style="list-style-type: none"> • тяжіння до патерналізму; • делегування відповідальності за свій добробут; • низький рівень рефлексії мотивів і цілей економічної поведінки; • нездатність протидіяти маніпуляціям; • конформізм в ухваленні економічних рішень; • прийняття як норми одностороннього зворотного зв'язку в стосунках з владою різних рівнів; • невміння та/або небажання оцінювати достовірність економічної інформації; • схильність менше вимагати від себе і більше – від інших; • переконаність у тому, що є прості рішення складних проблем; • уявлення про економічні цінності як такі, що забезпечуються державою; • зневага до людей, які мають відчутно вищий рівень добробуту; • хронічна невдоволеність якістю власного життя і тим, що дають держава, органи влади, оточення; • толерантність до корупції; • толерування порушень податкового 	<ul style="list-style-type: none"> • прагнення самостійно ухвалювати економічні рішення; • взяття на себе відповідальності за власний економічний вибір; • схильність до рефлексії мотивів економічної поведінки; • значний соціальний капітал; • розвинене економічне мислення; • зацікавленість у розвитку економічної взаємодії; • звичка перевіряти достовірність економічної інформації; • вимогливість до себе; • підтримання приватної власності; • недовіра до швидких і простих рішень складних проблем; • повага до успішних людей, прагнення вивчати їхній досвід; • широке трактування поняття «економічні цінності»; • низька толерантність до корупції; • задоволеність якістю свого життя; • законослухняність; • несприйняття обмежень економічних прав і свобод; • інноваційне мислення;

Спрямовані на виживання	Спрямовані на розвиток
<p>законодавства;</p> <ul style="list-style-type: none"> • готовність обміняти свої права і свободи на відчуття захищеності та стабільності; • схильність до конспірології; • переконаність у тому, що від простої людини нічого не залежить; • переконаність у тотальній продажності чиновників і влади; • невміння і небажання під час ухвалення економічних рішень визначати межі і дотримуватися цих меж (законного/незаконного, можливого/неможливого, раціонального/ірраціонального тощо); • економічна залежність від держави, регіональної і місцевої влади; • відмова від здобування знань, набування умінь для реалізації власного економічного потенціалу; • низький рівень толерантності до змін (реформ, нових правил, економічних практик тощо); • гостре сприймання нерівності в доходах; • низька толерантність до невизначеності; • недовіра до середнього і малого бізнесу, орієнтація на великі (в ідеалі – державні) підприємства; • солідаризація із соціальними групами, які прагнуть зберегти статус-кво (протестують проти реформ, вимагають відібрати і поділити, обмежити статки провідних менеджерів тощо); • підтримання політичних сил, які обіцяють уже завтра підвищити добробут населення (підняти зарплати, підвищити соціальні виплати, захистити бідних тощо) 	<ul style="list-style-type: none"> • упевненість у своїй спроможності впливати на ситуацію; • здатність визначати і дотримуватися меж (законного/незаконного, можливого/неможливого, раціонального/ірраціонального тощо); • сприймання конкуренції та особистих інтересів як ключових мотиваторів соціально-економічного розвитку; • готовність до змін і здатність до контролю власного життя; • потреба у свободі ухвалення економічних рішень; • усвідомлення необхідності дотримання балансу спільних та індивідуальних інтересів; • толерантність до невизначеності; • уміння визначати економічні цілі та обирати засоби їх досягнення; • адекватна самооцінка досягнень та поразок; • толерантність до нерівності в доходах; • низький рівень економічної залежності від держави; • здатність до саморозвитку, відкритість до нового; • високий рівень економічної компетентності; • прагнення до співпраці з особами і групами, спрямованими на пошук нестандартних рішень, зміну наявного стану справ; • орієнтація на політичні сили і бізнес-еліти, які ставлять реальні цілі й артикулюють способи їх досягнення

Добираючи репрезентації (настановлення і практики) для кожної із стратегій, ми намагалися:

- представити економічну поведінку в різних вимірах (економічному, соціологічному, психологічному);
- виокремити не просто максимально релевантні показники, а такі, що підлягають вимірюванню.

Виокремлені репрезентації поведінкових стратегій описують простір значень з координатами, утвореними двома вимірами економічного вибору: суб'єктністю/об'єктністю і раціональністю/ірраціональністю. На перетині цих вимірів отримуємо чотири базові моделі економічної поведінки. Особливості поведінкових проявів, типових для кожної з моделей, зумовили вибір відповідних назв:

- *інноваційно-партнерська* модель, репрезентована площиною значень, яку утворюють вектори раціональності і суб'єктності. Цю модель економічної поведінки практикують особи з високим рівнем толерантності до невизначеності, інноваційним економічним мисленням, із значним соціальним капіталом і прагненням до співпраці з особами і групами, орієнтованими на пошук нестандартних рішень і зміну наявного стану справ, готові до змін і здатні контролювати власне життя;

- *помірковано-прогресивістська* модель, репрезентована площиною значень з векторами раціональності та об'єктності. Таку модель практикують особи, яким властиві: прагнення дотримуватися меж (законного/незаконного, можливого/неможливого, раціонального /ірраціонального тощо); усвідомлення необхідності дотримання балансу спільних та індивідуальних інтересів; здатність до саморозвитку під патронатом авторитетних осіб; орієнтація на політичні сили і бізнес-еліти, які ставлять реальні цілі й артикують способи їх досягнення; законослухняність, схильність до рефлексії мотивів економічної поведінки;

- *активно-адаптивна* модель, репрезентована площиною значень, яку визначають вектори суб'єктності та ірраціональності. Цю модель економічної поведінки практикують особи, переконані в тому, що є прості рішення складних проблем; схильні менше вимагати від себе і більше – від інших; з уявленнями про економічні цінності як такі, що забезпечуються державою; з гострим сприйняттям нерівності в доходах; орієнтовані на підтримання політичних сил, які обіцяють уже завтра підвищити рівень добробуту населення (підняти зарплати, підвищити соціальні виплати, захистити бідних);

- *протестно-традиціоналістська* модель, репрезентована площиною значень, яку формують вектори ірраціональності та об'єктності. Цю поведінкову модель практикують особи з низьким рівнем толерантності до змін (реформ, нових правил, економічних практик тощо); переконані в тотальній продажності чиновників і влади; схильні до конспірології; хронічно невдоволені якістю власного життя і тим, що дають держава, органи влади, оточення; з тяжінням до патерналізму; нездатні до рефлексії мотивів і цілей своєї економічної поведінки; з прагненням до солідаризації із соціальними групами, які намагаються зберегти статус-кво (протестують проти реформ, вимагають відібрати і поділити, обмежити статки провідних менеджерів тощо).

Перші дві моделі економічної поведінки притаманні особам (групам, суспільству загалом), більшою мірою спрямованим на розвиток, а третя і четверта □ зосередженим на виживанні.

З огляду на закон нормального розподілення з високою ймовірністю можна припустити, що в реальному житті частка осіб, які практикують якусь із базових моделей економічної поведінки в повному обсязі, наблизатиметься до 40%. Поведінкові моделі решти громадян вибудовуватимуться на перетині цих чотирьох моделей.

Для кожного з виокремлених показників поведінкових стратегій (настановлень та економічних практик) визначаються індикатори, розробляється інструментарій і проводиться емпіричне дослідження. За результатами аналізу масиву отриманих даних запропонована типологія має бути верифікована.

Попри чималий доробок вітчизняних і зарубіжних дослідників, і досі немає усталеної чи хоча б випробуваної методології прогнозування соціальних змін (Суший та ін., 2023). Узагальнивши методологічні підходи до дослідження економічної поведінки та проаналізувавши наявні розробки сучасних авторів з цього питання, ми не знайшли такого методу, який можна було б використати для розрахунку прогнозу економічної поведінки громадян у повоєнний період на основі масиву емпіричних даних, отриманих під час війни (Малхазов, 2023b,

2024a). Це спонукало нас до розроблення власного методу розрахунку прогнозу, який ґрунтується на аналізі кореляційно-факторно-кластерної моделі економічної поведінки. В основу дослідження покладено гіпотезу, згідно з якою домінування в економічній поведінці громадян певного типу поведінкових стратегій (в умовах тривалої війни це стратегії, спрямовані на виживання або розвиток) зумовлює вектор і динаміку соціально-економічних змін у країні.

2.3. Прогнозування динаміки економічної поведінки громадян в умовах загроз: емпірична верифікація методу

Щоб провести емпіричну перевірку висунутої гіпотези, сконструйовано дослідницький інструментарій з опертям на представлені в попередньому параграфі показники поведінкових стратегій та індикатори моделей економічної поведінки в умовах загроз і змін.

Для проведення суб'єктивного шкалювання (53 судження) за допомогою авторської анкети опитано 90 студентів віком від 18 до 35 років. Вони мали оцінити за 5-бальною шкалою те, наскільки їм властиві конкретні економічні уявлення, ставлення, способи дії. Щоб опрацювати отримані результати, ми скористалися статистичними програмами «R» (Revelle, 1979; Revelle, & Zinbarg, 2009) та Excel, що дало змогу розрахувати статистичні характеристики змінних. Для розрахунку можливості поширення отриманих даних на генеральну сукупність використано закон великих чисел Чебишева і формулу для умови, коли $N_{ген.}$ відоме. Розраховані довірчі інтервали: $\bar{X}_{ген.} - (mini.)$, $\bar{X}_{ген.} + (max.)$, $\sigma_{ген.} - (mini.)$, $\sigma_{ген.} + (max.)$ для 2000 респондентів свідчать про можливість поширення отриманих результатів на таку сукупність (Малхазов, 2020, 2024a).

Проблема верифікації даних соціально-психологічних досліджень, спрямованих на прогнозування динаміки поведінки респондентів (політичної, правової, економічної тощо), є вельми актуальною. Аналіз емпіричних розвідок вітчизняних і зарубіжних науковців дає підстави припускати, що більшість

соціальних психологів не зверталися до методів математичної статистики для верифікації проміжних, а почасти й кінцевих результатів прогнозування. Тому видається доцільним розроблення алгоритму такої верифікації, за допомогою якого можна було б визначати надійність прогнозу на різних його етапах.

Коли йдеться про верифікацію результатів наукових розвідок, найчастіше обговорюють процедури: контролю процесу збирання даних; контролю дотримання норм вибірки та масиву первинних даних; оцінювання релевантності обраних методів розрахунку проміжних і кінцевої ланок прогнозу (Бусел, 2005; Воробйова, 2011; Лукашевич, Туленков, & Яковенко, 2004, 2008). Як зазначають В. Москаленко (2008), М. Слюсаревський (2008), А. Kruglanski & E. Higgins (2013) та ін., на етапі інтерпретації отриманих даних важливим є адекватне розуміння соціально-психологічного контексту, механізмів досліджуваних явищ, урахування мінливості соціально-економічних умов та їх залежності від культурних особливостей. Проте емпірична верифікація цих складників якості прогнозування видається проблематичною.

Способи і процедури верифікації емпіричних даних дослідники зазвичай обирають під конкретне завдання. Описаний нижче алгоритм розроблено на основі емпіричного обґрунтування результатів дослідження, проведеного для виявлення типових моделей економічної поведінки в умовах загроз. На нашу думку, його можна використовувати для прогнозування й інших поведінкових проявів у певних ситуаціях.

Методологію прогнозування економічної поведінки в умовах загроз детально вже описано вище (див. параграфи 2.1, 2.2), тому зосередимося на описі алгоритму верифікації отриманих даних.

Першим етапом пропонованого алгоритму є розрахунок та аналіз статистичних характеристик досліджуваних змінних, що дає змогу визначити однорідність/неоднорідність вибірки; відповідність її нормальному закону розподілення і можливості в подальшому використовувати параметричні/непараметричні методи математичної обробки даних. Якщо вибірка однорідна і підлягає нормальному закону розподілу, слід розрахувати

максимальний обсяг генеральної сукупності, на який можна поширювати висновки, зроблені на основі аналізу даних дослідження.

За результатами описаних процедур встановлено, що отримана вибірка емпіричних даних є однорідною і відповідає нормальному закону розподілення, а висновки можуть бути поширені на генеральну сукупність 2000 студентів. Статистичні характеристики змінних розраховувалися в нашому дослідженні за допомогою програм «R» і Excel (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Статистичні характеристики індикаторів економічної поведінки молоді

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
$\bar{X}$	3.133	3.811	2.911	2.822	2.6	2.722	2.522	3.289	3.311	2.367	2.456	2.289	3.733	3.522	3.589	3.667	3.222	3.856	3.811	3.911	3.422	3.389	2.767	3.267	3.444	3.7	3.3
σ	1.051	0.982	0.907	1.167	0.969	1.028	1.083	1.104	1.088	1.24	1.229	1.238	0.909	0.974	1.004	0.948	1.058	1.012	0.873	0.956	1.07	1.046	0.96	0.946	1.153	1.043	0.999
m	0.111	0.104	0.096	0.124	0.103	0.109	0.115	0.117	0.115	0.131	0.13	0.131	0.096	0.103	0.106	0.1	0.112	0.107	0.093	0.101	0.113	0.111	0.102	0.1	0.122	0.111	0.106
Y	33.56	25.76	31.17	41.34	37.28	37.76	42.95	33.57	32.85	52.4	50.03	54.1	24.36	27.66	27.99	25.86	32.82	26.24	22.9	24.44	31.28	30.87	34.72	28.95	33.46	28.2	30.29
$\bar{X}_-$	2.691	3.605	2.72	2.577	2.396	2.506	2.294	3.057	3.082	2.106	2.197	2.028	3.542	3.317	3.378	3.467	3	3.643	3.627	3.71	3.197	3.169	2.565	3.068	3.202	3.48	3.09
$\bar{X}_+$	3.134	4.018	3.102	3.068	2.804	2.939	2.75	3.521	3.54	2.628	2.714	2.549	3.925	3.727	3.8	3.866	3.445	4.068	3.995	4.112	3.647	3.609	2.969	3.466	3.687	3.92	3.51
σ_-	0.893	0.834	0.77	0.991	0.823	0.873	0.92	0.937	0.923	1.053	1.043	1.051	0.772	0.827	0.853	0.805	0.898	0.859	0.741	0.811	0.909	0.888	0.815	0.803	0.979	0.886	0.849
σ_+	1.21	1.13	1.044	1.343	1.116	1.183	1.247	1.271	1.252	1.428	1.414	1.425	1.047	1.121	1.156	1.091	1.217	1.165	1.005	1.1	1.232	1.204	1.105	1.089	1.327	1.201	1.15
№	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	
$\bar{X}$	3.611	3.733	2.967	3.767	2.433	3.567	4.111	2.378	3.878	2.833	2.5	3.533	3.1	2.689	3.4	3.444	3.611	4.356	3.344	3.978	3.211	2.733	3.9	3.444	3.822	3.178	
σ	0.857	0.969	1.096	1.19	1.092	1.333	0.953	1.087	1.13	1.154	1.084	1.03	1.039	0.932	1.188	0.937	0.844	0.825	1.007	0.848	1.127	1.068	0.925	0.949	0.919	1.097	
m	0.091	0.103	0.116	0.126	0.116	0.141	0.101	0.115	0.12	0.122	0.115	0.109	0.11	0.099	0.126	0.099	0.089	0.087	0.107	0.09	0.119	0.113	0.098	0.101	0.097	0.116	
Y	23.74	25.96	36.94	31.6	44.87	37.37	23.19	45.71	29.14	40.73	43.34	29.15	33.52	34.66	34.94	27.22	23.37	18.95	30.12	21.31	35.09	39.09	23.71	27.56	24.04	34.53	
$\bar{X}_-$	3.431	3.529	2.736	3.516	2.204	3.286	3.911	2.149	3.64	2.591	2.272	3.317	2.881	2.493	3.15	3.247	3.434	4.182	3.132	3.799	2.974	2.509	3.705	3.245	3.629	2.947	
$\bar{X}_+$	3.791	3.937	3.197	4.017	2.663	3.847	4.312	2.606	4.116	3.076	2.728	3.75	3.319	2.885	3.65	3.642	3.789	4.529	3.556	4.156	3.448	2.958	4.095	3.644	4.016	3.409	
σ_-	0.728	0.823	0.93	1.011	0.927	1.132	0.809	0.923	0.959	0.98	0.92	0.874	0.882	0.791	1.009	0.796	0.717	0.701	0.855	0.72	0.957	0.907	0.785	0.806	0.78	0.932	
σ_+	0.987	1.116	1.261	1.37	1.257	1.534	1.097	1.251	1.301	1.328	1.247	1.185	1.196	1.073	1.367	1.079	0.971	0.95	1.16	0.976	1.297	1.23	1.064	1.093	1.058	1.263	

Умовні позначення: № – номер змінної-індикатора (див. рис. 2.1); $\bar{X}$ – середнє арифметичне; σ – похибка середнього квадратичного відхилення; m – похибка середнього арифметичного; Y – коефіцієнт варіації; довірчі інтервали: $\bar{X}_{ген.-}$ (mini.), $\bar{X}_{ген.+}$ (max.), $\sigma_{ген.-}$ (mini.), $\sigma_{ген.+}$ (max.) для 2000 респондентів.

Аналіз представлених у таблиці 2.2 результатів розрахунку статистичних характеристик змінних дає змогу виділити однорідні індикатори економічної поведінки і такі, для інтерпретації яких потрібно в окремій змінній виділяти однорідні підгрупи і вже потім інтерпретувати отримані дані для кожної з виявлених підгруп. Для цього можна використовувати, наприклад, метод табулювання.

У нашому дослідженні до однорідних віднесено індикатори в межах $\pm 1 \sigma$ і Y – не більше 35% (39 з 53). Найбільш однорідними виявились: 45 (Y=18.95%) – повага до приватної власності; 47 (Y =21.31%) – адекватна оцінка своїх досягнень і поразок; 19 (Y=22.9%) – здатність ухвалювати ефективні рішення в ситуації невизначеності; 34 (Y=23.19%) – переконаність у тому, що набуття додаткових знань і вмінь є запорукою кар’єрного зростання; 44 (Y=23.37%) –

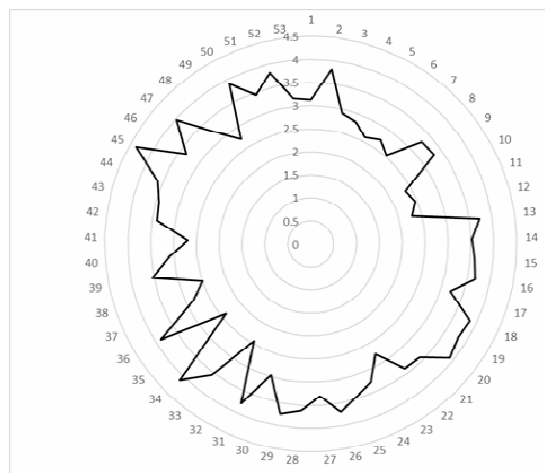
уміння визначати економічні цілі та обирати засоби їх досягнення в критичних ситуаціях; 50 (Y=23.71%) – готовність опанувати новий фах у разі втрати роботи або зниження доходів; 28 (Y=23.74%) – усвідомлення необхідності дотримуватися балансу спільних та індивідуальних інтересів. Усі перелічені поведінкові прояви притаманні моделям економічної поведінки, спрямованим на розвиток.

До найбільш неоднорідних індикаторів віднесено: 12 (Y=54.1%) – прагнення підвищити свій добробут у будь-який, хоча б і незаконний, спосіб; 10 (Y=52.4%) – переконаність у тому, що чесною працею великих статків не надбаєш; 11 (Y=50.3%) – постійна невдоволеність якістю власного життя; 35 (Y=45.71%) – низький рівень довіри до приватного бізнесу; 32 (Y=44.87%) – потреба в економічній стабільності і захищеності, навіть ціною втрати свободи й обмеження прав; 38 (Y=43.34%) – готовність підтримати політичні сили, які обіцяють уже завтра підвищити рівень добробуту населення; 7 (Y=42.95%) – пошук причин невдоволення своїм життям у бездіяльності держави, влади, керівників; 37 (Y=40.73%) – розгубленість, неспроможність ефективно діяти в ситуації невизначеності. Проаналізувавши змісти цієї групи індикаторів, можемо висновувати, що вони репрезентують стратегії виживання.

На цьому етапі аналізу можемо зробити попередній висновок про те, що респонденти більш однотайні в оцінюванні індикаторів, які репрезентують спрямованість на розвиток.

Представлення даних таблиці 2.2 у вигляді пелюсткової діаграми (рис. 2.1) спрощує процедуру визначення спрямованості моделей поведінки респондентів на основі аналізу змісту індикаторів, позначених балами від 3 і вище. Як видно з діаграми, у нашому масиві даних є два індикатори із середніми значенням вище ніж 4 бали (34 – переконаність у тому, що здобуття додаткових знань і набуття вмінь є запорукою кар'єрного зростання, і 45 – повага до приватної власності) та дванадцять індикаторів із середніми від 3,5 до 4 балів (36 – прагнення мати кілька джерел доходів; 47 – адекватна оцінка своїх досягнень і поразок; 50 – готовність опанувати новий

фах у разі втрати роботи або зниження доходів; 52 – прагнення співпрацювати з тими, хто шукає нестандартні рішення, намагаючись підвищити свій добробут; 2 – звичка аналізувати доцільність і необхідність своїх видатків; 13 – усвідомлення необхідності економічної свободи і законодавчої захищеності підприємництва; 16 – поцінування економічної незалежності і свободи ухвалення рішень більше, ніж грошей; 18 – здатність визначати і дотримуватися меж законного/незаконного; 20 – звичка самотійно планувати свій бюджет і відповідати за його наповнення; 26 – пошук причин невдоволення своїм життям у собі; 28 – усвідомлення необхідності дотримання балансу спільних та індивідуальних інтересів; 31 – уникнення дій, які можна кваліфікувати як корупційні). В обох випадках усі індикатори репрезентують спрямованість на розвиток.

Рис. 2.1. Середньостатистичні значення оцінок економічних уявлень (ставлення, способів діяти), притаманних економічній поведінці українців

Примітка: нумерація і зміст змінних аналогічні позначенням у табл. 2.1;
0-4.5 – зони середніх значень змінних (у балах).

У наступному проміжку із середніми значеннями від 3 до 3,5 бала виявилось десять показників, з яких лише чотири репрезентують стратегію виживання (1 – готовність передати планування і контроль видатків сімейного бюджету членам родини; 8 – віра в те, що можна обрати владу, яка забезпечить високий рівень добробуту людей; 9 – делегування державі відповідальності за

добробут громадян, рівність у розподілі благ, робочі місця, безкоштовні медичні та освітні послуги, соціальні гарантії тощо; 27 – переконаність у можливості політичного вирішення економічних проблем), а решта 6 – спрямованість на розвиток (53 – сприймання майнової нерівності як природного явища; 17 – розуміння законів і механізмів функціонування економіки; 22 – звичка складати список необхідних видатків, вивчати ринкові пропозиції та обирати товар за оптимальним співвідношенням «ціни-якості»; 23 – здатність ухвалювати економічні рішення, які не схвалює і не розуміє більшість оточення; 29 – переконаність у тому, що краще живуть ті, хто більше працює, набуває економічні компетентності, володіє якостями, які дають змогу ухвалювати правильні рішення; 42 – наявність широкого кола знайомих, здатних підтримати (матеріально чи фаховою порадою).

Тому можемо припустити, що спрямованість на розвиток є основною тенденцією економічної поведінки молоді. Підтвердження щодо цього припущення будемо шукати за допомогою кореляційного (табл. 2.3) і кластерного (табл. 2.4) аналізу.

Як видно з таблиці 2.3, індикатори, які репрезентують стратегію розвитку, мають найбільшу кількість значущих кореляційних зв'язків. Тобто припущення щодо спрямованості економічної поведінки молоді на розвиток дістало додаткове підтвердження.

Наступним етапом нашого аналізу, спрямованого на верифікацію емпіричних даних, був кластерний аналіз. З огляду на його результати (табл. 2.4) можемо констатувати, що найбільш вагомими кластерами утворені індикаторами, які репрезентують активні практики соціальної взаємодії і спрямованість на розвиток

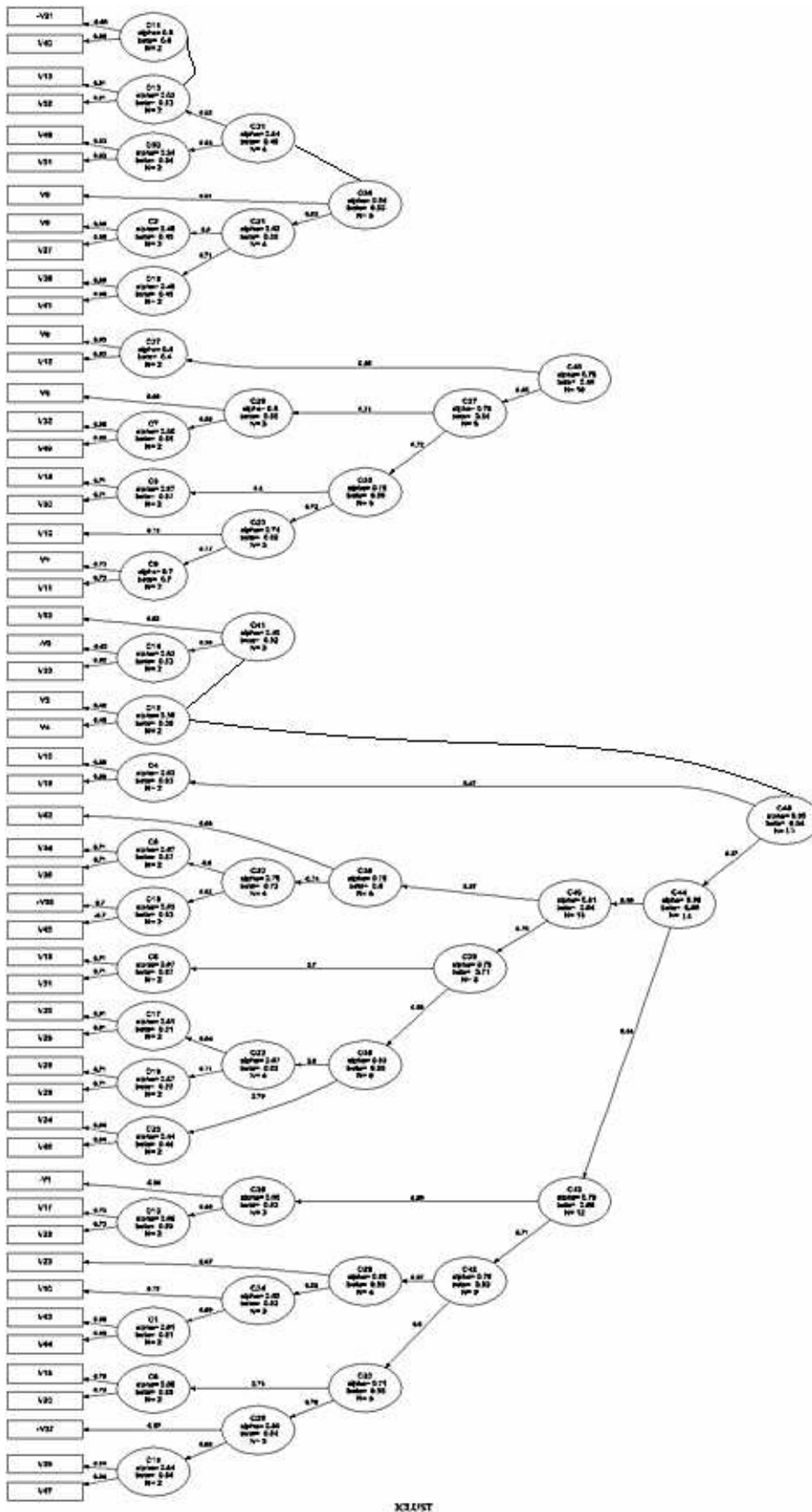

Таблиця 2.4

Результати кластеризації масиву даних методом найменших квадратів

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	
1	2	3	2	5	3	7	8	7	7	7	10	13	14	15	15	17	18	17	19	21	17	17	2	17	13	9	
3	24	6	3	7	6	10	27	9	10	10	12	19	30	16	16	22	22	19	20	23	19	20	18	18	18	25	
37	39	12	4	10		11	31	27	12	11		20		17	17		24	20	43	36	22	23	19	22	24	27	
	47		5	11		30	42	38		30		26		19			25	22	44	48		44	22	24	25	46	
	52		6	12								39		22			28			50			24	25	26		
			7	14								43					31			51			25	26	28		
			9	30								45					34						26	28	29		
			10	32								52					47						28	29	34		
			12	49																			31		45		
			30																				34				
			48																				39				
																							43				
																							45				
																							46				
																							47				
28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53		
18	26	7	18	5	2	18	10	34	11	9	19	11	38	20	20	19	13	24	20	21	10	34	51	50	2		
19	29	11	31	32	24	28	11	36	32	38	20	15	41	34	28	20	28	27	28	30	12	36	52	52	13		
20	34	14		35	31	34	12		37	41	24	26		36	34	34	34	39	39	32	32	43			19		
22		30		49	33	36	32		48	49	39	40		42	43	43	36	46	43	37	49	44			24		
24				34	43	35					43	53		43	44	44	43		44	48		50			33		
26					45	49					45			44	45	45	44		45	49		52			40		
28											46			47	47	47	45		47	51					53		
31											47			50	50	50	47										
34																											
36																											
43																											
45																											
47																											

За допомогою статистичних процедур отримано відтак кореляційно-факторно-кластерну модель взаємозв'язків емпіричних показників і їх групування в кластери різних порядків. Базові кластери отриманої моделі в цілому відповідають теоретично виокремленим типам економічної поведінки респондентів; водночас виявлено додаткові взаємозв'язки між показниками, які дають змогу уточнити типологію. Це легко побачити, звернувшись до графічної репрезентації кореляційно-факторно-кластерної моделі (рис. 2.2).

ХІЛІ/СТ

Рис. 2.2. Типи економічної поведінки українців за загальними середньостатистичними показниками

Примітка: кореляційно-факторно-кластерну модель побудовано за Revelle, 1997; Revelle, W., & Zinbarg, 2009.

Умовні позначення: C1 □ C46 – номери кластерів; α – коефіцієнт альфа Кронбаха; β – коефіцієнт ризику; цифри на стрілочках – коефіцієнти кореляції (r), надійність усіх r не нижче $P < 0,05$; N – загальна кількість кластерів; цифри на стрілочках – коефіцієнти кореляції (r), надійність усіх r не нижче $P < 0,05$; N – загальна кількість суджень, які входять до складу відповідного кластера; V1 □ V53 – нумерація суджень авторської анкети суб'єктивного шкалювання: V1. Готовність передати планування і контроль видатків сімейного бюджету членам родини; V2. Звичка аналізувати доцільність і необхідність своїх видатків; V3. Віддавати перевагу широко розрекламованим послугам і товарам; V4. Схильність іти за більшістю (закуповувати продукти «про запас», купувати валюту, товари першої необхідності, вкладати кошти в проекти тощо); V5. Уникати взаємодії з владою усіх рівнів; V6. Схильність довіряти розповідям «обізнаних людей» про найближчі економічні реформи, зростання цін, коливання курсу валют тощо; V7. Вбачати причини невдоволення своїм життям у бездіяльності держави, влади, керівників; V8. Вірити в те, що можна обрати владу, яка забезпечить високий рівень добробуту людей; V9. Делегувати державі відповідальність за добробут громадян, рівність у розподілі благ, робочі місця, безкоштовні медичні та освітні послуги, соціальні гарантії тощо; V10. Переконаність у тому, що чесною працею великих статків не надбасш; V11. Постійна невдоволеність якістю власного життя; V12. Прагнення підвищити свій добробут у будь-який спосіб (уникнення оподаткування, вирішення питань за допомогою хабарів, придбання контрафактної продукції тощо); V13. Усвідомлення необхідності економічної свободи і законодавчої захищеності підприємництва; V14. Переконаність у тотальній продажності чиновників і влади; V15. Готовність витратити час і кошти на підвищення своєї економічної обізнаності; V16. Цінувати економічну незалежність і свободу ухвалення рішень більше, ніж гроші; V17. Розуміння законів і механізмів функціонування економіки; V18. Здатність визначати і дотримуватися меж законного/незаконного; V19. Здатність ухвалювати ефективні рішення в ситуації невизначеності; V20. Звичка самостійно планувати свій бюджет і відповідати за його наповнення; V21. Схильність до спонтанних економічних рішень (купівля речей і послуг, участь у фінансових проектах тощо); V22. Складати список необхідних видатків, вивчати ринкові пропозиції та обирати товар за оптимальним співвідношенням «ціни-якості»; V23. Ухвалювати економічні рішення, які не схвалює і не розуміє більшість оточення; V24. Переконаність у необхідності громадського супроводу економічних рішень влади і контролю видатків бюджетів усіх рівнів (від ОСББ до міста, району, країни); V25. Звичка оцінювати достовірність економічної інформації (перевіряти її джерело, визначати ймовірні причини та наслідки її оприлюднення); V26. Шукати причини невдоволення своїм життям у собі (недостатність зусиль, неорганізованість, нераціональні видатки тощо); V27. Переконаність у можливості політичного вирішення економічних проблем; V28. Усвідомлення необхідності дотримання балансу спільних та індивідуальних інтересів; V29. Переконаність у тому, що краще живуть ті, хто більше працює, набуває економічні компетентності, володіє якостями, які дають змогу ухвалювати правильні рішення; V30. Хронічна невдоволеність владою, державою, оточенням; V31. Уникнення дій, які можна кваліфікувати як корупційні (хабарі, коштовні подарунки за послуги тощо); V32. Потреба в економічній стабільності та захищеності, навіть ціною втрати свободи й обмеження прав; V33. Відмова від участі в проектах, де обіцяють швидке збагачення (вклади під надто високі відсотки; економічні фонди, схожі на піраміди, тощо); V34. Переконаність у тому, що набуття додаткових знань і вмій є запорукою кар'єрного зростання; V35. Низький рівень довіри до приватного бізнесу; V36. Прагнення мати кілька джерел доходів (додаткова робота, фінансові проекти, партнерські внески в розвиток бізнесів тощо); V37. Розгубленість, неспроможність ефективно діяти в ситуації невизначеності; V38. Готовність підтримати політичні сили, які обіцяють уже завтра підвищити рівень добробуту населення (підняти

зарплати, соціальні виплати, захистити бідних тощо); V39. Упевненість у своїй спроможності впливати на ситуацію і забезпечити добробут родини; V40. Не робити спонтанних (незапланованих, емоційних) покупок, інвестицій тощо; V41. Переконаність у перевагах державних підприємств; V42. Наявність широкого кола знайомих, здатних підтримати (матеріально чи фаховою порадою); V43. Сприйняття конкуренції та особистого інтересу як ключових мотиваторів економічного розвитку; V44. Уміння визначати економічні цілі та обирати засоби їх досягнення в критичних ситуаціях; V45. Повага до приватної власності; V46. Орієнтація на політичні сили і бізнес-еліти, які ставлять реальні цілі і розуміють, як вони будуть їх досягати; V47. Адекватна оцінка своїх досягнень ы поразок; V48. Болісне сприймання нерівності в доходах; V49. Підтримання тих, хто прагне зберегти статус-кво (протестує проти реформ, вимагає відібрати і поділити, обмежити статки провідних менеджерів тощо); V50. Готовність опанувати новий фах у разі втрати роботи або зниження доходів; V51. Готовність домагатись отримання всіх можливих соціальних виплат у разі втрати роботи чи зниження рівня добробуту; V52. Прагнення співпрацювати з тими, хто шукає нестандартні рішення, намагаючись підвищити рівень свого добробуту; V53. Сприймання майнової нерівності як природного явища.

Імовірність тих чи тих сценаріїв економічної поведінки українців у повоєнний період прогнозувалася на основі аналізу цієї моделі. Як бачимо з рисунка 2.2, чітко виокремлюються чотири суперкластери, кожен з яких репрезентує певний тип економічної поведінки.

Проілюструємо логіку прогностичного аналізу на прикладі першого суперкластера, починаючи з нижніх шаблів рисунка 2.2.

Перший суперкластер C43, з коефіцієнтами $\alpha = 0.79$, $\beta = 0.66$, утворений шістнадцятьма судженнями, розташованими в порядку зменшення відстані. Найбільш виразними виявились оцінки за п'ятьма судженнями, які утворили кластери першого і другого порядку. Так, наприклад, судження V47 ($\bar{X} = 3.978$) і V39 ($\bar{X} = 3.533$) утворюють кластер першого порядку C₁15 з коефіцієнтами α і $\beta = 0.54$ й коефіцієнтом кореляції $r = 0.64$. На рисунку 2.3 наведено діаграму оцінок респондентів щодо суджень V47 і V39 із статистичними параметрами, показниками лінійної і ступеневої лінії тренду й довірчих інтервалів для $\bar{X}_{ген.}$ □
 $\sigma_{ген.}$ де $N_{ген.} = 2000$.

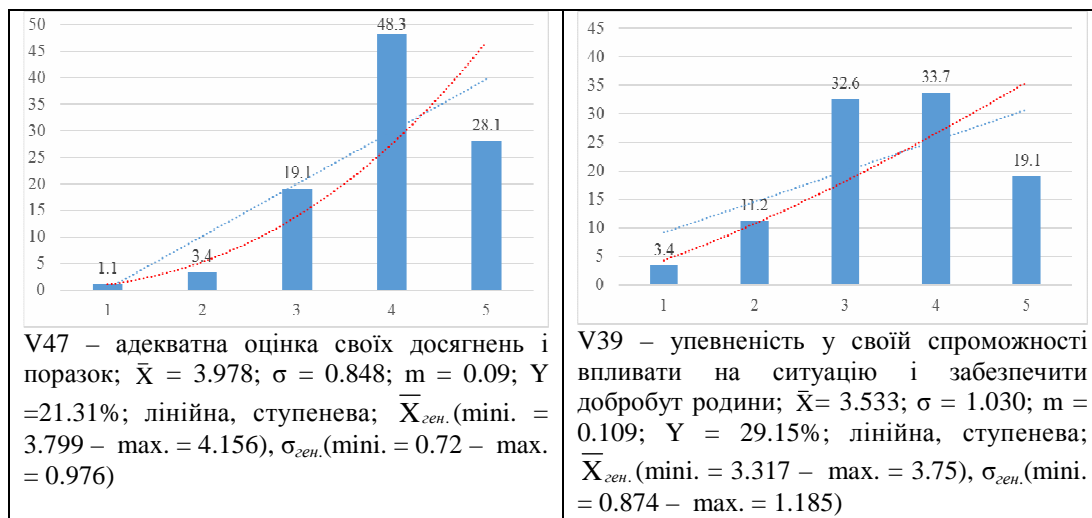

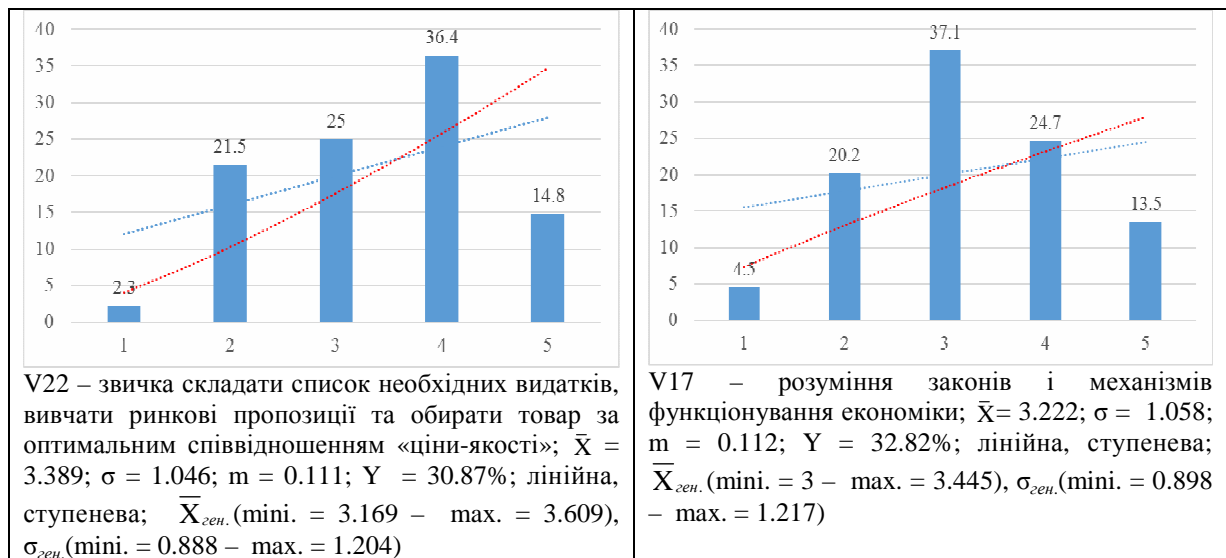
Рис. 2.3. Діаграма розподілу оцінок респондентами суджень V47 і V39 з параметрами лінійної і ступеневої ліній тренду

Оцінки, отримані щодо судження V47 ($\bar{X} = 3.978$), свідчать про здатність респондентів ефективно діяти в ситуації невизначеності, рефлексувати і відповідати за наслідки ухвалених рішень. Прогноз, зроблений на основі аналізу лінії трендів, середня оцінка ($\bar{X} > 3$ -х балів), порівняння часток респондентів, які обрали оцінки 4 і 5 (76.4%) та 2 і 1 (4.5%), відображають стійку тенденцію до зростання спроможності респондентів ефективно діяти.

Оцінки щодо судження V39 ($\bar{X} = 3.533$) свідчать про впевненість респондентів у своїй спроможності самостійно вирішувати економічні проблеми і впливати на ситуацію, що склалась. Прогноз, зроблений на основі аналізу лінії трендів, середня оцінка ($\bar{X} > 3$), порівняння з оцінками 4 і 5 (52.8%) та 1 і 2 (14.6%) свідчать про стійку тенденцію до зростання такої впевненості.

Слід зауважити, що оцінки за судженнями V47 і V39 є також індикаторами соціальної компетентності, без якої не можна бути впевненим в ефективності обраної поведінки.

Четверта пара суджень V22 ($\bar{X} = 3.422$) – V17 ($\bar{X} = 3.222$), з коефіцієнтом кореляції $r = 0.73$, утворює кластер C₁₀ з коефіцієнтами α і $\beta = 0.69$. На (рис. 2.4) наведено діаграму розподілу оцінок респондентів щодо суджень V22 і V17 з відповідними параметрами.

Рис. 2.4. Діаграма розподілу оцінок респондентами суджень V22 і V17 з параметрами лінійної і ступеневої ліній тренду

Оцінки судження V22 говорять про рівень здатності респондентів протидіяти маніпуляціям, добирати необхідну і достатню для ухвалення рішень інформацію, знаходити причинно-наслідкові зв'язки, бути компетентними в оцінюванні пропозицій ринку з позицій оптимального співвідношення «ціни-якості».

На основі аналізу лінії трендів, середніх значень оцінок ($\bar{X} > 3$), часток респондентів, які виставили оцінки 4 і 5 (51.2%) та 1 і 2 (23.8%), можемо прогнозувати високу ймовірність зростання кількості таких поведінкових проявів.

Розподіл оцінок для судження V17 підтверджує наші попередні висновки щодо впевненості респондентів у своїй економічній компетентності, зокрема готовності до змін і здатності контролювати власне життя. Проаналізувавши лінії трендів, середніх оцінок ($\bar{X} > 3$), порівнявши частки респондентів, які обрали оцінки 4 і 5 (38.2%) та 1 і 2 (24.7%), можемо говорити про високу ймовірність не лише збереження, а й зростання кількості переконаних у власній економічній компетентності. Як не парадоксально, але за певних умов, наприклад у разі мотивування молоді до здобуття відповідних знань та набуття

умінь, виявлена тенденція може дещо послабитись (через усвідомлення складності процесів).

Кластер другого порядку C_{236} ($\alpha = 0.66$ і $\beta = 0.53$) пов'язаний позитивною кореляцією з кластером першого порядку C_{110} на рівні ($r = 0.56$) і негативною кореляцією ($r = -0.66$) – із судженням V1. На рисунку 2.5 наведено діаграму оцінок респондентів щодо судження V1 ($\bar{X} = 3.133$) з відповідними параметрами. Проаналізувавши лінії трендів, середні значення ($\bar{X} > 3$), порівнявши частки респондентів, які оцінили судження V1 на 4 і 5 (36.7%) та 1 і 2 (24.5%) з урахуванням виявленого негативного кореляційного зв'язку, можемо прогнозувати незначне збільшення числа тих, хто прагне делегувати членам родини відповідальність за свій добробут.

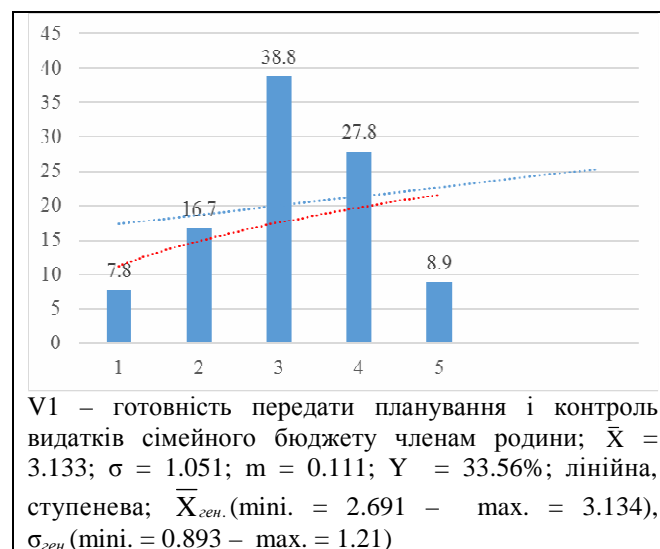

Рис. 2.5. Діаграма розподілу оцінок респондентів щодо судження V1 з параметрами лінійної і ступеневої ліній тренду

Представлений аналіз фрагмента кореляційно-факторно-кластерної моделі економічної поведінки дає підстави для віднесення першого суперкластера C_{43} з коефіцієнтами $\alpha = 0.79$, $\beta = 0.66$, $r = 0.71$ і 0.88 до типу моделі, утвореної векторами раціональності і суб'єктності зі спрямованістю на розвиток.

Прогноз, зроблений на основі аналізу лінії трендів, значень $\bar{X}$, порівняння часток респондентів, які оцінили судження на рівні 4 і 5 та 1 і 2, може бути поширений на генеральну сукупність представників студентської молоді ($N_{ген.} = 2000$).

Для подальшої верифікації виявлених тенденцій щодо змін поведінкової моделі, репрезентованої першим суперкластером, скористаємося ідеєю біноміального розподілу ймовірностей і, задавшись надійністю $P < 0,01$, залучимо критерій знаків Z , який застосовується для визначення того, наскільки типовими є виявлені тенденції. Згідно з критерієм Z можемо відкинути нульову гіпотезу і зробити висновок про достовірне підтвердження ймовірного напрямку змін поведінкової моделі на основі табличного коефіцієнта для кількості змінних, що утворюють суперкластер $C43$. За такої умови $K_{табл} = 14$, тобто тенденції до зростання лінії трендів має бути не менше ніж 14. Ми отримали 15 оцінок зі зростаючими лініями трендів ($K_{макс} > K_{табл}$), а отже, нульова гіпотеза H_0 відкидається, тобто отримані результати не випадкові і побудована прогностична модель справедлива, а попередній висновок щодо першого суперкластера $C43$ можна вважати підтвердженим.

Якісний і кількісний аналіз елементів першого суперкластера $C43$ кореляційно-факторно-кластерної моделі дає підстави виснувати, що показники, які до нього увійшли, репрезентують уявлення та практики економічної поведінки, що відповідають критеріям раціональності і суб'єктності. Цей тип економічної поведінки практикують особи, спрямовані на розвиток.

Представлений метод розрахунку прогнозу ми застосували і для верифікації трьох інших суперкластерів:

- другого суперкластера ($C46$), що об'єднав показники, які репрезентують практики раціонально-об'єктного спектру, спрямовані на розвиток;

- третього суперкластера ($C45$), до якого увійшли показники практик ірраціонально-суб'єктного спектру зі спрямованістю на виживання;

- четвертого суперкластера (С34) з показниками практик ірраціонально-об'єктного спектру зі спрямованістю на виживання.

Отримані результати підтверджують перспективність запропонованого методу для прогнозування ймовірних сценаріїв економічних змін у повоєнний період і визначення способів запобігання небажаним векторам розвитку соціально-економічної ситуації.

Застосування такого комплексу методів дає змогу не лише прогнозувати ймовірну динаміку економічної поведінки респондентів, а й уточнювати структуру теоретичних моделей. Відомо, що чутливість інструментарію, його здатність виявляти найменші зміни в досліджуваних явищах (Kahneman, 2003; Thaler, & Mullainathan, 2008; Simon, 2013) забезпечується диференційованістю типології, на основі якої розробляється теоретична модель. Отже додаткова деталізація типології економічної поведінки уможлиблює вдосконалення інструментарію, а отже, і підвищення валідності та інформативності результатів дослідження.

Як це працює у нашому випадку? Звернімося знову до отриманої кореляційно-факторно-кластерної моделі (див. рис. 2.2).

Уже побіжний її огляд дає змогу виокремити чотири суперкластери, кожен з яких репрезентує певний тип економічної поведінки. Проте показники емпірично виявлених типів хоч загалом і відповідають тим, що були визначені на етапі теоретичного аналізу, усе ж таки не тотожні їм. У процесі узгодження емпіричних і теоретично виокремлених показників було не лише уточнено їх переліки, а й змінено назву одного з типів через зміщення акцентів у моделі економічної поведінки, що відповідає цьому типу. Ідеться про модель економічної поведінки, репрезентовану першим суперкластером С43 і попередньо означену як *інноваційно-партнерська*. За результатами емпіричної верифікації типології модель дістала назву *компетентно-інноваційної*.

Застосування порівняльного, кореляційного, факторного і кластерного аналізу другого порядку дало змогу виявити підтипи для кожного із

суперкластерів. На етапі теоретичного аналізу наявність таких підтипів припускалася, однак не була очевидною.

Як видно з рисунка 2.2, у складі першого суперкластера С43, сформованого шістнадцятьма судженнями, виокремилося три підтипи. Аналіз змісту показників дає уявлення про ідеальне втілення компетентно-інноваційної моделі економічної поведінки, якому притаманні: високий рівень толерантності до невизначеності; інноваційне економічне мислення; уміння прораховувати ризики та зіставляти прибутки і втрати; прагнення до співпраці з особами і групами, спрямованими на пошук нестандартних рішень і зміну наявного стану справ; усвідомлення необхідності свободи і законодавчої захищеності підприємництва; здатність протидіяти маніпуляціям, добирати необхідну і достатню для ухвалення рішень інформацію; відповідальність за наслідки ухвалених рішень, свій добробут і небажання її перекладати на будь-кого.

Розгляньмо пелюсткову діаграму, побудовану на основі середніх значень оцінок респондентів, які практикують компетентно-інноваційну модель, а також діаграми трьох її підтипів (рис. 2.6). Уже побіжний огляд діаграм говорить про неоднорідність поведінкових проявів респондентів, які обирають цю модель (у досліджуваній вибірці таких виявилось 17.46%).

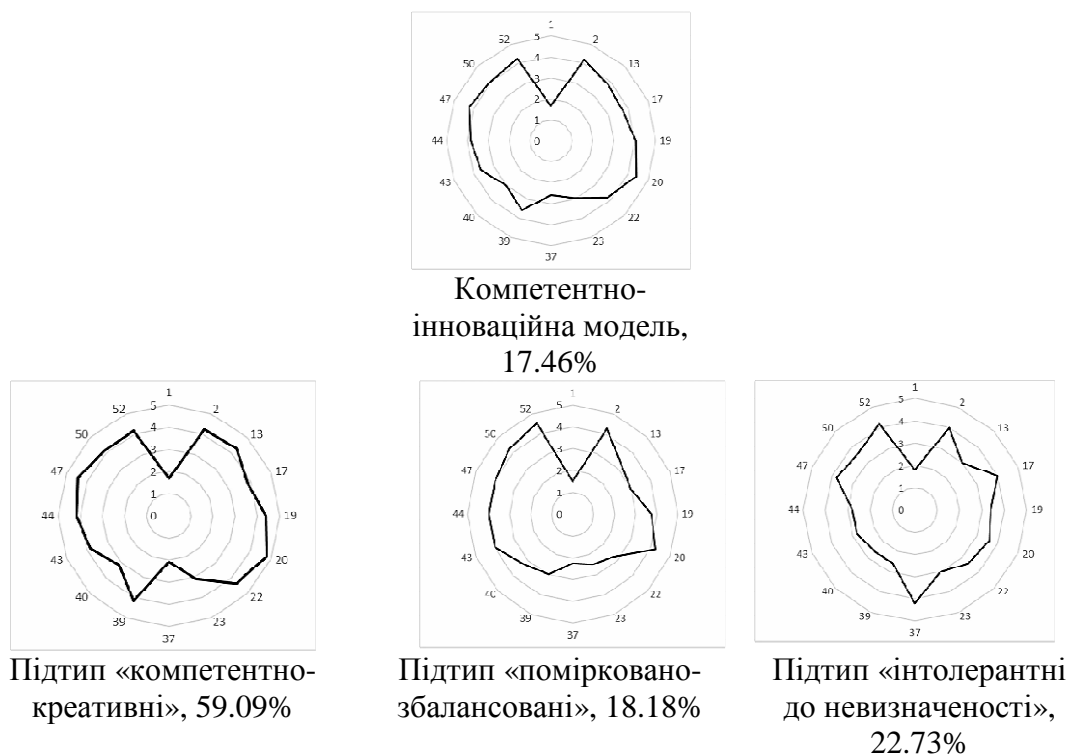
Між першим, другим і третім підтипами виявлено достовірні відмінності на рівні не нижче ($P < 0.05$) за кількома параметрами.

Респонденти, віднесені до підтипу «*компетентно-креативні*» (59.09%), прораховують ризики соціально-економічних подій у ситуаціях невизначеності, ризиковано планують і відповідають за отриманий результат, адаптуються до змін, ефективно використовують наявні ресурси для досягнення економічних цілей, ухвалюють зважені економічні рішення, орієнтуючись на довгострокову вигоду, активно шукають нові можливості для досягнення фінансової незалежності.

Представники підтипу «*помірковано-збалансовані*» (18.18%) зважено ухвалюють рішення, прагнуть зберегти баланс між ризиком і вигодою,

намагаються діяти обачливо, з урахуванням різних аспектів соціально-економічної ситуації.

В економічній поведінці представників підтипу «інтолерантні до невизначеності» (22.73%) домінує прагнення до власної вигоди на тлі помірної толерантності до невизначеності. У критичних ситуація можливі помилки у визначенні економічних цілей та виборі засобів їх досягнення.

Рис. 2.6. Пелюсткові діаграми компетентно-інноваційної моделі економічної поведінки і трьох її підтипів, побудовані за середніми значеннями оцінок респондентів

Примітка: нумерація суджень відповідає умовним позначенням на рис. 2.2.; 0–5 – зони середніх значень змінних (у балах).

Виявлені відмінності практик респондентів у межах моделі дають змогу скоригувати прогноз імовірного сценарію економічної поведінки. З огляду на загальну кількість респондентів, які практикують *компетентно-інноваційну модель*, та особливості їх розподілу на підтипи, які суттєво різняться між собою, з високою ймовірністю можемо очікувати в кращому разі збереження статус-кво, а в гіршому (наприклад, у ситуації зростання загроз) – перехід частини «компетентно-креативних» до практик, характерних для «помірковано-

збалансованих». Отже, частка респондентів з компетентно-креативними економічними практиками в умовах війни і повоєнний період може лише зменшитись.

Як видно з рис. 2.2, до першого суперкластера С43 увійшов кластер другого порядку С36, який об'єднав індикатори, що репрезентують компетентності (обізнаність щодо законів функціонування економіки та готовність до планування і контролю видатків). Він не включений до жодного з трьох підтипів першого суперкластера і видається таким, що зумовлює співвідношення підтипів (чим вищими є оцінки за індикаторами, що його утворюють, тим більш імовірним є дрейф з другого до першого підтипу). Про що ще свідчать отримані результати? Попри те, що до підтипу «компетентно-креативні» віднесено 59.09% респондентів, немає підстав стверджувати, що саме ця поведінкова модель є найближчою до компетентно-інноваційного ідеалу, адже креативність – це лише перший щабель становлення інноваційності, відтак не варто надто оптимістично оцінювати перспективи поширення компетентно-інноваційних практик. Існування підтипів «помірковано-збалансовані» (18.18%) та «інтолерантні до невизначеності» (22.73%) лише підтверджує таке припущення.

Отже, застосування статистичного аналізу другого порядку дало змогу виявити підтипи і «компетентнісний» кластер у структурі першого суперкластера, на основі чого виокремлено варіації *компетентно-інноваційного* практикування. За результатами розрахунку ліній трендів для кожного з підтипів уточнено ймовірність дрейфу всередині типу, а отже, підвищено надійність прогнозу.

Другий суперкластер С46 об'єднав сімнадцять суджень, які репрезентують *помірковано-прогресивістську* модель економічної поведінки. Ідеальне втілення цієї моделі передбачає: законослухняність, прагнення дотримуватися меж (законного/незаконного, можливого/неможливого, раціонального/ірраціонального тощо); дистанціювання від дій, які можна кваліфікувати як корупційні; усвідомлення необхідності дотримання балансу

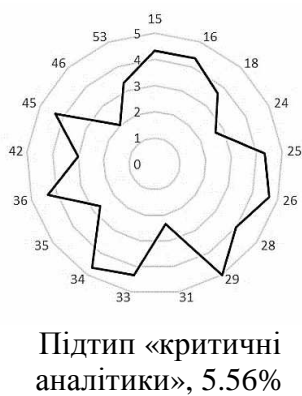
спільних та індивідуальних інтересів; переконаність у тому, що економічні цінності забезпечуються державою; орієнтацію на політичні сили і бізнес-еліти, які ставлять реальні цілі й артикують способи їх досягнення; здатність до саморозвитку під патронатом авторитетних осіб; прагнення до співпраці; потребу в дружніх і довірливих стосунках; спокійне сприйняття майнової нерівності, усвідомлення причин невдоволеності своїм життям; прихильне ставлення до приватної власності; усвідомлення необхідності економічної незалежності; схильність до рефлексії мотивів економічної поведінки; обережне ставлення до участі в проєктах, де обіцяють швидке збагачення; розуміння необхідності громадського супроводу економічних рішень та контролю видатків бюджетів усіх рівнів тощо.

За результатами порівняльного, кореляційного, факторного і кластерного аналізів другого порядку виділено п'ять підтипів другого типу. На рисунку 2.7 представлено пелюсткову діаграму, побудовану на основі середніх значень оцінок респондентів, які практикують помірковано-прогресивістську модель, а також діаграми п'яти її підтипів.

Правомірність виділення п'яти підтипів цієї моделі підтверджується виявленими достовірними відмінностями в оцінках за третиною суджень на рівні не нижче ($P < 0,05$). Кожен з підтипів репрезентує варіації в межах помірковано-прогресивістської моделі, аналіз яких дає змогу уточнити вектор її дрейфу.

Респонденти, віднесені до підтипу *«критичні аналітики»* (5.56%), практикують аналіз ризиків та обережність, переконані у важливості особистої відповідальності, частіше мають адекватну самооцінку, критично мислять, спрямовані на розвиток своїх економічних компетентностей, здатні ухвалювати правильні рішення та можуть розширювати межі законного/незаконного.

Представники підтипу *«орієнтовані на соціальний капітал»* (20.37%) прагнуть для досягнення цілей залучати зовнішні ресурси та підтримку, зокрема соціальні зв'язки і вплив політичних чи бізнес-структур.

Рис. 2.7. Пелюсткові діаграми помірковано-прогресивістської моделі економічної поведінки і п'яти її підтипів, побудовані за середніми значеннями оцінок респондентів

Примітка: нумерація суджень відповідає умовним позначенням на рис. 2.2.; 0–5 – зони середніх значень змінних (у балах)

Підтип «індивідуалісти-оптимізатори» (37.04%) об'єднує респондентів, які фокусуються на праці та особистісній вигоді, мало орієнтовані на політичну чи бізнес-еліту, гнучкі, швидко адаптуються, вразливі до невдач, оскільки зазвичай покладаються лише на себе.

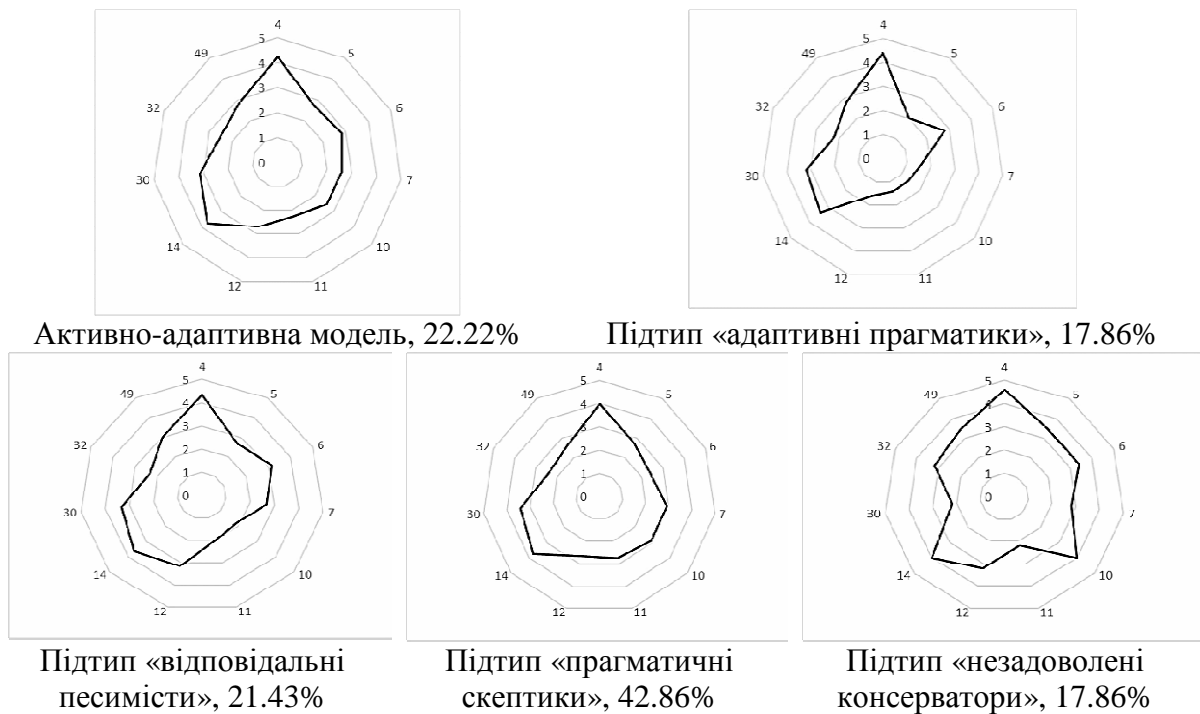
До підтипу «етичні прагматики» (25.93%) увійшли респонденти з помірним рівнем довіри до приватного бізнесу, усвідомленим підходом до своїх фінансів, прагненням до саморозвитку для кар'єрного зростання, небажанням долучатися до ризикованих і непрозорих схем, переконаністю в необхідності громадського контролю за ухваленням та реалізацією економічних рішень.

Характерними особливостями економічної поведінки респондентів, віднесених до підтипу «конформісти» (11.11%), є: порівняно низький рівень довіри до приватного бізнесу, млявий пошук роботи (підробітків), низька громадянська активність, дещо вища толерантність до корупційних дій, знижений інтерес до саморозвитку для кар'єрного зростання.

Як видно з пелюсткових діаграм (рис. 2.7), серед підтипів помірковано-прогресивістського типу найбільш яскраво вираженим є підтип індивідуалістів-оптимізаторів, близький до нього за профілем – підтип етичних прагматиків. На основі аналізу відмінностей між цими підтипами зроблено висновок щодо ймовірності дрейфу (за сприятливих для розвитку умов – від етичних прагматиків до індивідуалістів-оптимізаторів, за браку таких – у зворотному напрямі). Підстав для зростання частки критичних аналітиків серед представників другого типу наразі немає, водночас з високою ймовірністю можна стверджувати, що ефективність їхньої економічної поведінки зростатиме за умови підвищення ваги «компетентнісного» кластера другого порядку С36, з яким опосередковано пов'язаний цей підтип (див. рис. 2.2).

Третій суперкластер (С45) утворюють одинадцять суджень, які репрезентують активно-адаптивну модель економічної поведінки. Довершеному уособленню цієї моделі притаманні: вимогливість до інших; переконаність у продажності чиновників і влади; середній рівень толерантності до змін; усвідомлення залежності добробуту від зусиль і компетентності особи; радше задоволеність якістю свого життя; артикуляція негативного ставлення до корупції з одночасним прагненням підвищити свій добробут у будь-який спосіб; неготовність оцінювати достовірність економічної інформації та взорування на більшість в ухваленні економічних рішень.

Статистичний аналіз другого порядку дав змогу виокремити чотири підтипи цієї моделі, які достовірно різняться між собою. Розгляньмо пелюсткову діаграму, побудовану на основі середніх значень оцінок респондентів, що практикують активно-адаптивну модель, а також діаграми чотирьох її підтипів (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Пелюсткові діаграми активно-адаптивної моделі економічної поведінки і чотирьох її підтипів, побудовані за середніми значеннями оцінок респондентів

Примітка: нумерація суджень відповідає умовним позначенням на рис. 2.2; 0–5 – зони середніх значень змінних (у балах)

Правомірність виокремлення чотирьох підтипів економічної поведінки респондентів, які практикують активно-адаптивну модель (22.22%), підтверджується виявленими достовірними відмінностями в оцінках на рівні не нижче ($P < 0,05$) за кожним четвертим параметром.

Ця модель поведінки має такі варіації:

«Адаптивним прагматикам» (17.86%) властиві низькі вимоги до себе, прагнення зберегти баланс між стабільністю і свободою, критичне сприйняття корупції, недовіра до влади, взорування на більшість, спрямованість на колективну відповідальність і двосторонню взаємодію, скептичне ставлення до змін і реформ, готовність адаптуватися до чинного стану, визнання важливості досягнення цілей особистої праці й компетентності, стримана довіра до «експертної» думки.

Представники підтипу «відповідальні песимісти» (21.43%) спрямовані на саморозвиток і самоконтроль, визнають причинно-наслідковий зв'язок між особистими зусиллями і досягнутим економічним результатом, прагнуть до економічної незалежності, поважають приватну власність, намагаються диверсифікувати джерела доходу, інвестують у підвищення економічної грамотності, здебільшого не толерують зміни.

«Прагматичні скептики» (42.86%) – недовірливі, а тому не мають значного соціального капіталу; адаптивні в умовах нестабільності; спрямовані на етичність, прозорість, самоконтроль і розумну відповідальність у сфері соціально-економічної діяльності.

До підтипу «незадоволені консерватори» (17.86%) увійшли респонденти з високим рівнем недовіри до інституцій і схильністю довіряти «обізнаним людям»; бажанням уникнути ризиків; потребою в економічній стабільності будь-якою ціною; схильністю реагувати на соціально-економічні виклики консервативними стратегіями, орієнтуючись на виживання й збереження ресурсів; взоруванням на більшість в ухваленні рішень.

Як видно з діаграм (див. рис. 2.8), найближчим до усередненого представника активно-адаптивного типу економічної поведінки є «прагматичний скептик». Дрейф підтипів усередині цього типу визначатиметься, зокрема, кластером першого порядку С27 (див. рис. 2.2), який не увійшов до жодного з підтипів. Цей кластер об'єднав два індикатори: інформаційну вразливість (схильність довіряти «обізнаним людям»...) і прагнення будь-якою ціною підвищити рівень свого добробуту. З високою ймовірністю можна припустити, що зростання ваги кластера С27 супроводжуватиметься дрейфом відповідальних і прагматичних скептиків у бік незадоволених консерваторів, а зменшення його ваги – у зворотному напрямі. Імовірність дрейфу адаптивних прагматиків у будь-який бік видається наразі низькою.

Отже, в основі виокремлення підтипів активно-адаптивної моделі виявилися стратегії досягнення мети, але, на відміну від помірковано-прогресивістської моделі, тут маємо справу зі стратегіями виживання.

Четвертий суперкластер С34 об'єднує дев'ять показників, що репрезентують *протестно-традиціоналістську* модель економічної поведінки. Ідеальному образу респондента, який практикує цю модель, притаманні: тяжіння до патерналізму; переконаність у тому, що завжди є прості рішення складних проблем; готовність делегувати державі відповідальність за свій добробут і забезпечення рівності в розподілі благ; неготовність протидіяти маніпуляціям, рефлексувати мотиви і цілі своєї економічної поведінки; схильність до спонтанних економічних рішень; болісне сприйняття майнової нерівності; прагнення отримати всі можливі соціальні виплати в разі втрати роботи чи зниження рівня добробуту.

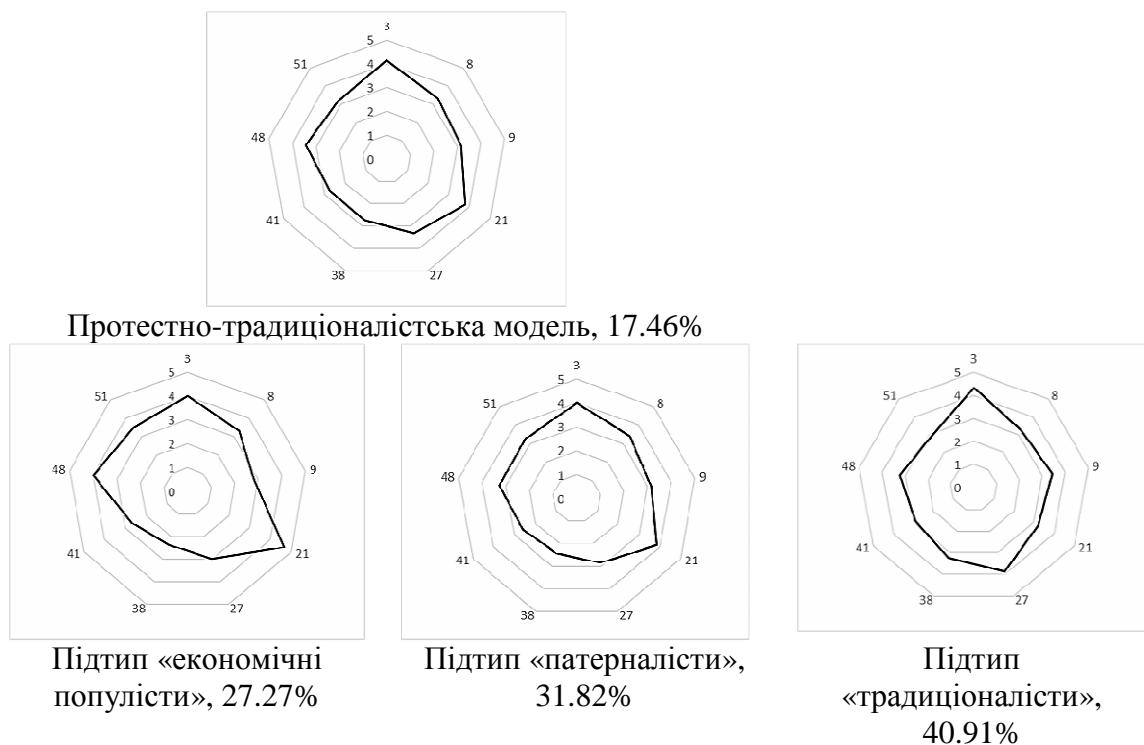
За результатами порівняльного, кореляційного, факторного і кластерного аналізів другого порядку виявлено три варіації (підтипи) *протестно-традиціоналістської* моделі поведінки (рис. 2.9).

Респондентам, віднесеним до підтипу «економічні популісти» (27.27%), властиві: віра в можливість політичного вирішення економічних проблем і делегування цієї функції державі; болісне реагування на майнову нерівність і різницю в доходах; схильність до ухвалення імпульсивних рішень щодо витрат та участі у фінансових проєктах.

Практикам респондентів з підтипу «патерналісти» (31.82%), властиві: схильність до підтримання популістських обіцянок та спонтанних економічних рішень (купівля речей і послуг, участь у фінансових проєктах тощо); делегування ухвалення економічних рішень державі; довіра до реклами.

Представники підтипу «традиціоналісти» (40.91%) очікують, що держава активно долучатиметься до забезпечення добробуту громадян; вірять у можливість швидкого вирішення соціально-економічних проблем за допомогою державних інструментів; готові підтримувати політичні сили, які обіцяють соціальні гарантії та рівність у розподілі благ; схильні підтримувати статус-кво

і не сприймають реформи; чинять спротив змінам, які можуть вплинути на звичайний спосіб життя.

Рис. 2.9. Пелюсткові діаграми протестно-традиціоналістської моделі економічної поведінки і чотирьох її підтипів, побудовані за середніми значеннями оцінок респондентів

Примітка: нумерація суджень відповідає умовним позначенням на рис. 2.2.; 0–5 – зони середніх значень змінних (у балах)

На основі аналізу показників кожного з підтипів виокремлено ті, які за певних обставин сприятимуть «взаємоперетіканню» підтипів, а саме: значний протестний потенціал, низька компетентність і нездатність протидіяти маніпуляціям. Перспективи зниження протестності й підвищення відкритості до змін пов'язуємо з набуттям респондентами відповідних компетентностей. Отож застосування кореляційно-факторно-кластерного моделювання виявилось продуктивним не лише для прогнозування соціальних змін, а і як інструмент диференціації теоретичної моделі та коригування первинного прогнозу.

На рисунках 2.10 і 2.11 представлено типологію моделей економічної поведінки в умовах війни і повоєнний період з уточненими означеннями й підтипами, виявленими за результатами емпіричної апробації.

Рис. 2.10. Типологія моделей економічної поведінки

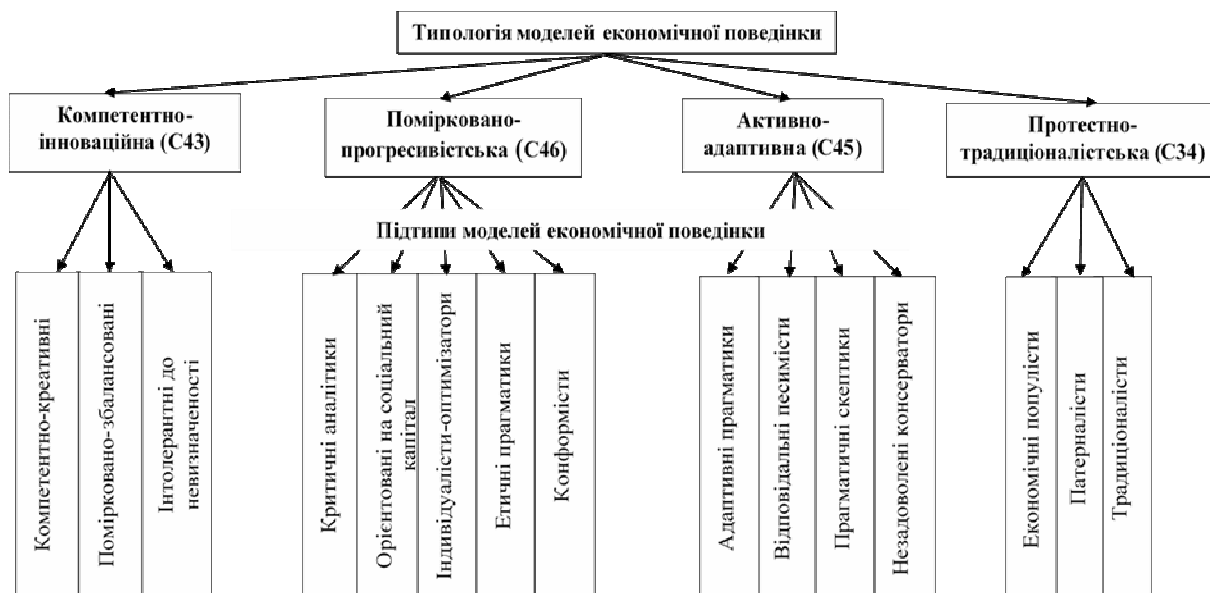

Рис. 2.11. Дворівнева типологія моделей економічної поведінки громадян

За результатами аналізу та верифікації емпірично отриманих даних уточнено модель соціально-психологічної детермінації економічної поведінки громадян. Як видно з рис. 2.12, детермінація економічної поведінки здійсню-

ється за «круговим принципом», тож зміни в окремих структурних компонентах можуть впливати на кінцевий результат як безпосередньо, так і опосередковано, через розгортання трансформації від компонента до компонента, причому не лише послідовно, а й хаотично, як в одному, так і в зворотному напрямі. Такий імовірний ланцюжок змін може розгортатися далі в наступному структурному компоненті, адже розширення спектру практик сприятиме опануванню нових компетентностей і коригуванню близьких і віддалених цілей. За умови критичної кількості дискретних змін в усіх компонентах можна сподіватися на якісні трансформації в оцінюванні соціально-економічної ситуації і поступовий рух від практик виживання до практик розвитку.

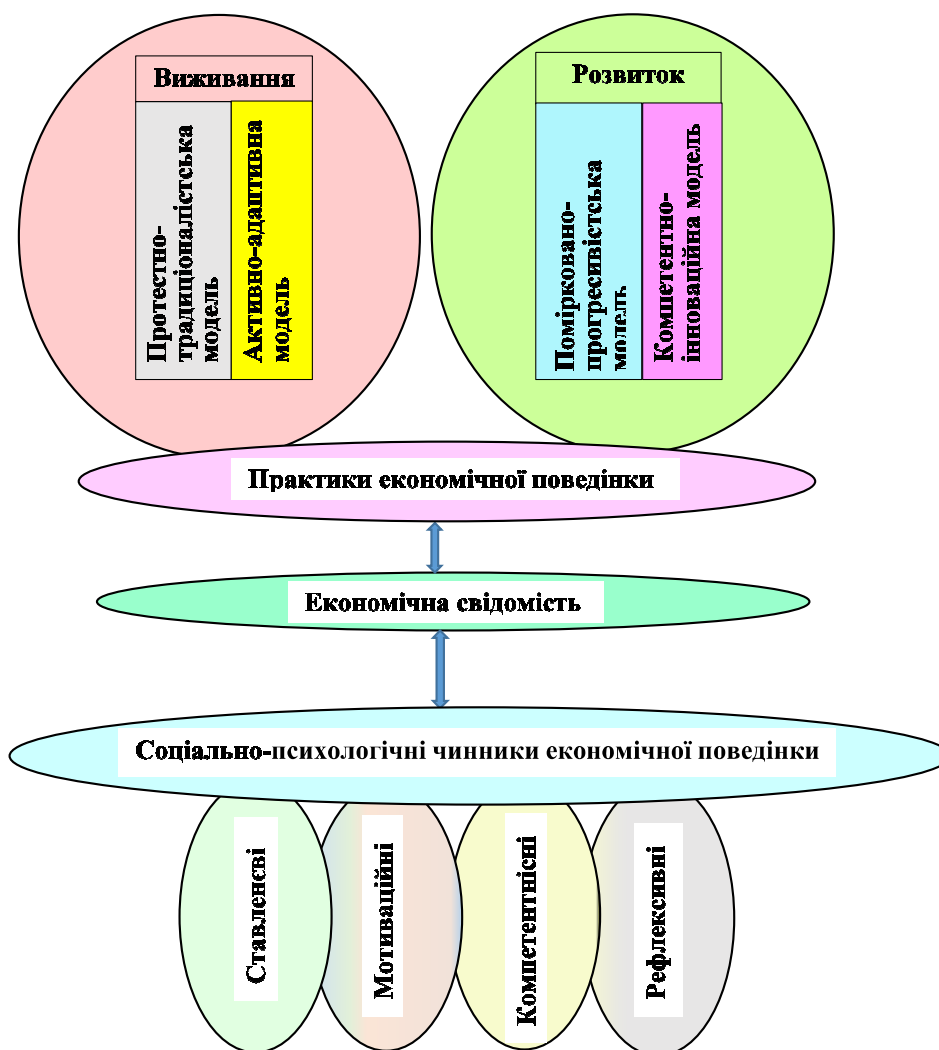

Рис. 2.12. Соціально-психологічна детермінація економічної поведінки

Динаміка реагування на ситуацію, що склалася, залежить переважно від зовнішніх обставин, тоді як зміни цілей та економічної поведінки більшою мірою зумовлені досвідом, тобто вмінням конструювати адекватну можливостям модель потребового майбутнього і структурувати уявлення про теперішню ситуацію та перспективи її змін у ближній і дальній перспективі.

На основі узагальнення результатів теоретичного пошуку та емпіричного обґрунтування методології разово-цільового прогнозування розроблено алгоритм і визначено процедури прогнозування динаміки соціально-економічних змін. Загалом, представлена методологія разово-цільового прогнозування ймовірних сценаріїв соціальних змін видається перспективною, зокрема для визначення динаміки економічної поведінки під час війни і в повоєнний період. Застосування в запропонованій послідовності і з визначеними цілями комплексу способів та процедур верифікації емпіричних даних дає змогу:

- виявити тенденції розподілу досліджуваних показників уже на першому етапі опрацювання даних;
- підтвердити/спростувати наявність виявлених тенденцій за результатами кореляційного та кластерного аналізу і визначити рівень достовірності результатів емпіричного дослідження;
- підтвердити або спростувати зумовленість поведінки визначеними на етапі теоретичного аналізу уявленнями та практиками, уточнити і диференціювати запропоновану типологію моделей поведінки за результатами кореляційно-факторно-кластерного моделювання.

Застосування статистичного аналізу другого порядку уможливорює уточнення типології та виокремлення підтипів кожного з типів (моделей) економічної поведінки, а також прогнозування дрейфу в межах типів і визначення ресурсів, які залучають респонденти в очікуванні бажаного.

Література

Аріелі, Д. (2018). *Передбачувана ірраціональність*. Львів: Видавництво Старого Лева.

Башнянин, Г. І. (2006). *Економічні системи*. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії.

Бобух, І. М., & Щегель, С. М. (2018). Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник Національної академії наук України*, (7), 55–70.

Бошицький, Ю. Л., Лощихін, О. М., Мельник, О. М., & Боровник, С. В. (2009). *Державно-правове регулювання в умовах трансформації суспільних відносин: монографія*. Київ: Юридична думка.

Бутенко, В. М. (2013). Поведінкова економіка як інструмент маркетингу в сучасному агробізнесі. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*, 1(3), 52–57.

Бутко, М. П., Дітковська, М. Ю., & Задорожна, С. М. (2016). *Стратегічний менеджмент*. Київ: Центр навчальної літератури.

Варич, О. Г. (2010). Теоретико-правові аспекти взаємодії економічних інтересів держави і суспільства. *Правова держава: Щорічник наукових праць*, 21, 137–143.

Вартанова, О. (2021). Діагностика раціональності в економічній поведінці майбутніх менеджерів. *Економіка та суспільство*, (34). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-3>

Вартанова, О. В., & Ровнягін, О. (2022). Економічна поведінка суб'єктів прийняття рішень. *Інноватика в освіті, науці та бізнесі: виклики та можливості: матеріали III Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених, м. Київ, 17 листопада 2022 року*. Т. 2 (с. 94–99). Київський національний університет технологій та дизайну.

Вахітов, В., & Григоренко, Є. (2017). Поведінкова економіка: чому ми любимо помилятися. Як люди мислять і приймають рішення в умовах невизначеності. *VoxUkraine*, 12. <https://voxukraine.org/povedinkovaekonomika-chomu-mi-lyubimo-pomilyatisya/>

Вебер, М. (2013). *Господарство і суспільство*. Київ: Всесвіт.

Воробйова, Л. М. (2011). *Психолінгвістичний глосарій*. Рівне: Волинські обереги.

Грецька-Миргородська, В. В. (2018). Формування соціально-орієнтованої економіки: поведінкові передумови аналізу. *Ефективна економіка*, (5). <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6349>

Губеладзе, І. Г. (2021). Реалізація почуття власності в соціальних практиках: перспективи досліджень і впровадження в практику. *Вісник*

Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія Психологія, (70), 63–69.

Гурочкіна В. В. (2019). Теорія ігор в поведінковій економіці. Дослідження підприємництва: ключові механізми організації, основні драйвери та перспективи. *Економічні перспективи підприємництва в Україні: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ірпінь, 10–11 жовтня 2019 р.)*. Ірпінь: Університет ДФС України, Ч. 1, с. 54–56. http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/doc/4067/1/2889_IR.pdf

Данилишин, Б. М., & Снігова, О. Ю. (2019). *Формування моделі економічного розвитку Донбасу в умовах становлення нової регіональної політики*. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана.

Данилова, Т. В., Жовтянська, В. В., Кухарук, О. Ю., Малхазов, О. Р., & Суший, О. В. (2023). *Психологічне забезпечення прогнозування соціальних процесів*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Дембицька, Н. М., Лавренко, О. В., Зубіашвілі, І. К., & Мельничук, Т. І. (2021). *Соціально-психологічні закономірності економічного самовизначення молоді в умовах суспільних змін*. Київ – Львів: Видавець Вікторія Кундельська.

Зомбарт, В. (2005). Почему в Соединенных Штатах нет социализма? В В. Зомбарт, *Избранные работы*, с. 213–320. Москва: Издательский дом «Территория будущего».

Івашук, Ю. П. (2017). *Поведінкова та експериментальна економіка*. Тернопіль: Осадца Ю. В.

Канеман, Д., Словик, П., & Тверски, А. (2005). *Принятие решений в неопределённости: правила и предубеждения*. Харьков: Гуманитарный центр. .

Кізіма, Т. О. (2011). Фінансова поведінка домогосподарств: сутність, класифікація, чинники впливу. *Світ фінансів*, (4), 19–26.

Компанієць, В. В., & О. М. Полякова (2021). *Економічна психологія: Конспект лекцій*. Харків: УкрДУЗТ .

Ложкін, Г. В., Спасенніков, В. В., & Комаровська, В. Л. (2004). *Економічна психологія*. Київ: Професіонал.

Лукашевич, М. П. (2005). *Соціологія економіки*. Київ: Каравела.

Лукашевич, М. П., Туленков, М. В., & Яковенко, Ю. І. (2004). *Соціологія. Загальний курс*. Київ: Каравела.

Лукашевич, М. П., Туленков, М. В., & Яковенко, Ю. І. (2008). *Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій*. Київ: Каравела.

Лушин, П. В. (2016). Неопределенность, которую не толерируют. *Теория и практика психотерапии*, 3(5), 2–6.

Лушин, П. В. (2017). Хаос и неопределенность: от страдания – к росту и развитию. Киев. (Серия «Живая книга»; Т. 4).

Малхазов, О. Р. (2020). *Експериментальна психологія*. Київ: Талком.

Малхазов, О. (2023а). Методологічні обмеження прогнозування економічної поведінки українців. *Проблеми політичної психології*, 14, 24–35.

Малхазов, О. Р. (2023b). Типологія моделей соціально-економічної поведінки українців. *Габітус*, (56), 241–244.

Малхазов, О. (2024а). Алгоритм верифікації результатів емпіричного дослідження економічної поведінки студентської молоді. *Проблеми політичної психології*, 16, 305–319.

Малхазов, О. Р. (2024b). Емпіричне обґрунтування методу прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки громадян. *Габітус*, (66), 315–319.

Маршалл, А. (2011). *Основы экономической науки*. Litres.

Москаленко, В. В. (2008). *Соціальна психологія*. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. Київ: Центр навчальної літератури.

Москаленко, В. В., Шайгородський, Ю. Ж., & Міщенко, О. О. (2012). *Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект*. Київ: Центр соціальних комунікацій.

Москаленко, В. В. (2013). *Соціалізація особистості*. Київ: Фенікс.

Москаленко, В. В., Дембицька, Н. М., Лавренко, О. В., Зубіашвілі, І. К., Говорун, Т. В., & Карамушка, Л. М. (2015). *Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді*. Київ: Педагогічна думка.

Мочерний, С. В. (2000). *Економічна енциклопедія*. Київ: Видавничий центр «Академія».

Набатова, О. О. (2015). Теоретичні підходи до аналізу економічної поведінки в умовах макроекономічних та інституціональних змін. *Економічна теорія і право*, 2(21), 74–85.

Нікіфоров, П. О., & Кузьмук, С. Г. (2016). Економічна людина та біхевіористична концепція теоретичних досліджень у фінансовій науці. *Науковий вісник Чернівецького університету. Економіка*, 773-774, 3–7. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_es_2016_773-774_3.

Олпорт, Г. (2022). *Становление личности. Избранные труды*. Litres.

Палехова, В. А. (2007). Моделі економічної поведінки: еволюція та сучасність. *Економічні науки*, 59, 47–51.

Петінова, О. В. (2018). Економічна поведінка: до питання експлікації поняття. *Грані*, 21(2), 60–65.

Погорєлова, З. О., Попович, Т. П., & Бариська, Я. О. (2021). *Загальна теорія права і держави. Навчально-методичний комплекс ДВНЗ «УжНУ»*. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/9e4d3afc-6533-4196-bfdf-5926f44ea578>

Ручка, А. (2013). Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві. *Культурологічна думка*, (6), 172–179.

Ручка, А., & Танчер, В. (2019). Компетентність як чинник міжкультурної комунікації в глобалізованому світі. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, (3), 247–256.

Скрипнюк, О. (2000). *Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького.

Слюсаревський, М. М. (2008). Соціальна психологія як наука: концептуальні засади, стан і стратегія розвитку. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 19(22), 3–23.

Смит, А. (2011). *Исследование о природе и причинах богатства народов*. Litres.

Суїменко, Є. (2002). Економічна поведінка: експлікація поняття і типологічна характеристика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, (4), 168–188.

Талер, Р. (2023). *Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення*. Наш формат.

Талер, Р., & Санстейн, К. (2017). *Поштовх. Як допомогти людям зробити правильний вибір*. Наш формат.

Тельнов, А. С., & Решміділова, С. Л. (2020). Розвиток поведінкової економіки у прийнятті економічних рішень. *Економічний вісник. Серія: фінанси, облік, оподаткування*, 5, 160–170.

Фера, С. В. (2020). *Економічна психологія*. Чернігів: Баликіна С. М.

Фрідман, М. (2017). *Капіталізм і свобода*. Наш формат.

Ходжсон, Д. (2003). *Экономическая теория и институты*. Москва: Дело.

Юрчишин, В. (2019). *Соціально-економічний вимір України в період зміни політичних еліт*. Київ: Разумков центр, с. 52–58.

Якімова, Н. С. (2021). Поведінкові моделі суб'єктів ринку праці в новій економіці. (Дис. на здобуття наукового ступеня д-ра економічних наук). Вінниця. <https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/9932>

Яковенко, Р. В., Бобочка, Т. В., & Линченко, М. Д. (2015). «Людина економічна» та її еволюція. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*, 27, 129–137.

Altman, M. (2020). *Smart economic decision-making in a complex world*. Academic Press.

Allport, W. G. (1964). Prejudice: is it societal or personal? *Religious Education*, 59(1), 20–29.

Angner, E. (2020). *A course in behavioral economics*. Bloomsbury Publishing.

Akerlof, G. A., & Shiller, R. J. (2010). *Animal spirits: How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism*. Princeton University Press.

Brunner, K. (1987). The perception of man and the conception of society: Two approaches to understanding society. *Economic Inquiry*, 25(3), 367–388.

Freud, S. (1923). *The Ego and the Id*. New York: W. & W.

Geanakoplos, J., Pearce, D., & Stacchetti, E. (1989). Psychological games and sequential rationality. *Games and Economic Behavior*, 1(1), 60–79.

Gul, F., & Pesendorfer, W. (2007). Harmful addiction. *The Review of Economic Studies*, 74(1), 147–172.

Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1919). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. In *Corporate governance* (pp. 77–132). Gower.

Hayek, F. A. (2018). *New studies in philosophy, politics, economics and the history of ideas*. University of Chicago Press.

Kahneman, D. (2003). Maps of bounded rationality: Psychology for behavioral economics. *American economic review*, 93(5), 1449–1475.

Kruglanski, A. W., & Higgins, E. T. (Eds.). (2013). *Social psychology: Handbook of basic principles*. Guilford Publications.

Leibenstein, H. (1976). *Beyond economic man: A new foundation for microeconomics*. Harvard University Press.

Lindenberg, S. (1985). An assessment of the new political economy: Its potential for the social sciences and for sociology in particular. *Sociological Theory*, 3(1), 99–114.

Rabin, M. (1998). Psychology and economics. *Journal of economic literature*, 36(1), 11–46.

Revelle, W. (1979). Hierarchical cluster analysis and the internal structure of tests. *Multivariate behavioral research*, 14(1), 57–74.

Revelle, W., & Zinbarg, R. E. (2009). Coefficients alpha, beta, omega, and the glb: Comments on Sijtsma. *Psychometrika*, 74(1), 145–154.

Samson, A. (2014). *The Behavioral Economics Guide 2014*. London. UK: Behavioral Economics Group.

Samson, A. (2015). *The behavioral economics guide 2015* (with an introduction by Dan Ariely).

Simon, H. A. (2013). *Administrative behavior*. Simon and Schuster.

Skinner, Q. (2017). A third concept of liberty. In *Liberty Reader* (pp. 243–254). Routledge.

Thaler, R. (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of economic behavior & organization*, 1(1), 39–60.

Thaler, R. H. (2000). From homo economicus to homo sapiens. *Journal of economic perspectives*, 14(1), 133–141.

Thaler, R. H., & Mullainathan, S. (2008). *How Behavioral Economics Differs from Traditional Economics*, in *Library of Economics and Liberty*. <https://www.econlib.org/library/Enc/BehavioralEconomics.html>

Weise, P. (1989). Homo oeconomicus und homo sociologicus: Die Schreckensmänner der Sozialwissenschaften. *Zeitschrift für Soziologie*, 18(2), 148–161.

Розділ 3

ПРОГНОЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: ІДЕНТИЧІСНИЙ ПІДХІД

3.1. Соціальна ідентичність та соціальна згуртованість: взаємозв'язок і динаміка в умовах війни

Підтримання соціальної згуртованості є одним із головних викликів для України – країни, що перебуває у війні. За цим процесом стоять складні історії людей і груп, суперечності і непорозуміння, але водночас і найкращі прояви людського соціального буття – спільна дія, взаємна підтримка, соціальний розвиток і резильєнтність. На цьому шляху виникає велика кількість різних досвідів, породжених війною, різних контактів, різних взаємодій, які можуть як посилювати, так і послаблювати згуртованість. Прогнозування того, яким буде соціальне тло, і спрямування соціальної взаємодії в конструктивне річище є сьогодні одним із ключових завдань соціальної психології в Україні.

Війна істотно вплинула на соціальні зв'язки і колективну ідентичність, спричинивши не тільки внутрішні розбіжності та розділеності на основі особистого досвіду, а й змусивши багатьох українців переосмислити свою ідентичність на різних рівнях – від індивідуального до національного.

Напевно, не було ще в сучасній історії України періоду, коли б настільки гучно звучала тема ідентичності, як звучить вона нині – у часи повномасштабної російсько-української війни після років воєнних дій на Донбасі. Передусім це стосується національної ідентичності: «Ми – українці!». Але не тільки. Звучали і звучать регіональна ідентичність, гендерна ідентичність, рольова, а також специфічна ідентичність, пов'язана з досвідом

війни: люди, що зазнали поранень; люди з ампутаціями; родини захисників; родини, що переживають втрату; люди, що пережили загрозу життю; чоловіки, що уникають мобілізації... Увесь досвід, пов'язаний з війною, сформував нові або доповнив уже наявні рольові ідентичності. І переважна більшість із них є складними і неоднозначними. Очевидно, що у соціальної ідентичності є свої закономірності та характеристики, які проявляються відповідно до зміни суспільних процесів. Те, ким усвідомлює себе людина під час війни, до яких груп себе відносить, як ставиться до своїх різних групових належностей, багато в чому визначає, як вона буде взаємодіяти з іншими людьми, а значить, прямо впливає на те, наскільки згуртованим є суспільство. Так само згуртованість може впливати на те, які ідентичності будуть проявлені сильніше або слабше, до яких груп людина буде тяжіти, як буде себе ідентифікувати щодо власної групи і щодо аутгруп.

Одним із перших ефектів війни стає формування почуття спільної ідентичності. Люди починають відчувати, що належать до однієї спільноти, об'єднаної спільною долею і спільними викликами. Зовнішня загроза стає тим чинником, що перетворює сукупність розрізнених індивідів на єдине психологічне ціле (Holtug, 2016).

Щодо України ця тенденція проявилася в стрімкому зростанні значення національної ідентичності. Незалежно від регіонального чи етнічного походження українці все частіше визначають себе через належність до нації, а це виконує важливу функцію психологічного ресурсу, що допомагає протистояти надзвичайним викликам.

Формування спільної ідентичності має ще один наслідок: воно посилює солідарність усередині груп. У періоди найгостріших викликів люди згуртовуються навколо близьких і зрозумілих соціальних осередків: сімей, колективів, волонтерських ініціатив, локальних спільнот. Саме тут виникають механізми взаємопідтримки, які часто стають життєво необхідними. Волонтерські рухи, мережі допомоги внутрішньо переміщеним особам,

локальні ініціативи підтримання армії чи цивільних – усе це приклади того, як війна пробуджує в людях здатність до колективної дії (Huddy, 2013).

Поява таких форм солідарності не є випадковою. Вона ґрунтується на базових психологічних потребах людини: у безпеці, належності, розумінні. Спільна ідентичність дає змогу відчувати себе частиною більшого цілого, а це, відповідно, знижує рівень тривоги, посилює відчуття контролю і допомагає витримувати невизначеність. Отже, війна попри свою руйнівну силу може ставати поштовхом до відродження солідарності і колективної підтримки.

Але там, де на піках зростання відбувається посилення солідарності, з часом можуть проявитися ознаки втоми, виснаження і поляризації. Один із найочевидніших наслідків – зростання міжгрупової напруженості. В умовах війни виникають ситуації, коли різні групи мають дуже різний досвід і ці відмінності стають джерелом непорозумінь. Так, відносини між внутрішньо переміщеними особами і місцевими громадами можуть супроводжуватися конфліктами, які ґрунтуються на конкуренції за обмежені ресурси або на культурних і соціальних відмінностях.

Ще одним чинником послаблення є вичерпання ресурсів так званих спільнот лиха. Ці спільноти зазвичай виникають у відповідь на гострий стрес, коли люди гуртуються для подолання спільних труднощів. Але з часом їхні матеріальні й психосоціальні ресурси виснажуються і на поверхню виходять приховані соціальні суперечності. Те, що об'єднувало в кризі, може перетворитися на джерело розбрату, коли гострий етап кризи переходить у хронічний (Penic, Drury, & Vady, 2022).

Нарешті, одним із найважливіших процесів є формування стану хронічного травматичного стресу (*chronic traumatic stress* – CTS). Якщо на початковому етапі війни суспільство мобілізується і відчуває піднесення, то згодом гострий стрес перетворюється на довготривалий, що виснажує і психіку, і соціальні зв'язки. CTS не є простою сумою реакцій на окремі події. Це стан, який поєднує в собі досвід загрози в минулому, її наявність у теперішньому і страх перед майбутнім. Він проявляється у втомі, когнітивному занепаді,

емоційній відстороненості, зростанні рівня гніву й агресії, втраті відчуття контролю та проблемах у стосунках (Goral, 2021; Nuttman-Shwartz, & Green, 2021; Shapira, & Cohen, 2020).

Коли цей стан охоплює значну частину суспільства, згуртованість стає хиткою. Люди все частіше об'єднуються лише навколо найближчих – сімей, друзів, колег. Це посилює довіру всередині малих груп, але знижує загальну довіру в суспільстві, створюючи відчутну дистанцію між різними соціальними сегментами. Саме тут ми бачимо перехід від широкого «ми» до вузького кола «своїх», що загрожує довгостроковій стійкості соціальної згуртованості.

Важливо звернути увагу на ще один аспект. Поняття соціальної ідентичності і соціальної згуртованості належать до ключових понять соціальної психології, їх дослідження має глибоку наукову традицію і розвинену теоретичну базу. Здебільшого кожне з них вивчали окремо, а між собою зазвичай не зіставляли. Є чимало досліджень, присвячених соціальній ідентичності: як люди визначають межі «своїх» спільнот, якого значення надають груповій належності, яку роль їй відводять. Окремо стоять роботи про згуртованість: наскільки міцно групи тримаються разом, як формуються довіра і підтримка, завдяки чому спільноти здатні діяти колективно. Але не так часто ці дослідження і поняття поєднуються в одну систему, хоча їхня близькість очевидна: ідентичність відповідає на питання «хто ми?», «який/яка я як частина соціуму?», а згуртованість – на питання «чому ми разом?».

Цей зв'язок особливо важливий у часи війни. Війна росії проти України в певному сенсі є першою свого роду війною за поєднанням масштабу, інтенсивності, технологій та обміну інформацією. Бойові дії відбуваються на фронті, але є також протистояння і в тилу, і в цифровому просторі, де новини, образи та наративи поширюються з небаченою швидкістю. Інформація стає не просто інструментом впливу, а й полем боротьби за ідентичність: які групи ми визнаємо своїми, а які чужими; яку історію ми розповідаємо про себе як про групу і яку намагаються нав'язати нам інші. Це прямо впливає на згуртованість,

бо від того, наскільки ми здатні підтримувати одне одного і долати суперечності, залежить витривалість суспільства.

Ми маємо справу з багаторівневими процесами взаємодії. У середині країни постійно відбувається переосмислення, хто входить до «нашої» спільноти, – як між регіонами, так і між групами, що з'явилися через війну: ветерани, переселенці, волонтери. Зовні триває протиставлення агресору і водночас пошук підтримки серед міжнародних партнерів. Це динамічний процес, у якому ідентичність і згуртованість нерозривно переплетені.

Звернімо увагу передусім на динаміку соціальної згуртованості в українському суспільстві. Попри величезний тиск війни українське суспільство демонструє доволі стійку картину соціальної згуртованості. Це підтверджується даними Індексу соціальної згуртованості, що в лютому-березні 2024 року становив +12,5 пунктів. Такий показник можна визначити як помірно позитивний баланс. Однак за цифрами приховується складна структура: 45% респондентів виявили високий рівень згуртованості, а 33% – низький. Це означає, що суспільство об'єднане й водночас розділене, і обидві тенденції співіснують у межах одного соціального поля. Порівняно з багатьма європейськими країнами, де згуртованість часто перебуває під тиском внутрішніх конфліктів чи політичної поляризації, українські показники все ж таки свідчать про відносно високий рівень єдності (reSCORE, 2024)

Важливо звернути увагу на ті елементи, що формують сильні сторони української згуртованості. Передусім це відчуття національної належності. У 2024 році середній показник відчуття належності до країни становив 8,7 із 10, що хоч і дещо нижче від пікових значень 2023 року, однак його рівень залишається дуже високим. Додатково слід згадати стабільність культурного плюралізму: з 2021 року цей показник коливається на рівні 7,3 із 10, демонструючи готовність суспільства зберігати різноманітність у межах спільної ідентичності.

Солідарність також залишається визначальною рисою. Майже 90% українців, як в Україні, так і за її межами, емоційно прив'язані до нації, а

понад дві третини пишаються громадянством України. Готовність допомагати іншим проявляється у високих рівнях взаємодопомоги: дві третини респондентів заявляють, що активно підтримують тих, хто цього потребує, а ті, хто демонструє вищу згуртованість, частіше донатять на Збройні Сили чи долучаються до волонтерства. Ці тенденції свідчать про те, що в суспільстві зберігається «моральний клей», який об'єднує людей у діях.

Водночас є серйозні виклики, що підривають як горизонтальну, так і вертикальну згуртованість. Найпомітнішою проблемою є низький рівень довіри до державних інституцій. Компонент «Фокус на спільне благо» має виразно від'ємне значення (-36 пунктів), головним чином через надзвичайно високий рівень визнання корумпованості системи – із цим згоден 91% опитаних. Відповідно, показники підзвітності і турботи з боку влади у 2024 році повернулися на довоєнний рівень, що свідчить про послаблення ефекту «гуртування навколо прапора» і зростання розчарування. Ще один важливий аспект – міжособистісна довіра. Лише п'ята частина респондентів погоджується із твердженням, що «більшості людей можна довіряти». Це означає, що значна частина горизонтальної згуртованості базується не на відкритості до незнайомих, а на зміцненні найближчого кола довіри. Це створює подвійний ефект: з одного боку, сімейні і дружні зв'язки стають міцнішими, з іншого – помічаємо, що загальна соціальна тканина залишається крихкою. Толерантність до соціально вразливих груп у 2024 році також знизилася порівняно з попереднім роком. Найбільше це стосується ставлення до ромської меншини, ЛГБТКІ+ спільноти і людей із залежностями. Наявність таких тенденцій є тривожним сигналом: зниження толерантності обмежує можливості для розширення «інклюзивного ми», а отже, послаблює потенціал суспільства для збереження єдності в багатоманітності.

Не менш важливою є регіональна динаміка. У тилових регіонах рівень згуртованості значно вищий (понад +50 пунктів), тоді як у прифронтових і деокупованих областях він може набувати негативних значень. Це пояснюється різним досвідом: у тилу переважає відчуття безпеки й можливості для

солідарності, на фронті і в зонах бойових дій – хронічна втома, втрата ресурсів і постійний стрес. Окремі соціальні групи, як-от переселенці, люди з інвалідністю, ветерани, українці за кордоном, стикаються з додатковими бар'єрами інтеграції і стигматизації (Ipsos, 2024; Opora, 2025; reSCORE, 2024).

Отже, картина сучасної української згуртованості є складною і багатошаровою. З одного боку, вона спирається на міцні опори: національну гордість, солідарність, готовність до взаємодопомоги. З іншого – є певні точки напруженості і ризику, пов'язані з низькою довірою до інституцій, соціальною нетерпимістю, економічною крихкістю та регіональними відмінностями.

Очевидно, що схожі тенденції спостерігаються і в динаміці соціальної ідентичності українців у часи війни. На початковому етапі повномасштабного вторгнення суспільство пережило своєрідний «вибух» мобілізації, коли національна ідентичність різко посилилася і стала домінантною. Самоусвідомлення зросло настільки, що багато українців побачили в собі колективні характеристики – незламність, сміливість, мужність. Це був момент розширення меж власного образу, коли індивідуальна ідентичність зливалася з національною. Однак із часом ситуація змінилася. Тривалий стрес, постійні втрати і невизначеність майбутнього спричинили процес «стискання» ідентичності. Люди почали фокусуватися на більш вузьких, але емоційно значущих ролях: ролі ветерана, переселенця, удови чи вдовця, матері або батька, чия дитина служить на фронті. Це явище можна визначити як зменшення складності ідентичності. Замість багатошарової структури, коли людина поєднує різні соціальні ролі, відбувається зосередження уваги на кількох домінантних, що стають визначальними (Čorkalo Viruški et al., 2014).

У такій трансформації є як ресурс, так і ризик. З одного боку, домінантна ідентичність може мобілізувати сили, давати відчуття сенсу й структурувати життя. З іншого, це обмежує людину, робить її більш вразливою до поляризації та упереджень. Якщо головною стає ідентичність «жертви», це може закріпити наратив закритості: «нас не зрозуміють», «ми інші», «наші потреби унікальні й ніхто їх не зможе зрозуміти і прийняти». Таке позиціонування ізолює групи,

підсилює відчуження й ускладнює можливість формувати ширші зв'язки. Особливе значення має поява нових «ідентичностей війни». Це соціальні ідентичності, пов'язані безпосередньо з досвідом війни: внутрішньо переміщені особи, мобілізовані цивільні, родини загиблих, ветерани. Кожна з цих груп має власний набір травматичних переживань, і ці переживання починають визначати їхнє самосприйняття. У найкращому разі такі ідентичності стають ресурсом солідарності та взаємопідтримки, у найгіршому – вони фіксують людей у ролі постійної жертви, що підвищує рівень соціальної напруженості.

Загалом, динаміка ідентичності в умовах війни є багаторівневою і суперечливою. Вона поєднує розширення («ми – українці») і водночас «стискання» (повернення до вузьких рольових ідентичностей), створює парадокс: суспільство мобілізоване на рівні національної ідентичності, але всередині нього зростає небезпека ізоляції окремих груп. Цей парадокс є одним із ключових викликів для соціальної згуртованості (Čorkalo Viruški et al., 2014, Murshed, 2011, Ohlott et al., 2004).

Підсумовуючи результати аналізу динаміки цих двох соціальних явищ в українському контексті під час війни, можемо визначити спільні тенденції, які спробуємо відтак описати за допомогою концепцій «bonds and bridges» («зв'язки і мости»). Ідеться про дві різні, але взаємопов'язані форми соціальних зв'язків. «Bonds» – це «зв'язки всередині», тобто ті відносини, які підтримують і зміцнюють взаємну довіру та солідарність у межах уже сформованої групи. Це горизонтальні відносини між тими, хто поділяє спільні ідентичності, цінності, досвід чи соціальне становище. Вони створюють відчуття безпеки та передбачуваності, дають змогу координувати дії та мобілізувати ресурси, особливо в умовах кризи чи зовнішньої загрози. Водночас надмірна орієнтація на «bonds» може призводити до замкненості, ізоляції й навіть поглиблення меж між «своїми» і «чужими» (Putman, 1995).

На противагу цьому, «bridges» – це «зв'язки назовні», що з'єднують різні групи між собою і сприяють побудові ширших соціальних мереж. Вони забезпечують циркуляцію інформації, доступ до нових ресурсів і формують

простір для взаємодії між людьми з різними соціальними, культурними чи ідентифікаційними характеристиками. «Bridges» роблять суспільство більш відкритим, інклюзивним і стійким до фрагментації. Власне, баланс між «bonds» і «bridges» вважається критичним показником здорової соціальної згуртованості: перші забезпечують міцність локальних спільнот, а другі – можливість інтеграції цих спільнот у ширший соціальний простір (Putman, 1995).

На початку повномасштабного вторгнення активувалися обидва виміри. З одного боку, «bonding», тобто тісні зв'язки всередині родин, громад і побратимських колективів, стали основою виживання. З іншого боку, у фазі мобілізації працювали й численні «bridging»-зв'язки: між тилом і фронтом, між переселенцями і місцевими, між державою і волонтерськими спільнотами, між українцями в самій країні і за кордоном. Саме завдяки цим «місткам» у перші місяці вдалося організувати масову допомогу, швидко поширювати ресурси й знання, налагоджувати нові форми співпраці.

Проте зі зростанням тривалості стресу баланс поступово зміщується. Хронічний травматичний стрес і вичерпання ресурсів підштовхують людей до звуження соціальних кіл. «Bonding»-зв'язки починають домінувати: вони надають відчуття безпеки, проте водночас ведуть до замкненості й зниження рівня довіри назовні. «Bridging»-зв'язки, які потребують зусиль і відкритості до «інших», страждають найбільше. Там, де раніше були мости між групами, дедалі частіше утворюються бар'єри чи зони мовчання.

Цей процес зумовлює специфічний парадокс як сучасної української згуртованості, так і ідентичності. З одного боку, суспільство об'єднане навколо спільних національних цінностей: свободи, гідності, демократії, європейського вибору. Віра в ці загальні ідеї залишається дуже високою і є своєрідним «каркасом» єдності. З іншого боку, закорінення цієї віри відбувається переважно в локальних спільнотах: у громадах, родин, ветеранських об'єднаннях, колах переселенців. Саме вони стають головними носіями ідентичності і місцями, де вона практикується щодня. У результаті ми бачимо

подвійний рух. Зверху – це широка, інклюзивна національна ідентичність, яка консолідує суспільство, натомість знизу – сильні «bonding»-зв'язки, що цементують локальні групи. А між ними – послаблений рівень «bridge»-зв'язків, які раніше поєднували ці рівні в єдине ціле. Саме ця втрата «містків» становить сьогодні найбільший виклик для української згуртованості. Без їх відновлення зростає ризик того, що національні цінності залишаться декларативними, а локальні спільноти – надто ізольованими одна від одної.

Соціальна згуртованість постає як один із центральних концептів сучасної соціальної психології, соціології та інших гуманітарних студій. Вона описує якість і міцність соціальних зв'язків у суспільстві і виконує роль своєрідного «соціального клею», що забезпечує єдність і стійкість колективу, здатність протистояти кризам і зовнішнім потрясінням. Згуртованість також асоціюється з кращими економічними результатами, більшою соціальною захищеністю громадян і вищим рівнем довіри в суспільстві (Ipsos, 2024; United Nations, 2023). Значення цього феномену особливо помітне в кризових контекстах: у згуртованих суспільствах люди почуваються безпечніше, мають ширші можливості для розвитку і відчують, що соціальні інститути діють справедливо. В умовах війни згуртованість стає не лише ресурсом, а й умовою виживання. Для України сьогодні вона виконує подвійну функцію: слугує основою солідарності й спільного спротиву і водночас є запорукою відновлення після масштабних втрат (Довгань, 2024). Крім того, вона може запобігати радикалізації і поширенню екстремістських ідеологій, об'єднуючи суспільство навколо спільних гуманістичних цінностей навіть у періоди глибоких криз (United Nations, 2023). Разом з тим соціальна згуртованість є комплексним конструктом: її неможливо прямо спостерігати чи однозначно виміряти. У різних дисциплінах наголошуються різні аспекти цього явища, від довіри і кооперації до громадянської активності й національної ідентичності (Schiefer, & Noll van der, 2017). Більшість дослідників сходяться на думці, що вона описує не окремого індивіда, а соціальні сутності: групи, громади, нації. Водночас вона безпосередньо залежить від індивідуальної поведінки і ставлень (Сіверс, 2023).

Психологічна перспектива дає змогу розкрити цю залежність глибше. Вона акцентує на тому, як люди ставляться до свого членства в групі і як це впливає на їхню поведінку. У такому ракурсі згуртованість можна описати як «якість суспільних стосунків», де вирішальними є довіра, кооперація та ідентичність (Кочубейник, 2023). Схожу позицію обстоює В. Духневич (2024), для якого згуртованість – це психологічний стан спорідненості й співвіднесення себе з іншими. Отже, консенсус у літературі формується навколо уявлення про згуртованість як багатовимірний і багаторівневий конструкт, що функціонує на мікро-, мезо- і макрорівнях, поєднуючи індивідуальні переживання з інституційними структурами (Довгань, 2024; Сіверс, 2023; Schiefer, & Noll van der, 2017; United Nations, 2023).

Важливою сутнісною рисою згуртованості є її динамічний характер. Вона ніколи не є сталою, а постійно змінюється залежно від контексту. Соціальна згуртованість може зростати у відповідь на зовнішні загрози або, навпаки, послаблюватися під тиском тривалих криз чи воєнних конфліктів. Дослідження показують, що в умовах війни згуртованість здатна виконувати амбівалентні функції: вона є ресурсом мобілізації і солідарності, але водночас провокує ізоляцію та посилення меж «свій-чужий» (Довгань, 2024; Духневич, 2024а, 2024б). Що ж до структурного плану, то більшість дослідників погоджуються з думкою, що згуртованість складається із трьох взаємопов'язаних вимірів: соціальних відносин, ідентифікації з певною соціальною або географічною одиницею та орієнтації на спільний добробут (Schiefer, & Noll van der, 2017).

Соціальні відносини. Під соціальними відносинами розуміють якість і щільність зв'язків між людьми, а також ступінь довіри, що пронизує ці зв'язки. Це і базове питання «чи можна довіряти більшості людей?», і готовність допомагати тим, хто поза найближчим колом, і можливість співпраці через інституційні механізми. У теорії соціального капіталу тут виділяють два різні, але взаємопов'язані виміри: «bonds» і «bridges». «Bonds» – це тісні зв'язки всередині групи, які створюють сильну взаємну підтримку й відчуття безпеки, але водночас мають тенденцію замикати людей у власному колі, а «bridges» –

це зв'язки між різними групами, менш інтенсивні, проте критично важливі для поширення довіри в ширшому масштабі, для соціальної мобільності і для уникнення фрагментації суспільства. У контексті війни ця дихотомія набуває особливого значення: «bonds» забезпечують виживання громади, тоді як «bridges» утримують єдність країни.

Почуття належності. Другий вимір – це емоційний і символічний складник згуртованості. Належність виходить далеко за межі формальної ідентифікації («я – громадянин цієї держави»). Ідеться про відчуття «я серед своїх», готовність розділити з ними не лише сьогоднішнє, а й спільну долю. Тут важливі елементи колективної пам'яті, символи, наративи, які роблять досвід групи осмисленим і значущим. Саме цей вимір дає суспільству змогу витримувати періоди відчуження чи втрат: навіть якщо прямі контакти зменшуються, належність утримує людей у спільному «ми». В умовах війни почуття належності часто стає тим ресурсом, який компенсує інші втрати, створюючи основу для тривалого тримання разом.

Зорієнтованість на спільний добробут. Третя характеристика може бути визначена як готовність індивідів підпорядковувати частину власних інтересів суспільним. Це проявляється у визнанні легітимності правил та інституцій, у дотриманні процедур і закону, у готовності робити внесок у спільні справи: від сплати податків і волонтерства до служби у війську. Якщо цей компонент слабшає, то навіть високий рівень довіри чи сильне відчуття належності не можуть утримати згуртованість: емоції залишаються, але без конкретних дій вони швидко втрачають силу. Спрямованість на спільний добробут є тим, що «приземлює» згуртованість, робить її видимою в практиках і поведінці, а не лише у відчуттях.

Отже, ми обстоюємо ідею триєдиної структури: соціальні відносини, належність, спільний добробут. Саме вона, на нашу думку, є найбільш придатною для побудови моделі прогнозування. Вона охоплює і міжособистісний рівень (довіра, «bonds» і «bridges»), і емоційно-ціннісний рівень (належність), і поведінково-інституційний рівень (спрямованість на

добробут спільноти). Власне, саме ця структура дає змогу побачити, які механізми можуть зміцнити чи послабити згуртованість у часи війни і які сигнали є важливими для прогнозування її майбутнього стану.

Водночас соціальна згуртованість постійно піддається загрозам, які можна умовно поділити на економічні, соціокультурні та політичні. До перших належать бідність, нерівність і низька соціальна мобільність; до других – слабка національна ідентичність, брак спільних цінностей і негативні наслідки цифровізації та соціальних медіа; до третіх – політична поляризація, зниження довіри до інституцій та зростання афективного розколу (Schiefer, & Noll van der, 2017; United Nations, 2023). В українському ж контексті основне місце належить війні, яка здатна водночас посилювати й послаблювати згуртованість, роблячи її ще більш суперечливим і водночас ключовим феноменом.

Отже, соціальна згуртованість є складним і багатовимірним явищем, що поєднує в собі якість соціальних відносин, почуття належності та спрямованість на спільний добробут. Вона завжди перебуває в динаміці й формується завдяки взаємодії психологічних механізмів та інституційних структур. У подальшому аналізі ми будемо спиратися на трикомпонентну модель соціальної згуртованості, яка є найбільш інтегративною (соціальні відносини, почуття належності, спрямованість на спільний добробут). Саме ця модель стане основою для побудови концептуальної схеми взаємозв'язку соціальної ідентичності і згуртованості в умовах війни. Щоб зрозуміти, як змінюються три ключові елементи соціальної згуртованості, треба мати аналітичний інструмент, який давав би змогу «схоплювати» не лише теперішній стан суспільства, а й ті тенденції, що визначатимуть його найближче майбутнє. Саме таку функцію виконує соціальна ідентичність. Вона поєднує когнітивний, емоційний та поведінковий виміри і тим самим дає змогу пояснити, чому одні суспільства стають більш згуртованими в умовах кризи, тоді як інші розпадаються на ізольовані сегменти. Для нас це не тільки рамка пояснення, а й ключовий інструмент прогнозування, адже зміни в ідентичності

передують змінам у соціальних відносинах, почутті належності та спрямованості на спільний добробут.

Для концептуалізації соціальної ідентичності в запропонованій моделі прогнозування соціальної згуртованості через виміри соціальної ідентичності ми спираємося на теорію соціальної ідентичності (Social Identity Theory, SIT), яку розробили Г. Тажфел і Дж. Тернер у 1970-х роках. Вона стала фундаментальною в соціальній психології і визначила напрям багатьох досліджень групових процесів, міжгрупової взаємодії та колективної поведінки. Г. Тажфел і Дж. Тернер прагнули пояснити, чому люди схильні виявляти прихильність до «своїх» і відсторонюватися від «чужих», як формується упередженість і з чого постає відчуття групової належності. Власне, вони ввели поняття соціальної ідентичності для опису тієї частини образу «Я», що впливає з належності людини до соціальних груп (Haslam, 2012; Hogg, 2000, 2001; Tajfel, & Turner, 1979). Зазвичай виокремлюють три основні компоненти соціальної ідентичності: когнітивний, емоційний і поведінковий. Когнітивний компонент охоплює знання про групу і про себе як її члена: це усвідомлення того, що «я є частиною групи; я такий, як і всі ми, і я відрізняюсь від усіх, хто не “ми”». Когнітивний компонент – це сприймання і розуміння відмінностей від інших груп, знання про статус і позицію групи в ширшому соціальному контексті, розуміння особливостей соціальних взаємодій, які впливають із соціального об'єднання або протиставлення. Когнітивний складник також зменшує соціальну невизначеність через розуміння власної групової належності і правил поведінки, які з неї випливають.

Емоційний компонент охоплює ставлення до себе як до члена групи, а також ставлення до власної групи, почуття гордості, радості чи навіть провини за належність, відчуття безпеки або, навпаки, загрози. Емоційний складник робить соціальну ідентичність особистісно значущою. Його іноді також описують як емоційно-ціннісний. Тобто йдеться не просто про ситуативне переживання своєї належності, а про глибокі почуття, які мають значний вплив на всі сторони життя.

Поведінковий компонент проявляється в діях: від готовності дотримуватися норм і правил спільноти до активного відстоювання її інтересів, демонстрації лояльності чи, у кризових ситуаціях, самопожертви заради «своїх» або в очікуванні від інших дій відповідно до групових норм і їх групової належності. Тут ми, однак, маємо пам'ятати, що людська поведінка є полімотивованою, а значить, не може бути описана через статичний набір характеристик, яким би широким цей набір не був. Однак за неможливості прогнозувати, як саме і який компонент ідентичності спрацює в кожен наступний момент, усе ж більшість досліджень постскриптом постулюють, що в соціальних інтеракціях складник соціальної ідентичності так чи інакше має місце. Тому соціальна ідентичність є реальним чинником поведінки і соціального буття як окремої людини, так і всіх типів соціальних груп. Вона не функціонує лише у сфері уявлень, а проявляється в практичних діях, у виборі, у тому, як людина реагує на зовнішні виклики, як відбувається міжгрупова взаємодія, у перебігу соціальних процесів (Carozza et al., 2000; Haslam, 2012; Martiny, 2016).

Очевидно, що, знаючи складники соціальної ідентичності, ми можемо відтак визначати її функції. Передусім вона забезпечує відчуття належності, задовольняє базову потребу людини бути частиною більшого «ми». Вона орієнтує в соціумі, створюючи схеми порівняння «ми-вони», завдяки яким людина визначає своє місце й осмислює відносини між групами. Соціальна ідентичність підтримує самооцінку: позитивна ідентифікація з групою додає значущості та впевненості, негативна – переважно призводить до зниження самооцінки і появи відчуття загрози, формує систему норм і цінностей, визначає стандарти поведінки. Нарешті, вона надає людині ресурс соціальної підтримки, адже належність до групи означає можливість розраховувати на допомогу і взаємність (Hogg, 2000; Martiny, 2016; Reicher, 2008).

У сучасних дослідженнях соціальну ідентичність розглядають не як статичну, а як динамічну категорію. Вона може бути більш чи менш вираженою, актуальною і значущою залежно від обставин, змінюватися під

впливом соціальних трансформацій, кризи чи війни. І, зрозуміло, що соціальна ідентичність, крім динамічного, є також багатовимірним явищем. Протягом життя ми формуємо десятки групових ідентичностей, більш чи менш тривалих і значущих, а втім, впливових і важливих для самоприйняття, самоусвідомлення та поведінки протягом певного часу (Subašić et al., 2012). Разом з тим соціальну ідентичність можна вивчати як набір емпіричних понять, про які ми поговоримо нижче. А відповідно, визначивши ці особливості соціальної ідентичності, ми зможемо спрогнозувати, які зміни будуть відбуватися в соціальній згуртованості. В інших умовах, можливо, було б достатньо визначити два ключові соціальні феномени і переходити до безпосереднього опису прогностичної моделі. Однак в умовах України маємо контекст війни, який змінює все, робить і без того складне соціальне прогнозування завданням надскладним, подекуди майже неможливим. І справді, у мирному суспільстві ідентичності зазвичай формуються повільно, поступово нашаровуються нові змісти, а згуртованість набуває відносної стабільності. Війна руйнує цю інерцію: процеси, які в нормальних умовах відбуваються десятиліттями, можуть стиснутися до кількох місяців чи навіть тижнів. Це створює особливу ситуацію для прогнозування. Ми маємо справу не з плавними коливаннями, а з різкими стрибками і переломами, які можуть відбуватися практично в реальному часі.

По-перше, загроза зовнішнього нападу або прямі бойові дії створюють ефект мобілізації. Люди різко активують громадянську чи національну ідентичність, відчують потребу в єдності, готові жертвувати особистим заради колективного. На рівні згуртованості це проявляється як швидке зростання довіри, зміцнення почуття належності й підвищення готовності працювати задля спільного добробуту. Однак для прогнозиста важливо враховувати, що це не сталий стан, а радше тимчасовий ресурс. Тренд згуртування може мати форму хвилі: спершу – різке піднесення, далі – неминучий спад. Завдання полягає в тому, щоб вчасно зафіксувати точку

перелому й зрозуміти, чи піднесення переходить у новий рівень стійкої згуртованості, а чи вичерпується у вигляді короткочасної емоційної реакції.

По-друге, тривала війна породжує явище хронічного травматичного стресу. Це не просто накопичення втоми, а системна трансформація в сприйнятті соціальної реальності. Люди починають обмежувати горизонти довіри, зменшують соціальні контакти, частіше орієнтуються лише на найближче коло. Мовою нашої моделі це означає посилення «bonds» і ослаблення «bridges». Прогнозист має відстежувати, наскільки цей процес поширений і яких форм він набуває: чи це локальне явище в окремих громадах, а чи вже суспільний тренд. Важливий і часовий вимір: наскільки швидко втома перетворюється з індивідуального стану на колективну норму.

По-третє, війна змінює інституційні рамки. З одного боку, у кризові моменти інститути можуть здобувати небувалу довіру, стаючи символами стабільності і контролю. З іншого боку, саме під тиском війни оголюються їхні слабкі місця: нерівність доступу, бюрократичні бар'єри, корупція тощо. Для прогнозування важливо розуміти, чи сприймаються інститути як легітимні провідники надідентичності, чи як зовнішні структури, що лише частково відповідають очікуванням. Траєкторія інституційної довіри часто визначає, чи збережеться спрямованість на спільний добробут, а чи вона звужиться до «моєї громади» і «моєї групи».

По-четверте, війна запускає процеси переосмислення цінностей. Ідентичність «я – українець» може зміцнюватися на рівні глибинних переконань, але не завжди переходить в широку соціальну практику. Це створює парадоксальні конфігурації: глибока і щира національна належність поєднується з дією, що обмежується локальними групами. Для прогнозування це означає, що не можна робити висновки лише на основі декларації про ідентичність – потрібно бачити, як вона реалізується в поведінці. Відстеження таких парадоксів є ключем до розуміння того, чи суспільство буде єднатися, а чи залишиться структурою з багатьох «острівців».

По-п'яте, у воєнний час інформаційне середовище стає ще одним сильним модератором. Негативні новини поширюються швидше й мають потужніший руйнівний ефект на довіру, ніж позитивні – на консолідацію. Ця асиметрія створює специфічний виклик для прогнозів: навіть за умов реального зростання згуртованості один медійний вибух здатен створити ілюзію її послаблення. Тому важливо поєднувати аналіз інформаційних хвиль із глибинними індикаторами ідентичності, щоб уникати помилкових оцінок.

Отже, війна не лише впливає на соціальну згуртованість, а й радикально змінює умови її прогнозування, що теж має враховуватися в прогностичних моделях будь-яких соціальних процесів. Вона прискорює процеси, створює короткострокові хвилі мобілізації, трансформує інституційну довіру, породжує парадокси між глибинною належністю і реальною практикою, а також підсилює роль інформаційних чинників. Для дослідника це означає необхідність працювати з динамічною картиною, у якій лінійні тренди рідкісні, а нелінійність і раптові переломи стають радше правилом, ніж винятком.

3.2. Теоретична модель прогнозування соціальної згуртованості на основі характеристик соціальної ідентичності

Перше, що варто зробити, описуючи прогностичну модель, це звернути увагу на те, як саме ми будемо аналізувати соціальну ідентичність. У прогнозуванні згуртованості слід враховувати, що соціальна ідентичність багат шарова за своєю природою: людина водночас усвідомлює себе індивідом із певними ролями, членом конкретної групи і частиною ширшої спільноти. Ці рівні не функціонують ізольовано – вони постійно накладаються один на один, створюючи складну конфігурацію, яка визначає і щоденну поведінку, і загальні суспільні тенденції. Щоб прогнозування було успішним, важливо бачити, як саме ці рівні співвідносяться з трьома характеристиками згуртованості. Адже ранні зміни найчастіше проявляються на індивідуальному рівні, відтак закріплюються в групових практиках і лише потім набувають форми

загальносуспільних трендів. Або, навпаки, рух може бути від загальносуспільного до індивідуальних сенсів і практик. Так само можливі й зворотні процеси: суспільні зрушення формують нові прототипи груп, а ті впливають на особисті ідентичності. Саме ця багаторівневість робить соціальну ідентичність зручним інструментом для прогнозування, адже вона дає змогу бачити не лише кінцевий результат, а й траєкторію змін.

У нашій моделі ми розглядаємо три рівні: індивідуальний, внутрішньогруповий і загальносуспільний. Кожен із них має своє місце у формуванні соціальної згуртованості, і кожен дає специфічні сигнали про її можливе посилення або послаблення. Важливо не лише описати ці рівні окремо, а й показати, як вони взаємодіють, де збігаються, а де створюють парадоксальні конфігурації, що можуть бути як ресурсом, так і загрозою для єдності суспільства.

Індивідуальний рівень. На індивідуальному рівні йдеться про те, як кожна конкретна людина визначає себе у світі соціальних ролей і належностей. Для нашої моделі прогнозування цей рівень критично важливий, адже саме він фіксує особистісні зміни у свідомості та поведінці. У цьому контексті, по-перше, значення має сила ідентифікації. Це не просто формальна належність до громади чи країни, а глибина того, наскільки людина відчуває себе частиною ширшого «ми». Сильна ідентифікація означає, що індивід сприймає успіхи і поразки спільноти як власні, відчуває відповідальність за її майбутнє і готовий робити внесок у спільні справи. Слабка ідентифікація, навпаки, зводить громадянство до юридичного факту, не створюючи мотиваційного зв'язку. Для прогнозування соціальної згуртованості важливо бачити, чи зростає сила цієї ідентифікації, чи вона руйнується під впливом стресів і кризових подій (Martiny, 2016; Reicher, 2008).

По-друге, суттєвим чинником є емоційна валентність ідентичності. Вона показує, з яким емоційним знаком людина сприймає свою групову, зокрема національну, належність: із гордістю й натхненням чи з відчуттям сорому й відчуження. Позитивна валентність посилює почуття належності й мотивує до

взаємної підтримки та співпраці. Негативна ж, навіть за формально сильної ідентифікації, може призводити до внутрішніх конфліктів, знецінення інституцій і дистанціювання від суспільства. Для прогнозування це критичний індикатор, адже саме емоційний тон належності часто стає першим сигналом майбутніх змін у довірі й готовності до спільних дій (Hogg, 2000).

По-третє, потрібно зважати і на складність ідентичності. Це те, скільки різних групових ролей і належностей одночасно визнає, усвідомлює та гармонійно поєднує людина. Хтось може зводити свою ідентичність до єдиної категорії, наприклад «я – лише військовий» чи «я – лише переселенець». Інші, навпаки, інтегрують кілька ролей: вони і батьки, і професіонали, і мешканці конкретної громади, і волонтери, і громадяни країни. Багаторівнева складність ідентичності створює більшу гнучкість, знижує ризик поляризації й полегшує формування мостів між різними групами. Натомість редукція ідентичності до однієї ролі робить її вразливою до травматичних переживань і посилює ризик соціальної ізоляції. У нашій моделі складність ідентичності є одним із ключових параметрів для прогнозування: зростання її багатовимірності свідчить про більшу стійкість суспільства, тоді як її звуження сигналізує про потенційне послаблення згуртованості (Roccas, & Brewer, 2002).

Другий рівень, на якому проявляється соціальна ідентичність, – це *рівень групи як колективного актора*. Тут ідеться про ті узагальнені правила, норми та очікування, що діють усередині спільноти й визначають її поведінку назовні. Саме на цьому рівні формується уявлення про те, яке «ми» є справжнім і бажаним, які риси вважаються ознакою належності до тієї чи іншої групи і що потрібно робити, аби зберігати статус «свого». У цьому разі йдеться про малі і середні групи, членство в яких є значущим для людини, тобто про всю множину видів соціальної ідентичності. Для нашої моделі прогнозування цей рівень важливий, адже саме він задає межі відкритості або закритості групи, що в підсумку визначає потенціал згуртованості в ширшому суспільстві.

Кожна група напрацьовує власні прототипи – певні образи «ідеального ми», які стають еталонними. Ці прототипи можуть виконувати потужну

мобілізаційну функцію, адже створюють зрозумілий стандарт і мотивують членів групи орієнтуватися на нього. Але водночас саме вони можуть ставати й джерелом виключення: хто не відповідає прототипу, того легко визнати «не своїм» (Neville, 2021). У прогнозуванні згуртованості важливо відстежувати, наскільки групові прототипи інклюзивні і чи вони дозволяють людям із різними досвідами залишатися всередині «ми», чи, навпаки, роблять міжгрупові межі жорсткими і непроникними. Не менш значущим є питання інклюзивності або ексклюзивності групових норм. Одні групи є відкритими: вони запрошують нових учасників, готові співпрацювати з іншими, знижують бар'єри для взаємодії. Інші ж вибудовують високі стіни, формуючи замкнене коло, у якому панує довіра лише до своїх (Neville, 2021). Війна часто підштовхує групи саме до закритості: під тиском загрози простіше консолідуватися навколо вузького «ми». Проте саме такі ексклюзивні норми стають перешкодою для ширшої згуртованості. Для прогнозування це означає, що навіть в разі високої внутрішньої солідарності групи, яка будує лише «bonds», суспільство загалом може рухатися до фрагментації.

Особливу увагу варто приділити якості зв'язків усередині групи і їх співвідношенню з виходами назовні, або згадані вже в попередніх розділах «bonds» і «bridges». Нагадаємо, що «bonds» – це внутрішні зв'язки, які створюють сильну підтримку, емоційну близькість і готовність жертвувати одне заради одного, відповідно «bridges» – це зв'язки назовні, які дають групі змогу бути не лише самодостатньою, а й інтегрованою в ширшу соціальну тканину. Для прогнозування критично важливо розуміти, які з цих зв'язків переважають. Якщо група концентрується виключно на «bonds», вона неминуче ізолюється: її згуртованість буде сильною, але локальною і неперехідною. Якщо ж група водночас підтримує «bridges», тоді її внутрішня солідарність починає працювати на користь усього суспільства, створюючи канали довіри між різними частинами соціуму.

Отже, внутрішньогруповий рівень є ключем до розуміння того, чи буде згуртованість поширюватися ширше, ніж межі конкретної спільноти. Тут

вирішується питання: чи група залишиться самоізолюваним «островом», а чи зможе стати вузлом у мережі, яка зшиває суспільство. Саме тому під час прогнозування потрібно уважно відстежувати зміни в групових прототипах, у характері норм і в балансі «bonds» і «bridges». Адже від цих параметрів залежить, чи стане групова ідентичність ресурсом для загальносуспільної згуртованості, чи, навпаки, перетвориться на механізм відокремлення і послаблення соціальної тканини.

Наступний вимір – це *загальнонаціональний рівень*. Найвищим рівнем, на якому проявляється соціальна ідентичність, є широка «над-ідентичність». Коли йдеться про Україну, то передусім говоримо про громадянську і національну ідентичність, які здатні об'єднати безліч локальних і групових «ми» у відчуття єдиної спільноти. Саме на цьому рівні формується найбільшою мірою бачення того, хто ми є як суспільство і яка наша спільна мета.

Загальнодержавна ідентичність виконує кілька ключових функцій. По-перше, вона об'єднує різні групи, що мають власні досвіди, соціальні ролі та інтереси, у відчуття єдиного «ми». Це відчуття може базуватися на спільній історії, культурі, мові, але в умовах сучасної війни – ще більше на цінностях свободи, гідності та права на існування. По-друге, над-ідентичність забезпечує основу для легітимності інституцій і спільних правил: коли громадяни визнають себе єдиним «народом», то вони легше погоджуються дотримуватися норм і законів, навіть якщо не всі вони безпосередньо відповідають інтересам конкретної групи. По-третє, саме цей рівень ідентичності формує готовність громадян інвестувати в спільний добробут: від регулярної сплати податків до участі у військовому захисті країни, волонтерських ініціативах чи довготривалих програмах відновлення.

Однак важливо усвідомлювати, що загальносуспільний рівень ідентичності не є автоматично стабільним. Якщо в суспільстві є глибокі статусні або регіональні асиметрії, над-ідентичність може не інтегрувати, а відштовхувати. У такому разі люди починають сумніватися в справедливості розподілу ресурсів чи у визнанні їхнього досвіду й ролі, і тоді вони віддають

перевагу локальним зв'язкам, покладаючись на «bonds» власної громади чи групи. Це послаблює довіру до ширших ідентичностей, і замість єдності суспільство ризикує опинитися в стані фрагментації, коли сильна локальна солідарність проявляється поряд із браком довіри до інших регіонів, соціальних груп чи інституцій.

У контексті прогнозування це означає, що над-ідентичність слід розглядати як критичний індикатор напряму розвитку суспільства. Якщо вона зберігає інклюзивність, позитивну емоційну валентність і підкріплюється легітимними інституціями, то можемо очікувати посилення згуртованості у всіх трьох її вимірах. Якщо ж вона слабшає або втрачає здатність інтегрувати через соціальні й регіональні розриви, то прогноз вказує на ризик фрагментації і послаблення соціальної тканини.

Підсумовуючи: аналіз трьох рівнів ідентичності – індивідуального, внутрішньогрупового і загальносуспільного – дає змогу побачити складну багаторівневу динаміку, яка стоїть за явищем соціальної згуртованості. Саме таке розгортання стає основою для нашої моделі прогнозування: воно показує, де можуть виникати перші зсуви, які тенденції здатні масштабуватися і які сигнали слід вчасно фіксувати, щоб передбачати як посилення єдності, так і потенційні розриви в суспільстві. Розглядаючи соціальну ідентичність окремо на індивідуальному, груповому і загальносуспільному рівнях, ми отримуємо детальне уявлення про її структуру. Але для прогнозування цього недостатньо. Важливо бачити не лише окремі рівні, а й те, як вони взаємодіють між собою, підсилюють або послаблюють один одного, створюють нові можливості або, навпаки, парадокси, напруженості чи загрози. З індивідуального рівня часто починається формування «мостів» між групами. Людина з багатошаровою ідентичністю здатна одночасно належати до кількох спільнот – професійної, територіальної, сімейної, громадянської. У такому разі її «bonds» усередині однієї групи автоматично стають «bridges» для іншої. Це означає, що навіть невелика кількість таких «перехресних учасників» здатна зшивати соціальну тканину, створюючи ширші горизонти довіри. Відстежуючи зростання або

зменшення багаторівневості індивідуальних ідентичностей, можна робити висновки щодо потенціалу суспільства до інтеграції.

На груповому рівні ключовими стають норми і прототипи. Якщо група буде інклюзивні правила, залишаючи місце для різноманітності досвідів, вона легко інтегрується в ширшу «над-ідентичність». Її члени сприймають суспільні правила як природне продовження групових, а спрямованість на спільний добробут стає для них органічною. Якщо ж група формує жорсткі межі й ексклюзивні прототипи, вона відтворює ізоляційні механізми: довіра концентрується лише всередині, а «bridges» не формуються. У такому разі навіть сильні «bonds» працюють радше на фрагментацію, а не на консолідацію.

Загальносуспільний рівень, відповідно, має зворотний вплив на індивідуальні й групові ідентичності. Коли «над-ідентичність» сприймається як легітимна, ціннісно насичена й емоційно приваблива, вона підсилює й окремі групи, й особисті відчуття належності. Люди охоче погоджуються з правилами гри, визнають інституції і готові інвестувати в спільний добробут. Якщо ж «над-ідентичність» виглядає слабкою, неочевидною або віддаленою, відбувається протилежний процес: індивіди й групи шукають притулку у вузьких «bonds», у локальних колах довіри, які стають важливішими за будь-які ширші рамки.

Проте ці взаємозв'язки мають нелінійний характер. У сучасному українському контексті ми бачимо парадоксальні конфігурації. Наприклад, людина може мати глибоку, щиру і закорінену національну ідентичність, відчувати гордість за свою країну і поділяти її цінності, але при цьому вся її практична участь і соціальна дія спрямовані лише на локальний рівень: свою громаду, свій підрозділ, своїх побратимів (Разумков Центр, 2024). У цьому разі над-ідентичність міцна на рівні переконань, але «bridges» залишаються обмеженими. Це створює ситуацію, коли символічна єдність зберігається, але суспільство діє радше як набір «острівців». Для прогнозування важливо вчасно відстежувати такі нелінійні патерни: вони можуть як утримувати стійкість (через високу внутрішню солідарність), так і породжувати ризики фрагментації.

Отже, кожен із трьох рівнів робить власний внесок у три компоненти згуртованості, а прогнозування стає можливим лише тоді, коли ми бачимо цю багаторівневу картину: що відбувається з індивідуальними ідентичностями, як реагують групи, і якою є динаміка «над-ідентичності» (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Вплив рівнів прояву соціальної ідентичності
на соціальну згуртованість**

Рівень прояву соціальної ідентичності	Вплив на соціальну згуртованість	Потенційні ризики
Індивідуальний	Сила, емоційна валентність, вираженість і складність ідентичності визначають особисту готовність довіряти, співпрацювати й орієнтуватися на спільний добробут	Редукція ідентичності до однієї ролі; негативне емоційне забарвлення, низький рівень вираженості та негативна соціальна самооцінка
Груповий	Прототипи й норми задають рамки довіри всередині і відкритість назовні; баланс «bonds» і «bridges» визначає інтеграцію людини і групи в суспільство	Ексклюзивні норми; замикання лише на «bonds»; відторгнення «чужих»
Загальносуспільний	Над-ідентичність забезпечує єдність, легітимність інституцій і мотивацію до спільного добробуту	Втрата легітимності; регіональні чи статусні асиметрії; послаблення привабливості «над-ідентичності»

З огляду на згадані вище рівні прояву соціальної ідентичності маємо також визначити більш конкретні прояви і характеристики соціальної ідентичності, які в подальшому можуть бути опереціоналізовані як практичні емпіричні індикатори. Насамперед зосередимо увагу на тому, які види соціальної ідентичності актуалізуються в суспільстві в певний момент. Якщо домінують інклюзивні й сильні ідентичності, здатні об'єднувати різні групи, це створює передумови для інтеграції та посилення згуртованості. Якщо ж активуються вузькі, травматично забарвлені або виключні ідентичності, вони обмежують горизонти довіри і гальмують формування спільного простору.

Другим важливим параметром є емоційна валентність ідентичності. Позитивне емоційне тло, засноване на гордості, солідарності й відчутті сенсу,

зазвичай підсилює всі три компоненти згуртованості: соціальні відносини, почуття належності й спрямованість на спільний добробут. Натомість домінування сорому, зневіри, відчуження та інших негативних переживань має протилежний ефект: воно веде до послаблення довіри, ерозії належності та зниження готовності інвестувати в суспільні справи.

Третій аспект – складність ідентичності. Згідно з концепцією складності ідентичності М. Brewer, багаторівнева комплексна соціальна ідентичність, коли індивід визнає себе водночас частиною кількох груп і здатний поєднувати різні соціальні ролі, створює більший потенціал для інтеграції. Натомість редукція ідентичності до однієї-єдиної категорії («ми лише військові», «ми лише ВПО») робить соціальну тканину вразливою до фрагментації.

На груповому рівні ключовим є характер норм і правил, що функціонують усередині спільнот. Інклюзивні норми, відкриті до співпраці й здатні інтегрувати нових членів, сприяють утворенню «мостів» і зшиванню суспільства. Ексклюзивні норми, навпаки, підсилюють ізоляційні тенденції й роблять згуртованість радше локальною, ніж загальносуспільною.

На макрорівні центральним показником стає легітимність і привабливість над-ідентичності. Громадянська чи національна ідентичність здатна виконувати інтеграційну функцію лише тоді, коли вона визнається як справжня і ціннісно насичена більшістю. Якщо над-ідентичність втрачає легітимність або сприймається як несправедлива, люди схильні обмежувати довіру й орієнтуватися на локальні «bonds», що веде до ризику суспільної фрагментації.

Крім базових рівнів, слід враховувати також медіатори, які пов'язують ідентичність зі згуртованістю. Найважливішим серед них є довіра. Вона функціонує як канал, через який ідентичність трансформується в згуртованість. Навіть найсильніша й найбільш інклюзивна ідентичність не забезпечить довготривалої єдності, якщо довіра до інституцій та інших груп залишається низькою. Другим медіатором є участь – різноманітні форми долучення до спільних дій: від волонтерства і громадянської активності до офіційної служби

чи дотримання інституційних процедур. Саме участь перетворює емоційне відчуття належності на конкретну спрямованість на спільний добробут.

У підсумку зміни в соціальній ідентичності відбиваються на динаміці трьох ключових характеристик згуртованості. Якщо активуються інклюзивні й позитивні ідентичності, довіра зростає, а участь є активною, то прогноз є однозначно сприятливим: зміцнюються соціальні відносини, посилюється почуття належності й утверджується спрямованість на спільний добробут. Якщо ж, навпаки, переважають вузькі й травматичні ідентичності, довіра низька, а участь мінімальна, прогноз відображає послаблення згуртованості і ризик фрагментації. Можливі й проміжні сценарії, коли зберігається висока локальна солідарність, але загальносуспільна згуртованість зменшується через падіння міжрегіональних і міжгрупових «мостів». Саме такі проміжні сценарії найважче визначити, але саме вони найчастіше визначають реальну траєкторію розвитку суспільства у воєнний час.

Наведемо відтак можливі характеристики соціальної ідентичності, що можуть бути використані як прогностичні виміри для визначення соціальної згуртованості. У нашій моделі такі індикатори групуються відповідно до трьох рівнів ідентичності. Запропоновані в таблиці 3.2 виміри – лише перше наближення щодо можливого формування емпіричних індикаторів, і в подальшому вони мають бути уточнені в процесі емпіричних досліджень. Індикатори, як видно з таблиці, охоплюють ширший набір параметрів, що відображають як глибинні психологічні процеси, так і соціальні практики. На індивідуальному рівні це, наприклад, не тільки відповідь на питання «наскільки я відчуваю себе частиною нації», а й на питання, наскільки ця ідентичність є центральною в структурі «Я», які емоції вона викликає і чи має людина кілька взаємодоповнювальних ролей. На груповому рівні важливо спостерігати за характером норм і прототипів, регулярністю взаємодії, стилем лідерства та балансом між внутрішньою підтримкою і зовнішньою відкритістю. На суспільному рівні ключовим є не лише рівень національної гордості, а й

сприйняття легітимності інституцій, справедливості статусних відносин та наративи єдності або відчуження.

Таблиця 3.2

**Рівні соціальної ідентичності, їх виміри
в прогностичній моделі соціальної згуртованості**

Рівень	Характеристики соціальної ідентичності
Індивідуальний	Когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти; мотиви ідентичності – сенс, контроль, самоповага, зменшення невизначеності; складність ідентичності
Внутрішньогруповий	Прототип групового типового «ми»; інклюзивність норм; баланс «bonds»/«bridges»; прототип лідерів, характер норм і практик (відкриті/закриті); регулярність внутрішньогрупової і міжгрупової взаємодії; внутрішньогрупові правила і наративи.
Загальносуспільний	Статус/легітимність/стабільність міжгрупових відносин; довіра до інституцій; значущість і валентність громадянської/національної ідентичності; готовність інвестувати в спільний добробут; настановлення щодо міжрегіональної єдності або відчуження та образу майбутнього

Узагальнюючи описані компоненти, можна скласти цілісну картину того, як соціальна ідентичність на різних рівнях впливає на три ключові характеристики соціальної згуртованості. Це дає змогу перевести теоретичні положення в більш структуровану форму і показати, за якими напрямками в перспективі можливе прикладне вимірювання.

З таблиці 3.3 видно, що соціальна ідентичність працює як багаторівнева система, яка «підживлює» всі три характеристики згуртованості. На індивідуальному рівні вона визначає, чи людина довірятиме іншим, чи відчуватиме вона гордість і чи буде готова діяти від імені групи. На внутрішньогруповому рівні саме норми, прототипи і «bonds»/«bridges» вирішують, чи ця довіра і готовність поширюватимуться далі. А на загальносуспільному рівні над-ідентичність і легітимність інституцій задають рамки, у яких особисті і групові ідентичності можуть об'єднуватися в спільне «ми».

Взаємозв'язки між компонентами згуртованості, рівнями і вимірами соціальної ідентичності як основа моделі прогнозування соціальної згуртованості

Компонент згуртованості	Індивідуальний рівень	Внутрішньогруповий рівень	Загальносуспільний рівень
Соціальні відносини	Сила ідентифікації; емоційна валентність (гордість/сором); складність ідентичності. <i>Індикатори:</i> індекси ідентифікації, кількість ролей, емоційні оцінки	Норми міжгрупової взаємодії, баланс «bonds»/«bridges». <i>Індикатори:</i> частота взаємодії, дані про міжгрупову співпрацю, особливості норм і прототипів	Легітимність інституцій; стабільність і справедливість міжгрупових відносин. <i>Індикатори:</i> довіра до інституцій, регіональна готовність до співпраці, валентність і значущість національної ідентичності
Почуття належності	Ідентичність у структурі «Я»; мотиви (сенса, контроль, самоповага). <i>Індикатори:</i> значущість групи для самооцінки, відчуття сенсу, відчуття визначеності, яке формується через групову належність.	Групові і лідерські прототипи й настановлення, інклюзивність норм. <i>Індикатори:</i> образи типового члена групи, прийнятність різноманітності, оцінка лідерів і типових представників	Над-ідентичність, спільні наративи єдності. <i>Індикатори:</i> характеристики національної ідентичності, сила емоційного зв'язку з національними ознаками
Спрямованість на спільний добробут	Поведінкова готовність діяти від імені групи, навіть з ризиками. <i>Індикатори:</i> наміри до дії, настановлення що значущості групи, реальні біографічні дані щодо дій в інтересах групи	Спільна групова дія або дія від імені групи (правила, механізми взаємодії), колективна підзвітність. <i>Індикатори:</i> участь у групових ініціативах, рівень дотримання внутрішніх правил, репрезентація себе як члена групи в спільних діях	Легітимність над-ідентичності; готовність інвестувати у колективні цілі. <i>Індикатори:</i> виміри колективних дій в інтересах національної ідентичності (настановлення і реальні дії)

Отже, модель загалом підтверджує: будь-які зміни в ідентичності на одному з рівнів неминуче відбиваються на загальній структурі згуртованості. Це робить прогнозування можливим, але лише за умови, що ми враховуємо водночас усі рівні і відстежуємо при цьому ключові індикатори.

Крім базових показників, особливу увагу слід приділяти індикаторам, які можна трактувати як «ранні попереджувальні сигнали» послаблення згуртованості. Їхня цінність полягає в тому, що вони проявляються ще до очевидних кризових подій, задовго до того, як зниження єдності почне виражатися у відкритих конфліктах чи розпаді інституцій.

До таких сигналів належать:

Різка падіння загальної та інституційної довіри і водночас зростання лише локальної. Це означає, що люди ще довіряють своєму вузькому колу, але втрачають довіру до ширшого суспільства та його інституцій. У перспективі це веде до фрагментації: групи залишаються міцними всередині, але не зшитими між собою.

Редуція складності ідентичності до однієї ролі. Коли люди визначають себе лише через одну категорію («я лише переселенець», «я лише військовий»), вони втрачають здатність вибудовувати «мости» з іншими. Багатовимірна ідентичність дає простір для співпраці, тоді як редукована – робить людину і групу більш вразливими.

Домінування негативних емоційних наративів. Якщо почуття гордості й солідарності витісняються історіями зневіри, сорому чи відчуження, то навіть формально сильна ідентичність починає працювати проти згуртованості. Це можна побачити в медійному дискурсі чи відчуті в повсякденних розмовах.

Зростання регіональних і статусних асиметрій у готовності до співпраці. Коли одні регіони чи соціальні групи відчувають, що їхній внесок недооцінюється, а інші мають більше привілеїв, над-ідентичність перестає працювати як інтеграційний чинник.

Феномен «вибіркової належності». Це ситуація, коли на рівні переконань люди визнають себе частиною нації, але у фактичній поведінці обмежуються локальними «bonds». Такий розрив між вірою в цінності і реальною участю знижує потенціал над-ідентичності.

Ці сигнали важливі для прогнозування тому, що вони показують не лише стан згуртованості «тут і тепер», а й траєкторію розвитку. Якщо їх вчасно

виявити, можна зрозуміти, де саме суспільство може втратити баланс між локальною і суспільною солідарністю. Вони допомагають вибудовувати сценарії і розробляти превентивні заходи ще до того, як криза стане очевидною.

Запропонована модель є передусім аналітичною рамкою. Вона структурує складні і багаторівневі явища в систему показників, що відкриває шлях до практичного застосування. Безумовно, ця рамка має свої обмеження. По-перше, запропоновані виміри – лише перше наближення: вони вимагають уточнення, операціоналізації та перевірки в польових дослідженнях. По-друге, модель фіксує взаємозв'язки, але її слід доповнити вимірами, які зможуть якщо не прогнозувати, то хоча б задавати напрям прогнозів з прив'язкою до можливих зовнішніх чинників, передусім воєнних, а також економічних, політичних, інформаційних, культурних та інших, які впливають на згуртованість опосередковано. Попри ці обмеження, ми розглядаємо модель як перспективний напрям подальшої роботи. Її апробація на різних вибірках і зіставлення з іншими підходами дають змогу в подальшому перетворити цю рамку на практичний інструмент як для наукового аналізу, так і для практичної роботи.

Література

Довгань, Н. О. (2024). Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 30–49. <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/150/145>

Духневич, В. М. (2024а). Соціальна згуртованість як об'єкт психологічного дослідження. *Проблеми політичної психології*, 16(30), 9–23. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-161>

Духневич, В. М. (2024б). Психологічна модель формування соціальної згуртованості. *Психологія та міжнародні відносини*, 35(74), 151–158. <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.6/24>

Кочубейник, О. М. (2023). Соціальна згуртованість і довіра: перевірка на міцність в умовах війни [Тези доповіді]. У *Національно-визвольний формат ціннісної трансформації суспільних відносин в Україні: збірник тез Міжнародного наукового семінару, 21 квітня 2023 р.* (с. 67–70). <https://lpnu.ua/sites/default/files/2022/pages/21484/zbirnik.pdf>

Разумков Центр (2024, 24 липня). *Ідентичність громадян України: тенденції змін* (червень 2024 р.). Центр Разумкова.

<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r> razumkov.org.ua

Сіверс, З. Ф. (2023). Аналіз теоретичних досліджень соціальної згуртованості в зарубіжних наукових джерелах. *Проблеми політичної психології*, 14(28), 36–61. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-139>

Carozza, D., & Brown, R. (Eds.). (2000). *Social identity processes: Trends in theory and research*. Sage Publications Ltd.

Čorkalo Biruški, D., Ajduković, D., & Löw Stanić, A. (2014). When the world collapses: Changed worldview and social reconstruction in a traumatized community. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(1), 24098. <https://doi.org/10.3402/ejpt.v5.24098>

Goral, A., Feder-Bubis, P., Lahad, M., Galea, S., O'Rourke, N., & Aharonson-Daniel, L. (2021). Development and validation of the Continuous Traumatic Stress Response scale (CTSR) among adults exposed to ongoing security threats. *PLoS ONE*, 16(5): e0251724. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251724> PLOS

Haslam, S., Reicher, S., & Reynolds, K. (2012). Identity, influence, and change: Rediscovering John Turner's vision for social psychology. *The British journal of social psychology / the British Psychological Society*, 51, 201–218. [10.1111/j.2044-8309.2011.02091.x](https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.2011.02091.x).

Hogg, M. A. (2001). Social categorization, depersonalization, and group behavior. In M. A. Hogg, & R. S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 56–58). Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9780470998458>

Hogg, M., & Williams, K. (2000). From i to we: social identity and the collective self. *Group Dynamics Theory Research and Practice*, 4(1), 81–97. <https://doi.org/10.1037/1089-2699.4.1.81>

Holtug, N. (2016). Identity, causality and social cohesion. In *Contemporary understandings of social cohesion: A theoretical approach*. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2016.1227697>

Huddy, L. (2013). From group identity to political cohesion and commitment. In L. Huddy, D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds.), *Oxford Handbook of Political Psychology* (pp. 737–773). John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199760107.013.0023>

Irsos & Міжнародний фонд «Відродження». (2024, квітень). *Дослідження соціальної згуртованості – фокус на українські громади в контексті війни* (Звіт, квітень 2024). https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2024/09/irf-social-cohesion-report-ukr_compressed.pdf

Martiny, S. E. & Rubin, M. (2016). Towards a clearer understanding of social identity theory's self-esteem hypothesis. In S. McKeown, R. Haji, & N. Ferguson (Eds.), *Understanding peace and conflict through social identity theory*:

Theoretical, contemporary and worldwide perspectives (pp. 19–32). New York: Springer.

Murshed, S. M. (2011). Threat perceptions in Europe: Domestic terrorism and international crime. *Economics of Security Working Paper Series* (DIW Berlin). https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.94888.de/diw_econsec0002.pdf

Neville, F. G., Templeton, A., Smith, J. R., & Louis, W. R. (2021). Social norms, social identities and the COVID-19 pandemic: Theory and recommendations. *Social and Personality Psychology Compass*, 15(5), e12596. <https://doi.org/10.1111/spc3.12596>

Nuttman-Shwartz, O., & Green, O. (2021). Resilience truths: Trauma resilience workers' points of view toward resilience in continuous traumatic situations. *International Journal of Stress Management*, 28(1), 1–10. <https://doi.org/10.1037/str0000223>

Ohlott, P. J., Chrobot-Mason, D., & Dalton, M. A. (2004). Collision courses: When social identity leads to conflict. *Leadership in Action*, 24(3), 8–12. <https://doi.org/10.1002/lia.1068>

OPORA. (2025, 4 липня). Соціальна згуртованість в українському суспільстві: кількісне дослідження. <https://www.oporaua.org/viyna/social-na-zgurtovanist-v-ukrayins-komu-suspliv-stvi-kil-kisne-doslidzhennya-25738>

Penic, S., Drury, J., & Bady, Z. (2022). Collective resilience. In *Shadow of Transitional Justice Cross-national Perspectives on the Transformative Potential of Remembrance*. Ed. by G. Elcheroth & N. de Mel (pp. 197–215). Routledge: London & New York.

Putnam, R. D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65–78. <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>

Reicher, S. (2008). The Psychology of Crowd Dynamics. *Blackwell Handbook of Social Psychology: Group Processes* (pp. 182–208). doi: 10.1002/9780470998458.ch8.

reSCORE. (2024). *Social Cohesion in Ukraine: Key Trends based on reSCORE 2024* [Звіт]. Центр сталого миру та демократичного розвитку (SeeD). https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/Social-Cohesion-in-Ukraine_eng_2024.pdf

Roccas, S., & Brewer, M. B. (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6(2), 88–106.

Schiefer, D., & Noll van der, J. (2017). The essentials of social cohesion: A literature review. *Social Indicators Research*, 132(2), 579–603. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1314-5>

Shapira, S., Cohen, O., & Aharonson-Daniel, L. (2020). The contribution of personal and place-related attributes to the resilience of conflict-affected

communities. *Journal of Environmental Psychology*, 72, 101520.
<https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101520>

Subašić E., Reynolds K.J., Reicher S.D. & Klandermans B (2012). Where To From Here for the Psychology of Social Change? Future Directions for Theory and Practice. *Political Psychology*, Vol. 33, No. 1, 68–746.

Tajfel H., & Turner J. (1979) An Intergrative Theory of Intergroup Conflict. In *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Ed. by W. G. Austin, & S. Worchel. Monterey, Books Publishing Company, pp. 33–45.

United Nations Economic Commission for Europe. (2023). Social cohesion: Concept and measurement (ECE/CES/STAT/2023/8).
https://unece.org/sites/default/files/2023-12/2317603_E_ECE_CES_STAT_2023_8_WEB.pdf Ipsos, 2024).

ЧАСТИНА II

Людина vs Соціум:

комплексний аналіз чинників

у прогнозуванні соціальної ситуації

в Україні

Розділ 4

ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ СКЛАДНИК ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

4.1. Психічне здоров'я в глобальному просторі сьогодення

Психічне здоров'я – це загальний термін, знайомий більшості людей, проте для різних людей він може означати різні речі: від простої відсутності психічної хвороби до щасливого життя і повної реалізації людиною свого потенціалу. Кожна епоха, кожна культура своєрідно розуміють саму сутність психічного здоров'я. Спільним для всіх інтерпретацій є те, що носієм психічного здоров'я є людина. Можливо, саме феномен людини і породив багатозначність розуміння психічного здоров'я, а також різні підходи до діагностики та лікування психічних розладів.

Складна, багатогранна сутність людини як біологічного, психологічного, соціального, духовного буття привертала до себе увагу дослідників і викликала гарячі дебати протягом багатьох століть: філософи, психологи, релігійні мислителі, медики, антропологи, фізіологи, біологи, історики, етнографи намагалися розгадати таємницю людини. Інтерпретація природи і сутності людини являє собою величну панораму різних, здавалося б протилежних, але за своїм глибоким змістом взаємодоповнювальних концепцій: від людини як фізичного тіла, яке можна порівняти з машиною, до людини як утілення божественної сутності. Людина – це унікальне творіння, і сучасна наука не в змозі пояснити цей феномен, оскільки немає наукових доказів того, ким має бути людина. Крім того, оскільки людина є дослідником і досліджуваним феноменом водночас, питання стає ще складнішим, що, власне, і спричиняє

наукові суперечки щодо психічного здоров'я, що точаться між спеціалістами у відповідних галузях. Багатозначність інтерпретації природи й сутності людини впливає і на прогнозування розвитку сфери психічного здоров'я в майбутньому.

Психічне здоров'я як ключовий компонент загальної якості життя.

Як стверджував А. Шопенгауер, дев'ять десятих нашого щастя залежить від здоров'я. І справді, здоров'я є однією з основних людських цінностей. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, «здоров'я – це стан повного фізичного, психічного та соціального добробуту, а не лише відсутність хвороб чи фізичних вад» (Constitution of the World Health Organization, 2025). Здоров'я є динамічним процесом, зумовленим особливостями взаємодії індивіда з навколишнім середовищем, і є певним моментом на континуумі «добробут – хвороба» (Svalastog et al., 2017; Tiljak, 2017). Невід'ємним складником загального здоров'я є психічне здоров'я, яке визначається як «стан психічного добробуту, який дає людям змогу справлятися зі стресами життя, реалізовувати свої здібності, добре навчатися і працювати, а також робити внесок у розвиток своєї громади. Воно має внутрішню та інструментальну цінність і є невід'ємною частиною нашого добробуту» (Mental Health, 2025). Хоча це визначення не завжди відповідає реаліям життя (Galderisi et al., 2015), його можна інтерпретувати як стан певної внутрішньої рівноваги, що приводить до самоконгруентності.

Отже, психічне здоров'я – це щось більше, ніж просто відсутність психічних розладів, і визначається біологічними, економічними, соціальними, культурними, духовними та екологічними чинниками. Воно суттєво впливає на індивідуальну і колективну здатність мислити, виражати емоції, взаємодіяти одне з одним, забезпечувати себе і насолоджуватися життям (Mental Health. The Global Health Observatory, 2025).

Якщо раніше увагу приділяли психічним розладам і симптомам психопатології, то сьогодні на часі говорити про підтримання позитивного рівня психічного здоров'я, основними компонентами якого є гарне самопочуття

та ефективного функціонування (Bohlmeijer, & Westerhof, 2021). Сучасна інтерпретація психічного здоров'я сягає своїм корінням у дві концепції добробуту (або щастя): гедоністичну і евдемоністичну.

Ідея насолоджування життям сходиться до вчення засновника Киренської школи Арістіппа, якого називають батьком *гедонізму*. Він стверджував, що серед людських цінностей насолода є найвищою, а біль – найнижчою цінністю. Щоб бути щасливою, людині потрібно прагнути приємного й уникати неприємного. Нині є широка згода щодо того, що таке гедоністичний добробут: це багатовимірне поняття, яке містить у собі оцінку життя в емоційних термінах, а також наявність позитивного і відсутність негативного афекту (Diener, 1984; Diener et al., 1999).

Евдемонічний підхід зосереджується на сенсі та самореалізації й визначає добробут під кутом зору ступеня повноцінного функціонування людини. Автор цієї концепції – Арістотель, який стверджував, що щастя – це діяльність душі, узгоджена з чеснотою. І це не просто чеснота, а радше діяльність доброчесності з власної волі (Aristotle, 2020). Метою людського життя є процвітання, щастя, реалізація свого потенціалу в суспільному контексті (Waterman, 1993).

Давні ідеї знайшли своє підтвердження в сучасній психології. К. Ріфф крізь призму евдемонії продемонструвала, що глибше відчуття мети і самореалізація в житті сприяють психологічному добробуту, пов'язаному з різними аспектами життя, включно зі здоров'ям, рівнем розвитку особистості, сімейним досвідом, роботою та участю в житті громади (Ryff, 2014). Отже, добробут, нерозривно пов'язаний із психічним здоров'ям, не є лише індивідуальним досвідом, а передусім залежить від соціальних та екологічних чинників середовища, в якому функціонує індивід. Дослідження К. Ріфф демонструє, що вищий рівень психологічного добробуту сприяє кращому стану здоров'я, зокрема зниженню ризику хронічних захворювань та збільшенню тривалості життя. Це свідчить про те, що добробут може мати захисні переваги для здоров'я (Ryff, 2014).

Відповідно до теорії самодетермінації, критично важливим практично для всіх аспектів функціонування людини в суспільстві є задоволення потреб у контролі над своїм життям і поведінкою, компетентності, відчутті належності та добрих стосунках з іншими людьми. Підтримання цих потреб у соціальному контексті (як під кутом зору розвитку, так і під кутом зору ситуації) сприяє зростанню, залученості, ефективності та добробуту, тоді як контексти, що перешкоджають задоволенню цих потреб, часто каталізують захист, ригідність, різні форми нездужання і психопатології (Ryan, & Deci, 2017; 2022). Останнім часом «зросла кількість досліджень, що ґрунтуються на основі *теорії самодетермінації* в контексті здоров'я, включно з дослідженнями *здоров'язберігального середовища та поведінки*. Результати цих досліджень показали роль автономного саморегулювання і підтримання потреб у різних аспектах психічного і фізичного здоров'я людини. Автономне саморегулювання особливо важливе для здоров'язберігальної поведінки особистості, оскільки більш ефективно регулюються її зусилля, наполегливість, стабільність тощо» (Психологічні технології..., 2018).

Хоча ще досить часто психічне здоров'я інтерпретують як просту протилежність психічним захворюванням, К. Кейз зазначає, що «психічне здоров'я і психічні захворювання не є протилежними точками одного континууму; радше вони утворюють окремі, але корельовані осі, що свідчить про те, що психічне здоров'я слід розглядати як цілісний стан. Тому відсутність психічних захворювань не дорівнює наявності психічного здоров'я» (Keyes, 2005). А отже, простого лікування психічних захворювань недостатньо для того, що повернути психічне здоров'я людям.

Останні дослідження зв'язку між психічним здоров'ям/добробутом і психічними захворюваннями надали вченим суттєві докази на користь так званої моделі двох континуумів. Згідно з цією моделлю психічне здоров'я/добробут і психічні захворювання є хоч і пов'язаними, але все ж таки відмінними феноменами: один континуум відображає наявність або відсутність психічного здоров'я/добробуту, а інший – наявність або відсутність психічного

захворювання (Keyes, 2005; Weich et al., 2011; Westerhof, & Keyes, 2010). Вищий рівень добробуту знижує ризик виникнення проблем із психічним здоров'ям (Huppert, & Whittington, 2003; Trompetter et al., 2017). Саме цією евдемонічною інтерпретацією психічного здоров'я сьогодні намагаються розширити процес розроблення моделі сталого психічного здоров'я.

Позитивне психічне здоров'я визнано ключовим елементом добробуту (Promoting mental..., 2004), а отже, спеціалісти в галузі психічного здоров'я мають усе більше фокусуватися на його позитивних вимірах – оптимізмі, задоволеності життям, щасті, самоприйнятті, меті життя і самоефективності, оскільки вони суттєво впливають на перебіг психічних розладів (Fava, & Guidi, 2020; Keyes, 2007; Keyes et al., 2010; Lamers et al., 2025). Дослідники виявили, що позитивне психічне здоров'я є важливим предиктором ремісії психічних розладів, як-от: специфічна фобія, соціальна фобія, панічний розлад, агорафобія, суїцидальна ідеяція (Keyes, 2005; Lukat et al., 2016; Teismann et al., 2018). На їхню думку, брак позитивного психологічного (евдемонічного) добробуту – суттєвий чинник виникнення депресивного розладу (Wood, & Joseph, 2010), а тому поліпшення позитивного психічного здоров'я не є вторинним показником результату лікування, а має посісти гідне (а згодом і чільне) місце в моделі сталого психічного здоров'я (Trompetter et al., 2017).

Цей парадигмальний зсув у бік «позитиву» розширив розуміння чинників та умов, що сприяють ментальному добробуту або підривають його. Таке розуміння, що пропонує інноваційні рішення для складних індивідуальних, організаційних та суспільних проблем, має привести до створення умов для процвітання окремої людини, розквіту громади і суспільного добробуту, (Lomas et al., 2021; Worthington, & Zyl van, 2021).

Сучасні виклики у сфері глобального психічного здоров'я. Оскільки психічне здоров'я є одним із ключових показників оцінки якості життя, його підтримання є проблемою загальнолюдського значення, а також питанням національної безпеки будь-якої країни. Це особливо важливо для України з огляду на її економічні, політичні, соціальні, культурні реалії. Сьогодні

порушення психічного здоров'я, що призводить до госпіталізації, провокує зростання кількості людей з інвалідністю та збільшує ризик самогубств, є однією з найгостріших проблем сучасного світу. Психічні розлади вражають людей протягом усього життя і покладають величезний тягар не тільки на саму людину, а й на її родину і суспільство загалом. За даними ВООЗ за 2022 рік, кожна восьма людина у світі жила із психічним розладом (Mental Disorders, 2022), а в зонах воєнних конфліктів страждає кожна п'ята людина (Mental Health. WHO..., 2025). З 1990 року психічні розлади піднялися в рейтингу головних причин втрати здоров'я в усьому світі з дев'ятого на шосте місце. Хоча стандартизована за віком поширеність цих станів помітно і не зросла, можна констатувати суттєвий вплив психічних розладів на загальний стан здоров'я населення світу. Така ситуація відображає загальні зміни в ландшафті глобальної охорони здоров'я: через зростання тривалості життя все більше людей доживають до віку, коли вони стають більш схильними до психічних розладів. У 2020 році внаслідок пандемії COVID-19 число людей з депресивними розладами зросло на 18%, а з тривожними розладами – на 15% порівняно з 2019 роком (Mental Health. Institute..., 2021). Щорічні втрати світової економіки через психічні розлади становлять один трильйон доларів США, а за прогнозами вони зростуть до 2030 року приблизно до 16 трильйонів доларів США. Щороку через депресію і тривогу втрачається близько 12 мільярдів продуктивних робочих днів. Це навантаження може сягати майже одного відсотка ВВП країни (Mental Health. WHO..., 2025).

Жодна країна світу не досягає паритету, коли йдеться про стандарти охорони психічного здоров'я. Дані світових досліджень психічного здоров'я свідчать про те, що у всьому світі лише одна особа з десяти з діагнозом тривожного розладу отримує адекватне лікування, а понад дві третини людей узагалі не отримують ніякого лікування (Alonso et al., 2018). Люди з важкими психічними розладами помирають на 10-20 років раніше, ніж інші. Відносно небагато людей у всьому світі мають доступ до якісних послуг з охорони психічного здоров'я, особливо в країнах з низьким і середнім рівнем доходу, де

понад 75% людей із психічними і неврологічними розладами взагалі не отримують лікування (Global challenge..., 2020). Психічні розлади і вживання психоактивних речовин є провідною причиною інвалідності у всьому світі (Whiteford et al., 2013).

Відповіддю на цю загрозу став заклик ВООЗ до всіх країн світу підтримати впровадження *Комплексного плану дій у сфері психічного здоров'я на 2013–2030 роки*. Його мета – поліпшення психічного здоров'я населення шляхом удосконалення управління, надання допомоги на рівні громад, упровадження стратегій сприяння і профілактики, а також зміцнення інформаційних систем, накопичення доказів і проведення досліджень. У 2019 році ВООЗ започаткувала Спеціальну ініціативу щодо психічного здоров'я (2019–2023), спрямовану на загальне медичне страхування психічного здоров'я і розширення медичних послуг для пацієнтів із психічними, неврологічними розладами і розладами, пов'язаними з уживанням психоактивних речовин (особливо в країнах з низьким і середнім рівнем доходу) (Mental Health. WHO..., 2025).

Дослідження, проведені в країнах з низьким і середнім рівнем доходу, показали ефективність як психофармакологічного лікування, так і обґрунтованої доказової психотерапії для лікування психічних розладів (Drake, & Latimer, 2012; Lund et al., 2012; Mehta et al., 2015; Patel et al., 2010; Semrau et al., 2011; Vieira et al., 2014). Крім того, дослідження, спрямовані на ефективність лікування психічного здоров'я, наголошують на економічній вигоді від запобігання та лікування психічних розладів (Chisholm et al., 2016; Petersen et al., 2016).

Однак на тлі обґрунтованості ефективності заходів щодо підтримання психічного здоров'я є суттєвий розрив між їх застосуванням і реальними потребами суспільства. Понад 70% зареєстрованих випадків порушення психічного здоров'я припадає на країни з низьким і середнім рівнем доходу (Alloh et al., 2018). Д. Віго і колеги стверджують, що сучасні підходи до оцінки психічних захворювань недооцінюють цей тягар більше ніж на третину (Vigo

et al., 2016). Щороку 727 тисяч людей позбавляють себе життя, а ще набагато більше здійснюють спроби самогубства, при цьому 73% самогубств у світі відбуваються в країнах з низьким і середнім рівнем доходу. Самогубство було третьою провідною причиною смерті серед 15–29-річних людей у 2021 році (Suicide. Fact..., 2025). У країнах з низьким і середнім рівнем доходу показник самогубств серед молоді і літніх жінок значно вищий порівняно з такими показниками серед представників відповідних груп у країнах з високим рівнем доходу (Suicide worldwide..., 2021).

Хоча сьогодні психіатрія найчастіше інтерпретує феномен самогубства крізь біомедичну призму, ідентифікуючи цілу низку симптомів, сучасні дослідження в країнах із середнім і низьким рівнем доходу показують, що ключовою причиною самогубства є бідність і соціальна депривація (Iemmi et al., 2016; Jacob, 2017; Manoranjitham et al., 2010). Окрім вражаючої соціальної нерівності та бідності, більшість людей у країнах з низьким і середнім рівнем доходу щороку страждають від стихійних лих, насильства та конфліктів (Alloh et al., 2018; Patel et al., 2010).

Донедавна в більшості країн з низьким і середнім рівнем доходу психічні розлади діагностували та лікували в централізованих психіатричних клініках. Таких послуг у центрах первинної медичної допомоги або громадських центрах охорони здоров'я зазвичай бракує (Eaton et al., 2011). Отже, люди з важкими психічними розладами, які живуть далеко від централізованого лікувального закладу (а це більшість населення в країнах з низьким і середнім рівнем доходу), часто не мають доступу до медичної допомоги (Whiteford et al., 2013).

Такі проблеми у сфері охорони психічного здоров'я зумовлені:

- географією та обмеженою інфраструктурою;
- логістичними бар'єрами;
- дефіцитом фінансових ресурсів;
- низьким рівнем організації та планування;
- дефіцитом людських ресурсів;
- низькою обізнаністю громадськості щодо психічного здоров'я;

- бідністю і соціальною депривацією;
- високим рівнем супутніх захворювань, зокрема пов'язаних з проблемами фізичного здоров'я;
- високим рівнем стигматизації і дискримінації людей, які живуть із психічними захворюваннями;
- техногенними і природними катастрофами;
- культурними, гендерними, релігійними упередженнями;
- наявністю різних (часто суперечливих) пояснювальних моделей станів психічного здоров'я, які впливають на методи лікування (Collins et al., 2011; Eaton et al., 2011; Hanlon et al., 2014; Poudyal, & Adhikari, 2022; Rathod et al., 2017; Giebel et al., 2024; Raghavan, & Rangaswamy, 2021).

Хоча сьогодні і звучать обнадійливі слова про суттєве поліпшення стану справ у сфері психічного здоров'я, насправді якість підтримання психічного здоров'я в країнах з низьким і середнім рівнем доходу наразі викликає занепокоєння. На думку фахівців, першочерговим завданням тут є усунення бар'єрів на шляху поліпшення послуг у сфері психічного здоров'я та розроблення ефективних методів інтеграції сфери психічного здоров'я у медичну допомогу в країнах з низьким і середнім рівнем доходу (Girolamo et al., 2012; Irfan, 2021; Petersen et al., 2011).

Наразі неготовність визнати психічне здоров'я ключовим чинником майбутнього розвитку людства призвела до критичного дефіциту спеціалістів: у країнах з низьким і середнім рівнем доходу на 100 тисяч осіб припадає менше ніж один спеціаліст з питань психічного здоров'я. Слід звернути увагу також на низький рівень міжнародних інвестицій у психічне здоров'я (A fresh look..., 2018).

Пандемія COVID-19 ще більше погіршила ситуацію: страх і тривога через високу імовірність захворіти, емоційні переживання, спричинені хворобою чи смертю близьких, втрата доходу, самотність через соціальну ізоляцію загострили проблеми психічного здоров'я у глобальному масштабі. Це стало поворотним пунктом, коли психічне здоров'я набуло пріоритетного значення у

сфері охорони здоров'я. Президент Світової федерації психічного здоров'я у 2019–2021 роках І. Деніелс зазначила, що психічне здоров'я є важливим для всіх країн і на нього впливають різні чинники та обставини: фінансовий статус, рівність і розвиток (Mental Health Matters..., 2024). Отже, одним із першочергових завдань є залучення інвестицій та більший доступ до допомоги у сфері психічного здоров'я для всіх (Global challenge..., 2020; Mental health matters, 2020).

Сучасних інвестицій недостатньо для вирішення проблем психічного здоров'я, з якими стикаються в усьому світі. Разом з додатковими викликами, спричиненими пандемією COVID-19, війнами, стихійними лихами тощо, це негативно впливає на роботу і без того перевантажених служб психічного здоров'я. На психічне здоров'я країни витрачають у середньому лише 2,1% бюджету на охорону здоров'я (Mental Health. WHO..., 2025). Незважаючи на деяке зростання останнім часом, міжнародна допомога у сфері психічного здоров'я ніколи не перевищувала 1% від усієї допомоги на підтримання здоров'я (Global challenge..., 2020), а сьогодні лише 0,5% із благодійних витрат на охорону здоров'я йде саме на психічне здоров'я (Mental Health. WHO..., 2025). Отже, попри певний прогрес у дослідженнях, спрямованих на клінічну та економічну ефективність фармакологічних і психосоціальних інтервенцій щодо запобігання поширеним психічним розладам і їх лікування, масштабне поліпшення ситуації у сфері психічного здоров'я відбувається повільними темпами (Danylova et al., 2023).

Ситуацію у сфері психічного здоров'я в Україні ще більше загострило російське вторгнення у 2022 році, що негативно вплинуло як на військових, так і на мирних жителів, а також на тих, хто «споживає» війну через соціальні мережі. Усі зазначені групи розвинули типовий психологічний профіль травми, підозрливості та зневіри (The Mental Health..., 2022). За оцінками ВООЗ, поширеність «депресії, тривоги, посттравматичного стресового розладу, біполярного розладу та шизофренії сягає 22,1% (95% UI 18.8-25.7) у будь-який момент часу серед постраждалого від конфлікту населення» (Charlson et al.,

2019). Перебуваючи в стані постійної тривоги, депресії, дистресу, переживаючи важку травму, втрату або провину вцілілих (Cundy, 2022), українці були змушені поглянути на своє майбутнє під іншим кутом. Звичний дискурс життя, регульований типом раціональності, який домінував до війни, перетворився на наратив хаосу. Підхоплені життєвим торнадо, громадяни України були втягнуті в тривалу боротьбу за майбутнє без будь-якого чіткого плану. Як і пандемія COVID-19 (Behan, 2020), війна показала, що зміни є єдиною константою в житті. У цьому типі наративу є місце для величезної кількості невизначеностей, які емоційно виснажують людей і затягують у нескінченні найгірші сценарії майбутнього. Невизначеність – це те, що людині важко толерувати, оскільки люди «прагнуть розуміти, передбачати і контролювати – це допомагає нам навчатися і тримає нас у безпеці. Невизначеність може здаватися небезпечною, оскільки ми не можемо з повною впевненістю передбачити те, що станеться» (Rosser, 2018). Це часто призводить до поглиблення тривоги і депресії (Carlsson, & Sonne, 2018), які і так досить сильно виражені як наслідки війни. «Виклики, які постали перед українським суспільством через війну, виявилися принципово іншими, ніж проблеми пандемії COVID-19. Громадяни України опинилися в різних умовах життя: хтось перебуває в окупації чи пережив її, хтось виїхав за кордон, а хтось чинить активний спротив, і це ставить принципово різні завдання перед психологічним співтовариством (і ширше, перед усією сферою психічного здоров'я)» (Слюсаревський, 2022, с. 4).

Психічне здоров'я українців є питанням національної безпеки країни, особливо з урахуванням нинішніх реалій. Якщо у державах з високим рівнем економіки, стабільним політичним режимом, високим рівнем життя населення і розвиненою інфраструктурою з часів Другої світової війни почали розвиватися такі напрямки, як-от психологія здоров'я, ортопсихологія, соціальна і превентивна психіатрія й увагу було сконцентровано на профілактиці і ранньому виявленні психічних розладів, то в Україні донедавна не було навіть офіційної статистики щодо посттравматичних стресових розладів. Це суттєвою

мірою пояснюється стигматизацією і зневажливим ставленням до психічних розладів з боку суспільства (Дудник, 2016).

Проте останнім часом в українському суспільстві відбувається поступове зменшення стигми та упередженості щодо психологічної допомоги, а запит на неї суттєво зростає. Про це свідчать результати всеукраїнського дослідження в межах Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?», проведеного в грудні 2024 – січні 2025 року. Частка українців, які за потреби звертаються до психолога, зросла із 7% у 2022 році до 17% на початку 2025 року, що може свідчити про зростання доступності послуг і дестигматизацію (Потреби населення..., 2025). Крім того, суттєво збільшився запит на психологічну підтримку – із 41% до 71% (Батюк, 2025). Основними бар'єрами, коли йдеться про звернення по психологічну допомогу, є впевненість у власній здатності впоратися самостійно (39%) і сприймання проблем як недостатньо серйозних, щоб звертатися по допомогу до спеціалістів (36%). Інші бар'єри, як-от недовіра до психологів або сором, залишаються менш поширеними, але також помітними (Українці відчувають..., 2025).

У реаліях війни частка людей, задоволених власним психологічним станом, знизилася: якщо у 2022 році вона становила 41%, то на початок 2025 року знизилася до 36%. Війна та її наслідки залишаються основним джерелом психологічного напруження: 83% опитаних відчувають високий рівень стресу, причому 78% безпосередньо пов'язують це з повномасштабним російським вторгненням. Фінансові складнощі турбують 52% населення, а соціально-політична ситуація викликає занепокоєння у 47% респондентів. Високою є також частка респондентів, які хвилюються через втрату джерела доходу – 39%. Найбільше українці тривожаться у воєнний час через безпеку близьких (зростання до 74%) та ризик для життя і можливість зазнати травм (54%). Ще 58% респондентів відчувають тривожність і напруженість; 50% – погіршення сну; 49% – виснаженість і поганий настрій; 45% – емоційну нестабільність; 44% – роздратування і злість. Спостерігаються також розчарування, безсилля і відчай. З іншого боку, українці демонструють здатність до конструктивного

подолання стресу: 36% респондентів обирають такий спосіб підтримання психічного здоров'я, як спілкування з друзями чи сім'єю; 35% – перегляд фільмів; 30% – прослуховування музики, а 40% відволікається від стресу завдяки інтернету (Українці відчувають..., 2025).

На думку респондентів, основними групами, що найбільше потребують психологічної допомоги, є:

- військові (68%);
- ті, хто втратив близьких унаслідок війни (65%);
- цивільні, які пережили бойові дії (42%);
- цивільні, які перебували в окупації (41%).

Найбільшу довіру в питаннях психічного здоров'я у респондентів викликають:

- професійні психологи і психотерапевти під час особистих консультацій (32%);
  - професійні психологи і психотерапевти, які працюють на безкоштовних гарячих лініях (24%);
  - матеріали міжнародних та українських організацій у сфері психічного здоров'я (24%);
  - люди із власним досвідом вирішення психічних проблем (29%)
- (Українці відчувають..., 2025).

Усе наведене вище свідчить про те, що українці здебільшого віддають перевагу професійним та авторитетним джерелам інформації.

Суттєво зростає запит на інформацію про психічне здоров'я: 86% українців вважають, що цю тему слід обговорювати більше (на початку 2024 року так вважали 75%). Ще 66% респондентів озвучили потребу в спрощенні доступу до послуг із психічного здоров'я; 59% – потребу в навичках самопомоги і першої психологічної допомоги; 54% – в отриманні більшої кількості інформації через онлайн-ресурси, тренінги та курси. Сьогодні позитивно змінюється ставлення до людей, які мають проблеми із психічним здоров'ям: 92% респондентів висловлюють підтримку та розуміння щодо людей із

проблемами у сфері психічного здоров'я, акцентуючи увагу на важливості співчуття замість критики, а 74% готові допомагати навіть малознайомим людям. Водночас 47% респондентів упевнені в тому, що люди можуть самостійно подолати такі проблеми (Українці відчувають..., 2025).

Загалом, зміни в суспільній свідомості викликають відчуття оптимізму і дають надію, однак реалізація широкомасштабних проєктів у сфері психічного здоров'я натикається на значні перешкоди, про які йшлося вище. Тому наявні позитивні зміни є лише першим кроком на довгій дорозі українців до психічного здоров'я та добробуту.

4.2. Біологічне, соціальне і не тільки: трансдисциплінарна парадигма і холістичний підхід до психічного здоров'я

Психічне здоров'я, як загальний термін, знайомий більшості з нас, проте для різних людей, як ми вже зазначали вище, він може означати різні речі на широкому континуумі: від складних медичних станів – до соціального досвіду, зосередженого на добробуті; від чіткої візії свого призначення в житті – до втрати сенсів. На стан психічного здоров'я впливає поєднання міжособистісних, структурних та організаційних чинників, які виходять за межі самого психічного здоров'я, що потребує різних способів реагування та підтримання, а також визнання того, що досвід кожної людини є унікальним. Це привертає увагу до людини як складного, багатогранного феномена, який перебуває одночасно в природному й соціальному світах і намагається трансгресувати ці межі. Розроблення ініціатив сталого розвитку в царині психічного здоров'я можливе лише за умови врахування всіх аспектів природи людини та її проявів у багатовимірності цих світів.

Сучасна психологія і психіатрія все частіше стикаються з проблемами діагностування та адекватного лікування психічних розладів, намагаючись дати відповідь на цілу низку питань, пов'язаних з емоціями, думками і діями як

окремих індивідів, так і соціальних груп: що є визначальним – природа чи суспільство?

Дискусія щодо причин психічних розладів і методів їх лікування чи запобігання їм впливає з різних моделей інтерпретації природи людини. *Натуралістична* версія базується передусім на визнанні пріоритету біологічної природи людини. *Соціологізаторська* версія природи людини ґрунтується на визнанні спільних соціальних властивостей, настановлень, притаманних усім індивідам. Згідно з логікою цього підходу сутність людини не можна виводити безпосередньо з її біології. Отже, особливістю людини як соціокультурної істоти є інтеріоризовані суспільні відносини (Danylova, 2019). *Теорія генно-культурної коеволюції і біокультурна антропологія* стверджують, що людина органічно вплетена як у світ природи, так і у світ культури. Людська природа формується як результат історичної еволюції в синтезі з певними вродженими біологічними структурами і функціями, притаманними людині. У межах цієї парадигми людина перебуває на перетині світу природи і світу культури, входячи своїм буттям у кожен з них (Danylova, 2014a; 2014b).

Різні підходи до природи і сутності людини пояснюють різноманітність методів лікування її психічних розладів. І не тільки лікування, а й інтерпретації того, що є нормальним, а що виходить за межі норми. Так, зокрема, автори доповіді відділу клінічної психології Британського психологічного товариства роблять наголос на тому, що такі явища, як-от слухання голосів або параноїдальні думки, можна інтерпретувати і як психічні розлади, і як специфічні аспекти особистості: «немає чіткого розмежування між «психозом» та іншими думками, почуттями і переконаннями: психоз можна розуміти й лікувати так само, як і інші психологічні проблеми, наприклад тривогу чи сором'язливість» (Understanding Psychosis..., 2014, p. 6).

Біомедичний підхід до психічного здоров'я. Оскільки кожна думка, дія, емоція передбачають активність мозку, частина дослідників наголошує на провідній ролі біології і неврології у психічному здоров'ї та поведінці людей. Вони намагаються зрозуміти, як складні життєві події впливають на структуру і

роботу мозку на хімічному рівні, припускаючи, що такі події змінюють регуляцію певних нейротрансмітерів. Е. Кендел стверджує, що саме біологія і неврологія мають бути підґрунтям психіатрії. Підхід Кендела до психіатрії є похідним від сучасних біологічних поглядів на співвідношення свідомості і мозку. Дослідник робить наголос на тому, що біологічна структура важлива не тільки концептуально – вона є важливою і в практичній площині (Kandel, 1998). Він переконаний, що майбутні психіатри мають набагато глибше розуміти структуру та функціонування мозку, мати більш системне уявлення про біологічні компоненти поведінки, ніж це сьогодні передбачено навчальними програмами і планами. І це не дивно, адже психіатрія посідає унікальне місце на медичному «олімпі», діючи на перетині соціального і біологічного світів (Danylova, 2019).

Е. Кендел не заперечує, що соціальні події важливі, але наголошує, що вони впливають на людей, діючи на мозок: якщо хтось отримує від терапії певну користь, це означає, що в результаті її впливу змінилася неврологічна структура мозку (Kandel, 1998). Отже, важливо визнати, що у всіх соціальних діях є критична біологічна основа.

Маніфест Н. Креддока і його однодумців «Wake-up call for British Psychiatry» (Craddock et al., 2008) побудовано, принаймні частково, саме на біологічній моделі психічного здоров'я. Впливові психіатри вбачають гостру проблему в спрощенні методів лікування психічних розладів і в тенденції до надання переважно неспецифічної допомоги навіть у серйозних ситуаціях, які потребують медикаментозного лікування. Це спровоковано як державою, так і самими психіатрами і не йде на користь пацієнтам. Саме тому Креддок і його колеги вважають найдієвішим і найкомпетентнішим методом лікування повноцінне медичне обстеження, яке має охоплювати не лише психологічне тестування, а й перевірку всіх систем організму. Мета такого обстеження – виключення причин захворювання, окрім як справді психологічних, оскільки частішають випадки звернень до психіатрів людей, чиї відхилення мають іншу природу, яку пацієнти не ідентифікують через свою необізнаність щодо

питання. Саме тому психіатри вважають доцільним за потреби проводити консультації зі спеціалістами іншого профілю (Craddock et al., 2008).

Соціальний підхід до психічного здоров'я. Не всі психологи і психіатри погоджуються з описаною вище позицією. Багато з них вважають, що проблеми психічного здоров'я можна пояснити, якщо зосередити увагу на соціальних чинниках. Сьогодні все частіше лунають застереження щодо надмірного використання медичних препаратів для лікування психічних розладів, оскільки переможцями в цій грі стають зрештою фармацевтичні компанії (Sharfstein, 2005). Апологети цього підходу наполягають на наданні неспецифічної психологічної допомоги, на залученні соціальної терапії. Так, Дж. Рід рішуче захищає ідею, що соціальний, екологічний вимір людини виходить на перший план у процесі пояснення відмінностей між людьми (Read et al., 2009).

Суттєвий внесок у дискусію зробили П. Брекен і його колеги (Bracken et al., 2012). Вони навели аргументи щодо необхідності розвитку соціальної психіатрії, наголошуючи на тому, що соціальні чинники є найважливішими детермінантами нашого психічного здоров'я. Дослідники вважають, що лише біологічно обґрунтовані пояснення і підходи до вирішення проблем передбачають зміцнення ідентичності психіатрії як власне «прикладної нейронауки». Погоджуючись із думкою щодо важливості наук про мозок і психофармакології, Брекен і його колеги стверджують, що психіатрія має вийти за межі панування нинішньої технологічної парадигми. Прибічники соціального підходу до психічного здоров'я переконані в тому, що психіатрія не має зводитися до неврології. Вони зазначають, що «хоча проблеми психічного здоров'я, безсумнівно, мають біологічний вимір, за своєю природою вони виходять за межі мозку і взаємодіють із соціальними, культурними і психологічними вимірами. Їх не завжди можна пояснити в межах епістемології біомедицини. Психічне життя людей дискурсивне за своєю природою» (Bracken et al., 2012).

Найсильнішим тригером щодо проблем психічного здоров'я фахівці визнають *бідність*, і не тому, що бідність сама по собі викликає депресію, а

тому, що вона є провісником усіх інших причин. Отже, бідність визначають як *causa causalis*. Бідність є важливою соціальною детермінантою здоров'я, тобто цей «немедичний» чинник сильно впливає на стан здоров'я, оскільки він визначає доступ до основних ресурсів, як-от здорова їжа, безпечне житло, освіта і охорона здоров'я, які є надзвичайно важливими для загального добробуту. Зв'язок між бідністю і психічним здоров'ям є складним і багатограним. Розуміння взаємозв'язку між цими двома чинниками має вирішальне значення для розроблення ефективних стратегій і політик, спрямованих на врахування соціальних детермінант психічного здоров'я і на розрив циклу бідності та психічних захворювань (How does poverty..., 2023; Marbin et al., 2022; Mind: Fighting..., 2021).

Дослідники, які надають пріоритет соціальним чинникам, наголошують, що сьогодні слід зосередитися на соціальних та екологічних чинниках, досліджувати цінності, політику й етику, а також упроваджувати більше соціальних і гуманітарних курсів у навчальні програми психіатрів (Bracken et al., 2012). Усі форми страждань пов'язані з особистою історією і людськими стосунками, які, відповідно, вбудовані в культурні та політичні системи, а психіатрія, безсумнівно, має значний потенціал запропонувати лідерство в цій галузі.

Біопсихосоціальний підхід до психічного здоров'я. Спробу «примирити» ці два протилежні підходи здійснив Дж. Енджел. Він розробив біопсихосоціальну модель, яка постулює, що здоров'я і хворобу найкраще пояснити з огляду на взаємодію біологічних, психологічних і соціальних чинників (Engel, 1977). Ця модель ставить під сумнів більш обмежений біомедичний підхід, який зосереджується переважно на біологічних поясненнях хвороб. По суті, біопсихосоціальна модель Дж. Енджела забезпечує ширшу основу для розуміння здоров'я людини, визнаючи, що хвороба є не лише біологічним феноменом, а й продуктом психологічних і соціальних впливів. Отже, згідно з біопсихосоціальною моделлю, на результати лікування пацієнтів впливають культура, сім'я, спосіб життя і соціальне оточення. З часом

біопсихосоціальну модель було розширено; нині вона бере до уваги духовність, сексуальність, інші виміри інтерсекційності, зокрема намагається охопити унікальні потреби ЛГБТК+ людей і кольорових квір-жінок (Barajas et al., 2021). Попри критику біопсихосоціальної моделі Дж. Енджела (моделі бракує конкретного змісту, наукової обґрунтованості, філософської узгодженості; вона занадто загальна і розпливчата), її широко використовують у психології, соціальній роботі в галузі охорони здоров'я, медичній практиці, первинній медичній допомозі (сімейній медицині), медичній підготовці в лікарнях (Bolton, & Gillett, 2019). Проте, на думку П. Кіндермана, на практиці модель Енджела «резервує» домінуючі позиції для медико-біологічних підходів: соціальні і психологічні чинники визнаються, але інтерпретуються лише як модератори прямого причинно-наслідкового зв'язку біологічних процесів (Kinderman, 2005).

Холістичний підхід до психічного здоров'я і трандисциплінарна парадигма. Незважаючи на довготривалі дискусії щодо співвідношення розуму і тіла (природи і соціуму), повне розуміння взаємозв'язку між психічними станами і фізичними процесами ще й досі залишається недосяжною метою. Картезіанська дихотомія душі і тіла колись привела до розпаду цілісного феномена людини і до глибинних суперечностей, що спричинило виникнення різних підходів до тлумачення проблеми психічного здоров'я. Дуальний онтологічний парадокс Р. Декарта був зосереджений на чіткому розмежуванні просторів розуму і тіла. Його дуалізм зіграв визначальну роль у виведенні практики медицини з-під нагляду церкви (Gendle, 2016), після чого біологічні аспекти хвороби людини стали домінуючими в медичній науці та практиці (Bornstein, 2020).

Соціологізаторська версія природи людини дала поштовх розвитку соціального підходу до психічного здоров'я. Однак і цей підхід зрештою став «заручником» протоколів, які базуються на уявленні про існування абсолютно незалежної об'єктивної реальності, відповідно до законів якої діють люди, і не враховує унікального індивідуального досвіду кожного.

«Зсув» сучасної психології, психотерапії і психіатрії тільки в бік доказових практик виглядає досить суперечливо. Психологи і психіатри сприймають своїх пацієнтів як типових представників загальної норми або патології. Унаслідок цього вони не бачать у своїх пацієнтах/клієнтах неповторні індивідуальності, унікальні особистості, що часто призводить до труднощів у діагностиці та лікуванні. Крім того, суворе дотримання фахівцями протоколів визначає сам діагноз і курс лікування (Danylova et al., 2023). На жаль, через це можна й не помітити розмаїття шляхів вирішення проблеми, особливо якщо вони виходять за межі усталеної наукової парадигми, а отже, не залишають місця для альтернативних поглядів і підходів, які можуть бути більш плідними (Hunsucker, 2007; Traynor, 2002).

Такі суперечності викликали нову хвилю дискусій, породжених протиставленням мозку і розуму, тіла і розуму, пошуком взаємозв'язку між психічним і нервовим станом (Nathan, 2021). Звідси – потреба в більш глибокому розумінні феномену людини, її природи й сутності, що є вкрай необхідним для фахівців у сфері психічного здоров'я. Самого по собі визнання біологічного, психологічного, соціального/культурного та духовного складників людини, які взаємодіють лінійно або ієрархічно, зовсім недостатньо. Наразі природа і сутність людини вимагають більш широкого розуміння в контексті синтезу багатовікових філософських, психологічних, релігійних традицій і комплексу сучасних наук. Потребу в новому підході до розуміння людини сьогодні усвідомлено повною мірою, але цей підхід ще й досі не реалізовано повною мірою. Здебільшого це пов'язано зі специфікою самого об'єкта дослідження – об'єкта, який є так само і суб'єктом.

Людина як творець соціального простору є водночас і його творінням, а тому інтерпретація її думок, емоцій і поведінки будується на прийнятих у певних суспільствах/спільнотах способах розуміння і не є універсальною в онтологічному плані. Новий холістичний підхід до людини і, відповідно, до її психічного здоров'я має відображати специфічну цілісну природу людини, її

вкоріненість як у природному, так і соціальному світах, а також її прагнення вийти за межі своїх власних меж (Danylova, 2017).

Нова парадигма психічного здоров'я має бути спрямована на об'єднання тілесного і розумового добробуту. Сьогодні опозиція «душа/розум/свідомість – тіло» повільно розмивається в процесі розуміння, що психічні явища мають фізичні кореляти (Francis, & Kaufner, 2011). Розум і мозок не є окремими незалежними сутностями, а, навпаки, являють собою різні аспекти однієї й тієї ж реальності: складні психічні розлади є результатом взаємодії генів і навколишнього середовища. Вивчення цієї взаємодії, хоч поки що в зародковому стані, пропонує чимало захопливих можливостей у різних галузях. Це, безсумнівно, стимулюватиме прогрес у розумінні психічних проблем, які виникли, наприклад, у дитинстві (Wermter et al., 2010).

Розуміння цілісної природи людини привертає увагу дослідників до розширення функціонального поля методів лікування психічних розладів і пов'язаних з ними психосоматичних захворювань. Наприклад, Т. Янссен у книзі «The Solution Lies Within: Towards a New Medicine of Body and Mind» (Janssen, 2010) розглядає процес реінтеграції нашого тіла і духу для набуття відчуття гармонії, а також залучення наших внутрішніх ресурсів, щоб запобігти захворюванням чи зцілитися від них. Досліджуючи західні і східні методи лікування, він виступає в ролі адепта холістичної медицини, пропонує нове та оригінальне розуміння здоров'я і хвороб. Книга базується на сучасних дослідженнях і структурно поділена на три частини: «розумова» медицина для зцілення тіла, «тілесна» медицина для зцілення душі, «енергетична» медицина для тіла і душі (Danylova, 2019).

Розширення пізнавальних горизонтів сприяло і відродженню *психоделічної медицини*. Останнім часом американські університети і медичні коледжі проводять схвалені Управлінням з продовольства і медикаментів США (FDA) дослідження псилоцибіну і ЛСД. Дослідники планують використовувати психоделічні ліки для лікування наркоманії, алкоголізму, а також страху смерті в разі невиліковних захворювань (Penner,

n/d). Для сучасних дослідників мозку розвідки щодо дії психоделічних препаратів є способом вивчення людської свідомості, моделювання певних патологічних станів і потенційного лікування (Carhart-Harris et al., 2016). Як зазначає Д. Натт, у нейробіології це можна порівняти з відкриттям бозона Хіггса у фізиці (Cormier, 2016).

Глибоке розуміння особливих потреб конкретної людини на основі вивчення генетичних, психологічних, соціальних, культурних, духовних чинників дасть змогу передбачити реакцію на певну медичну чи психотерапевтичну практику, знайти відтак оптимальні рішення. Подальший рух до більш спрямованих на конкретну людину методів лікування потребує проведення контрольованих перспективних клінічних випробувань у контексті холістичного підходу до психічного здоров'я, який наголошує на мультимодальних інтервенціях з акцентом на лікуванні всієї людини як цілісного феномена.

Нині використання холістичних інтегративних підходів до фізичного і психічного здоров'я поступово зростає. Холістичний підхід до психічного здоров'я є плідною стратегією, яка «зосереджується на взаємодії між мозком, розумом і поведінкою, а також на потужному впливі емоційних, психічних, соціальних, духовних, поведінкових чинників на здоров'я» (Mind-Body Medicine..., 2005).

Об'єднавши всі позитивні риси попередніх підходів, холістичний підхід, на нашу думку, зможе вирішити питання щодо інтерпретації різноманітних чинників, які призводять до захворювань, і щодо концептуалізації багатовимірних способів лікування. Він може бути імплементований у межах *трансдисциплінарної парадигми*, яка сприятиме новому виду кооперації представників різних дисциплін і виробленню нових знань, які ґрунтуються на новому баченні реальності. Трансдисциплінарність «відкриває» спільне між дисциплінами, а також те нове недосліджене поле, яке є поза ними (Nicolescu, 2002). У цьому підході межі дисциплін «трансресуються», що сприяє об'єднанню знань і перспектив різних наукових дисциплін, а також

неакадемічних джерел. Представники різних галузей знань не тільки тісно співпрацюють над спільною проблемою протягом тривалого періоду часу, а й створюють спільну концептуальну модель, яка об'єднує різні дисциплінарні перспективи і виходить за їхні межі (Bernard-Bonnin et al., 1995; Flinterman et al., 2001). Коли сама природа психічного здоров'я є предметом суперечок, трансдисциплінарність може допомогти визначити найбільш релевантні дослідницькі питання, оцінити складність проблеми, інтерпретувати її з різних позицій (Funtowicz, & Ravetz, 1993; Hirsch Hadorn et al., 2008).

На жаль, наш світ усе ще не став на шлях досягнення 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР), однією з яких є підтримання психічного здоров'я і добробуту; а для того, щоб подолати всі труднощі, «ми маємо написати новий суспільний договір для науки» (Silva, 2024), який зможе відновити довіру громадськості до неї. Розроблення спільних концептуальних засад у сфері психічного здоров'я на основі трансдисциплінарності сприятиме розвитку цілісної інтегративної перспективи, об'єднанню та гармонії дисциплін, поглядів і підходів. Така перспектива передбачає процес взаємного збагачення науки і суспільства, що втілює місію «робити» науку разом із суспільством (Seidl et al., 2013).

Сучасні проблеми, глобальні за своєю природою, можуть підштовхнути світ до межі виживання. Саме тому всі країни і суспільства мають мобілізувати академічних і неакадемічних стейкхолдерів для пошуку шляхів виходу з кризи (UNESCO Science..., 2021). Такий глобальний виклик сьогодення, як-от підтримання психічного здоров'я, свідчить про потребу в трансформаційних, трансдисциплінарних дослідженнях, спрямованих на пошук відповідних рішень. «Строгість, відкритість і толерантність – фундаментальні складники трансдисциплінарності. Строгість в аргументації, яка бере до уваги всі наявні дані, унеможливорює можливі викривлення і помилки. Відкритість передбачає прийняття незрозумілого, несподіваного і неочікуваного, а толерантність – визнання права на наукові ідеї та істини, які є протилежними вже наявним» (Чайка, 2022). Трансдисциплінарність намагається охопити все те, що є в межах дисциплін, на перетині дисциплін і водночас поза всіма дисциплінами.

Ключовим аспектом трансдисциплінарної парадигми є людиновимірність: «кожна людина як мешканець планети Земля є транснаціональною істотою, гідність якої має як планетарний, так і космічний виміри» (Nicolescu, 2002).

Завдяки спільній роботі та взаємному збагаченню в межах трансдисциплінарної парадигми представники різних наукових галузей і напрямів можуть створити своєрідний путівник, призначений для формування та пояснення викликів і перспектив розвитку психічного здоров'я людства. У межах цієї парадигми на перший план виходить не конкуренція між теоріями, методологіями і протокольними рішеннями, а спільна мета, спільні мрії та прагнення до кращого майбутнього людства. Наприклад, з огляду на те, що суб'єктами соціальних процесів є люди, украй важливо пояснити їхню свідому і несвідому поведінку; і саме це робить психологія. Однак, як наголошував Т. Лірі, найбільша складність психології полягає в тому, що вона має справу з процесами, які постійно змінюються, а тому психологи, які стикаються з цим викликом, воліють спеціалізуватися у вузьких галузях (Leary et al., 2018). Утім, щоб створити альтернативне майбутнє і розробити ефективну інклюзивну довгострокову політику, слід вийти за межі «поверховості традиційних методів дослідження і прогнозування в соціальних науках, оскільки ці методи часто нездатні розкрити дискурси – світогляди та ідеології, не кажучи вже про архетипи, міфи і метафори» (Inayatullah, 2008, p. 8).

Вивчення багатогранного феномена людини вимагає нових дослідницьких методологій, а також здатності інтерпретувати всі факти в їх різноманітті, оскільки об'єктами дослідження в цьому разі є як біологічний/фізіологічний/неврологічний складники людини, так і її безпосередній досвід, а також свідомі/несвідомі процеси, сприйняті крізь призму культурної реальності, світоглядів і міфів як ядра будь-якої культури. Звернення до людського досвіду і визнання процесів, для яких поки що немає відповідних назв, оприявнює потребу в інтеграції західних і незахідних теорій, методологій, підходів до людини в межах трансдисциплінарної дослідницької парадигми, тим самим гармонізуючи різні перспективи.

Розвиток холістичного підходу до психічного здоров'я переводить проблему людини в інший контекст. Це спонукає дослідників перейти від ототожнення людини з її тілом або свідомістю до розуміння її як цілісного організму, вплетеного в тканину універсальної єдності. Порушення психічного здоров'я відображає складну взаємодію біологічних, соціальних, психологічних і духовних чинників; відносний баланс цих складників є варіативним. Ефективна допомога людям із психічними розладами полягає в розробленні для кожного індивіда оптимальної комбінації соціальної допомоги, психологічної терапії та медичних препаратів. Вона має базуватися на холістичному підході до людини і здійснюватися трансдисциплінарною командою фахівців. Подальші кроки мають бути пов'язані з розробленням способів інтеграції холістичного підходу у функціонування закладів охорони здоров'я (Lalley et al., 2021) та системи освіти (Cozzolino et al., 2021) і насамперед мають бути спрямовані на персоналізовані рішення для нарощування потенціалу громадського здоров'я.

4.3. Майбутнє сталого психічного здоров'я: перспективи розвитку

Питання психічного здоров'я і психосоціальний добробуту, визнані 1978 року ВООЗ як невід'ємна частина здоров'я, знайшли широке висвітлення в багатьох резолюціях ООН. Однак лише нещодавно психічне здоров'я було включено до єдиного глобального порядку денного. Після ухвалення Цілей сталого розвитку у 2015 році пріоритетом стали профілактика і лікування неінфекційних захворювань, включно з поведінковими і неврологічними розладами, які становлять серйозну проблему для сталого розвитку (Dybdahl, & Lien, 2017).

Психічне здоров'я пов'язано практично з усіма цілями сталого розвитку, як-от: подолання бідності, голоду, створення належних санітарних умов, міцне здоров'я та якісна освіта, гендерна рівність, зменшення нерівності, мир і справедливість, економічне процвітання, стійкі громади і робочі місця, захист планети і природних ресурсів (Ayazi et al., 2014; Black et al., 2017; Boyce, 2014;

Corrigan & Sokol, 2011; Henderson et al., 2013; Masten, 2014; Pollack et al., 2016; Walker et al., 2015; Watts et al., 2015). Перелічені цілі є універсальними і стосуються всіх країн світу – від найбідніших до найбагатших. І сама проблема психічних розладів зачіпає інтереси не тільки країн з низьким і середнім рівнем доходу: «навіть найбагатші країни, найбагатші люди і найбільш привілейовані сім'ї стикаються з проблемами психічного здоров'я та стражданнями, пов'язаними з депресією, самогубством або зловживанням психоактивними речовинами» (Dybdahl, & Lien, 2017).

Важливим аспектом Цілей сталого розвитку є те, що вони мультисекторальні, а інновації та прогрес в одному секторі позитивно впливають на інші. Для досягнення цих цілей потрібна співпраця між різними секторами і представниками різних дисциплін. І тут трансдисциплінарний підхід і мультисекторальні рішення відкривають широке вікно можливостей для промоції психічного здоров'я, оскільки це сфера, у якій співпраця між секторами і професіями є центральною. Кінцева мета Цілей сталого розвитку полягає в забезпеченні ефективних партнерських відносин між державним і громадським секторами кожної країни.

Соціальні детермінанти психічного здоров'я. На жаль, поки що ми не в змозі усунути біологічні причини психічних розладів, а проте в нашій владі позитивно вплинути на соціальні детермінанти психічного здоров'я. Останні являють собою модифікований набір цілей для втручання, доступних з погляду запобігання виникненню розладів психічного здоров'я, а також сприяння позитивному психічному здоров'ю.

Соціальні детермінанти психічного здоров'я охоплюють сукупність структурних умов, які впливають на індивідуальні показники психічного здоров'я людей і провокують стан нерівності в психічному здоров'ї протягом усього життя. Ці структурні умови визначаються такими чинниками:

- дохід;
- зайнятість;
- соціально-економічний статус;

- освіта;
- продовольча безпека;
- житло;
- соціальна підтримка;
- дискримінація;
- проблеми в дитинстві;
- соціальні і фізичні умови в районі проживання;
- доступ до медичної допомоги (Kirkbride, 2024).

Соціальні детермінанти психічного здоров'я «формується через розподіл грошей, влади та ресурсів на глобальному, національному і локальному рівнях, на що впливає політичний вибір» (Taking action..., 2025). Вони не розподіляються випадковим чином, а визначаються системами та інститутами влади, які часто породжують і відтворюють міжпоколінну нерівність у можливостях людей реалізувати безпечне, благополучне і здорове життя (Kirkbride, 2024).

Оскільки ризики розвитку будь-якого психічного розладу нерозривно пов'язані з умовами життя людей, то поліпшення психічного здоров'я населення шляхом розроблення ефективних стратегій профілактики соціальних чинників ризику стає центральним питанням соціальної справедливості (Powers, & Faden, 2006; World Mental Health Report..., 2022).

Якщо дослідження протягом останніх десятиліть сприяли певному прогресу в біомедичному розумінні психічних розладів, то вивчення важливості психосоціальних чинників у виникненні психічних розладів залишалося на периферії психіатрії, що унеможлиблювало розроблення стратегій запобігання психологічному дистресу або полегшення симптомів в холистичній перспективі. Отже, персоналізоване прогнозування і лікування було недосяжним у рутинній клінічній практиці (Gandal, & Geschwind, 2021; Kambeitz-Plankovic et al., 2022). Але оскільки на індивідуальному рівні ризики для психічного здоров'я і захисні чинники опосередковані структурою і функціями мозку, які так само перебувають під впливом соціальних чинників (Mental health..., 2025), вплив на

соціальні детермінанти психічного здоров'я може стати плідною стратегією в контексті холістичного підходу до людини та її психічного здоров'я. Звідси випливає потреба в розробленні надійних моделей, сфокусованих на соціальних, структурних і політичних детермінантах психічного здоров'я, що дає змогу вийти за межі вузьких методів лікування, але вимагає високого рівня співпраці та обміну даними на міжнародному рівні.

Систематичне дослідження зв'язку Цілей сталого розвитку та основних соціальних детермінант психічних здоров'я, проведене К. Лундом і колегами, стало основою розроблення потенційних механізмів впливу, а також оптимізації цілей сталого розвитку для профілактики психічних розладів. На думку дослідників, соціальні детермінанти психічного здоров'я можна умовно поділити на п'ять сфер: демографічну, економічну, локальну (компактне місце проживання), екологічну та соціально-культурну (Lund et al., 2018). У межах кожної із цих сфер соціальні детермінанти впливають на психічне здоров'я людей протягом усього життя. Синтезуючи впливи соціальних детермінант на психічне здоров'я в цих сферах, дослідники виокремили ключові чинники, чинники ризику і захисту, психічні розлади і потенційні інтервенції.

Ключові чинники в демографічній сфері – це стать, вік, етнічна належність; в економічній сфері – безпека доходів, борги, активи, продовольча безпека, зайнятість, житло, нерівність доходів, макроекономічні рецесії, суб'єктивне фінансове навантаження; у локальній сфері – структурні характеристики мікрорайону, включно з інфраструктурою, безпекою, соціально-економічною депривацією, можливостями для відпочинку, урбанізацією, злочинністю, насильством у громаді, соціальною згуртованістю; в екологічній сфері – стихійні лиха, промислові катастрофи, збройні конфлікти, вимушена міграція, катастрофи, спричинені екосистемними небезпеками через зміну клімату, зростання кількості населення; у соціально-культурній сфері – освіта, соціальна згуртованість, соціальний капітал, соціальний клас (Lund et al., 2018).

До чинників ризику і захисту в демографічній сфері належать відмінності у впливі несприятливих чинників, соціальних норм, дискримінації, маніфестація проблем у ранньому віці, взаємодія генів і середовища протягом вразливих періодів розвитку (вагітність, раннє дитинство і підлітковий вік); в економічній сфері – невпевненість, стрес, безпорадність, зовнішній локус контролю, низький соціальний статус, поганий стан фізичного здоров'я, соціальне порівняння, недоїдання, антисоціальна поведінка, пов'язана із самогубством, збільшення витрат на підтримання здоров'я, інвалідність, стигма; у локальній сфері – міграція до міст, невпевненість, вплив насильства, позбавлення прав і можливостей; в екологічній сфері – травматичний досвід, сильний стрес, негаразди, невпевненість, втрата системи соціальної підтримки; у соціально-культурній сфері – когнітивний резерв, самоефективність, соціальні навички, соціальна підтримка, довіра, виховання дітей, булінг, дискримінація (Lund et al., 2018).

Соціальні детермінанти спричинюють такі психічні розлади, як-от депресія, тривога, зловживання психоактивними речовинами, психоз, розлади поведінки та розвитку дітей/підлітків, деменція, самогубство, цькування, ПТСР. Потенційні інтервенції спрямовуються на усунення насильства, зокрема гендерно зумовленого, запобігання жорстокому поводженню з дітьми, зменшення расової дискримінації і ксенофобії, грошові перекази або гарантований базовий дохід, зменшення нерівності доходів, поліпшення ситуації у сфері зайнятості, поліпшення житлових умов, безпеку районів проживання, раннє реагування на екологічні події, захист вразливих екосистем, поліпшення освіти, зміцнення соціального капіталу, посилення соціальної підтримки людей похилого віку (Lund et al., 2018).

Виокремлення соціальних детермінант психічного здоров'я створює конкретні можливості для його прогнозування. Якщо ми володіємо даними, які характеризують стан наявної ситуації за всіма виокремленими дослідниками напрямками і можемо принаймні на рівні сценарного прогнозування розглядати

можливі шляхи розвитку цієї ситуації, то можемо відтак спрогнозувати на якісному рівні, як саме це позначиться на сфері психічного здоров'я.

Зокрема, такий підхід може бути застосований і для прогнозування можливих ускладнень і проблемних зон у цій сфері в Україні під час війни і в період післявоєнного відновлення. Для цього слід розглянути поточну ситуацію в державі та можливості її розвитку в демографічній, економічній, локальній, екологічній та соціально-культурній сферах. Зрозуміло, що критично важливим чинником для визначення можливих сценаріїв розвитку ситуації за всіма цими напрямками є чинник воєнної агресії.

У своєму нещодавно опублікованому дослідженні В. Боровець і О. Лубінець наголошують, що найбільш критичним чинником, який наразі найбільше впливає на психічне здоров'я українців, є війна з Росією; саме вона спричинила його руйнівну кризу (Borovets, & Lyubinets, 2024). За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я на 2022 рік, майже 10 мільйонів українців перебували в групі ризику виникнення проблем із психічним здоров'ям, причому 3,9 мільйона мали тяжкі симптоми (WHO Country Office, 2023). Криза особливо сильно вплинула на дітей, понад 1,5 мільйона з яких терміново потребували підтримки, щоб впоратися зі стресом, тривогою та іншими проблемами психічного здоров'я (Martsenkivskyi et al., 2022).

Соціальними детермінантами, тісно пов'язаними з чинником війни, є «політична ситуація в країні, ефективність державного управління, рівень демократії, соціальні конфлікти, організація соціального захисту, інфляційні процеси, корупція, міграційні процеси, злочинність, організація та доступність системи охорони здоров'я» (Borovets, & Lyubinets, 2024, с. 132).

Війна суттєво вплинула на економічну сферу життя суспільства: низькі доходи більшості українців стали одним із найсерйозніших викликів сьогодення. Ця ситуація посилює міграційні процеси, «стимулюючи подальший вплив людей до країн з кращими умовами оплати праці і загострюючи проблему дефіциту робочої сили» (Яценко, 2025). Значна диференціація рівнів зарплат у різних галузях формує соціальні ризики, які є ще небезпечнішими під

час повномасштабної війни: «в умовах низької оплати праці в ключових для розвитку людського капіталу галузях спостерігається значна плінність кадрів, зростає частка зайнятості не за фахом і розширюється тіньовий сектор економіки. Дослідження свідчать, що 40 % українських учителів планують залишити професію до 2030 року, а низькі зарплати і велике навантаження є ключовими демотиваторами. Крім того, прискорення інфляції (у 2024 році – 12%) призвело до послаблення купівельної спроможності, через що близько 25% українців змушені економити на харчуванні, що є опосередкованим показником рівня бідності. Ці тенденції ускладнюють соціально-економічне відновлення України, оскільки низькі зарплати і значна нерівність посилюють ризики бідності серед працездатного населення, підбивають мотивацію до праці та обмежують можливості зростання людського потенціалу» (Яценко, 2025).

Війна погіршила екологічну ситуацію в Україні, завдавши значної шкоди довкіллю на суму близько 56,4 мільярда доларів, включно з хімічним забрудненням повітря, води і ґрунту, руйнуванням територій. Протипіхотні міни і нерозірвані боєприпаси забруднили третину території України, створивши довгострокові ризики для здоров'я людини та екосистем. Війна зруйнувала постачання продовольства та енергії, уповільнила економічне зростання і збільшила вразливість України до кліматичних змін (Hryhorczuk et al., 2024). Усі ці стресові чинники навколишнього середовища негативно вплинули на психічне здоров'я і добробут українців, призвівши до зростання рівня тривожності, паніки, депресії, безсоння, страху і відчуття невизначеності (Khrushch et al., 2023).

Бойові дії, постійні бомбардування, екологічний тероризм, інформаційна війна, економічний тиск, негативні психологічні впливи, невизначеність, зневіра створюють надзвичайно напружену ситуацію, через що зростає кількість людей із психічними розладами. Навіть після закінчення війни поширеність психічних розладів становитиме для українського суспільства серйозну проблему. «За оцінками експертів, 40-50% населення потребуватимуть психологічної допомоги. У певних групах населення кількість

таких людей становитиме: серед військових і ветеранів – 1,8 мільйона, людей старшого віку – 7 мільйонів, дітей і підлітків – близько 4 мільйонів. Прогнозована потреба в допомозі з питань психічного здоров'я у первинній ланці медицини – 27 мільйонів звернень. Водночас близько 3-4 мільйонів українців матимуть певні розлади психічного здоров'я помірної або тяжкої форми» (Соловійов, 2024).

Впливаючи на соціальні детермінанти психічного здоров'я, можна значною мірою знизити тиск глобального тягаря психічних розладів. Дослідники стверджують, що формування потенційних інтервенцій, спрямованих на соціальні детермінанти, є важливим кроком у розробленні політичного порядку денного з профілактики психічних розладів на рівні населення планети відповідно до Цілей сталого розвитку.

Дослідження останніх років підтверджують вплив соціальних детермінант на показники психічного здоров'я в конкретних групах населення (Brydsten et al., 2018; Chen et al., 2017; Han et al., 2015; Pevalin et al. 2017), що сприяє прогресу в оцінюванні та поширенні соціальних інтервенцій й уможлює нарощування соціальної та інституційної підтримки пацієнтів із неблагополучних сімей. Однак цей прорив, як і все в житті, має водночас і зворотний бік. М. Алегрія і колеги звертають увагу, зокрема, на те, що слід також відстежувати будь-які негативні наслідки цієї активності. Так, наприклад, треба з'ясувати, чи «призводять знання про соціальні детермінанти пацієнтів до того, що постачальники медичних послуг і страхові компанії беруть на себе меншу відповідальність за результати лікування пацієнтів, стигматизують їх або позбавляють прав, чи використовують таку інформацію проти цих пацієнтів» (Alegria et al., 2018), оскільки головним принципом має бути «не нашкодь». Викликає занепокоєння і брак чітких визначень та інформації щодо дозування в інтервенційних дослідженнях, що перешкоджає опрацюванню даних для отримання ширших висновків.

Сьогодні ми живемо в кіберпросторі, де знайшов своє вираження *диджитальний* вимір життя сучасної людини. Отож дослідникам слід

розглянути можливість використання даних соціальних мереж, які є доступними в режимі реального часу, що сприяє спостереженню і прогнозуванню ризиків для психічного здоров'я (Alegria et al., 2018). Ще одним важливим питанням є оцінка інтервенцій, які впливають на кілька соціальних детермінант водночас. Розуміння того, що соціальні детермінанти є результатом структурної нерівності в інституційних системах, а не просто вразливістю пацієнтів, є критично важливим для зміни ставлення суспільства до фінансування соціальних програм, спрямованих на непривілейовані групи населення (Adler et al., 2016; McCartney et al., 2013). Надання інформації, що базується на доказах, ширшій аудиторії сприятиме визначенню пріоритетів у таргетуванні психологічних інтервенцій як особами, що ухвалюють рішення, так і самими пацієнтами, оскільки в межах трансдисциплінарної парадигми голоси всіх стейкхолдерів мають значення.

Поліпшення психічного здоров'я і добробуту на рівні громади.

Поступовий перехід від біомедичної моделі психічного здоров'я до ширшого підходу сприяв вивченню психічного здоров'я людей, які не є клінічними пацієнтами (Keyes, & Martin, 2017). Незважаючи на значну кількість людей із психічними розладами, більшість населення демонструє помірне психічне здоров'я за відсутності психопатологічних симптомів. До того ж, відповідно до моделі двох континуумів, дані свідчать про те, що відсутність психічного захворювання не обов'язково передбачає наявність позитивного психічного здоров'я (Keyes, 2005), яке є ключовим компонентом загальної якості життя. Це особливо справедливо для країн з низьким і середнім рівнем доходу, а також в умовах обмежених ресурсів у країнах з високим рівнем доходу, включно з етнічними і культурними меншинами, сільським населенням і населенням, яке проживає у віддаленій місцевості. У цьому разі служби охорони психічного здоров'я часто недостатньо профінансовані, не повною мірою укомплектовані персоналом або недоступні, що залишає значну частину населення без доступу до психіатричної допомоги (Rathod et al., 2017; Zyl van et al., 2021).

Потенційною відповіддю на цей виклик в умовах обмежених ресурсів стали ініціативи щодо залучення громад. Ці ініціативи спрямовані на розвиток підтримувального середовища, навичок подолання труднощів і надання догляду на рівні громади, а також переорієнтування системи охорони здоров'я на потреби громади (Community engagement..., 2020). «Ці підходи скеровані на активне залучення громад до одного чи кількох аспектів розроблення чи адаптації, упровадження та/або оцінювання ініціатив у галузі психічного здоров'я і добробуту. Також спостерігається зростання потреби в змістовному залученні людей, які мають особистий досвід проблем із психічним здоров'ям, як до питання поваги, гідності та справедливості, так і до боротьби з дискримінацією і поліпшення здоров'я» (Chutiyami et al., 2025).

З'являється дедалі більше доказів, що групові програми інтервенцій у сфері психічного здоров'я можуть сприяти розвитку взаємодопомоги, психосоціальних навичок та спільних терапевтичних відносин із довгостроковими ефектами. Дослідження, проведені в країнах з низьким і середнім рівнем доходу та серед груп з недостатнім ресурсом у країнах з високим рівнем доходу (Гана, Сьєрра-Леоне, Ефіопія, Зімбабве, Кенія, Нігерія, Уганда, Індія, Гватемала, Сальвадор, В'єтнам, а також США, Велика Британія та Австралія), охопили 29 ініціатив у сфері психічного здоров'я, що залучають громади. Серед таких ініціатив, зокрема, Кампанія з просування психічного здоров'я; Програма психічного здоров'я і розвитку «Базові потреби»; Взаємодопомога на рівні громади; Модель стійкої громади; Модель коаліції громад; Проєкт психічного здоров'я громади; Комплексний проєкт охорони здоров'я в сільській місцевості; Програма сімейної освіти, підтримання та розширення прав і можливостей; Лава дружби; Ініціатива «Здоровий початок»; Програма, заснована на духовності; Програма «Натхненне життя»; Громадські партнери з догляду; Батьки і громади разом; Зцілення в храмі; Жіноче коло тощо (Ali et al., 2022; Appiah et al., 2021; Aréchiga et al., 2023; Anwar-McHenry et al., 2022; Balaji et al., 2012; Brown et al., 2020; Chomat et al., 2019; Iheanacho et al., 2021; Kidia et al., 2024; Mathias et al., 2018; Nickels et al., 2016). Програми, у

яких практикується високий рівень залученості членів громади, включно з ініціативами, розробленими представниками громад, демонструють позитивні результати щодо психічного здоров'я, а саме зменшення клінічних симптомів, прискорення одужання та зростання рівня добробуту. Деякі програми надають інтегровані послуги, які стосуються не лише психічного здоров'я, а й реалізують ширші соціальні і фізичні ініціативи у сфері охорони здоров'я, як-от: сприяння добробуту через громадські кампанії; соціальний зв'язок; залучення сім'ї; поліпшення загальної якості життя; боротьба з бідністю (Chutiyami et al., 2025).

Ініціативи на рівні громади демонструють ефективність у послабленні симптомів депресії; тривожності; посттравматичного стресового розладу; дистресу; стресових чинників, пов'язаних із життєвими подіями; стигми і дискримінації у сфері психічного здоров'я; а також стигми, пов'язаної із соціальним статусом, статтю та інвалідністю (Ali et al., 2022; Aréchiga et al., 2023; Kermode et al., 2007; Nickels et al., 2016; Sun, & Buys, 2013). Ініціативи також виявили потенціал у підтриманні соціальних зв'язків і культури участі, а програма, спрямована на розширення прав і можливостей жінок, сприяла їхньому особистісному самовизначенню (Kermode et al., 2007; Pathare et al., 2023).

Зрозуміло, що на шляху впровадження таких широкомасштабних програм трапляються операційні труднощі та перешкоди, які гальмують процес, як-от: бар'єри сприймання, доступності та прийнятності; лінгвістичні, культурні та контекстуальні бар'єри (Asher et al., 2018; Asher et al., 2021; Kidia et al., 2024; Lee et al., 2022). Однак, незважаючи на ці перешкоди, а також на недостатню залученість людей з власним досвідом проблем психічного здоров'я до ініціатив у громаді, такі ініціативи, особливо за умови обмежених ресурсів, є невід'ємним складником розбудови концепції сталого розвитку. Розвиток широкого спектру інтегрованих програм – це важливий крок уперед для досягнення цілей ВООЗ щодо доступу до лікування психічних розладів і надання якісних послуг на базі громад.

В Україні у зв'язку зі значним збільшенням навантаження на систему психічного здоров'я і психосоціальної підтримки внаслідок широкомасштабного вторгнення російських військ у 2022 році цей досвід може бути використано для поліпшення системи охорони психічного здоров'я. Якщо до 2022 року приблизно 7% українських громадян мали безпосередній досвід «дотику» до війни, то сьогодні ця частка становить щонайменше 50%. Значно зросла кількість громадян з потенційно травматичним досвідом і ризиком психічних розладів. На 50% зросла частка важких розладів, а легких і середніх – на 50-100% (Потреби населення..., 2022).

Аудит, проведений у 2022 році ГО «Безбар'єрність» за підтримки USAID спільно з Міністерством охорони здоров'я України і Центром економічного відновлення, яскраво продемонстрував кількість і глибину проблем, пов'язаних із психічним здоров'ям і добробутом, які постали перед українським суспільством. Чинниками ризику психічних розладів є переживання травматичного досвіду; складнощі з адаптацією на новому місці; безробіття, необхідність перекваліфікації; втрата найближчого соціального кола, соціальна ізоляція; пережитий травматичний досвід; зловживання алкоголем; ігроманія; хронічні фізичні розлади; деменція; апатія, пригніченість тощо (Потреби населення..., 2022).

Давати відповідь на такі виклики важко навіть найбільш благополучним країнам світу, саме тому Українська держава і громадянське суспільство мають разом працювати над збільшенням доступності послуг у сфері психічного здоров'я та розширенням мережі психологічної підтримки. Широкомасштабні ініціативи на рівні громад з якомога більшим залученням членів громади є одним із способів подолання ситуації, що наразі склалася. З огляду на виклики часу 14 липня 2025 року в Києві відбулася важлива подія: МОЗ України, ВООЗ та міжнародні партнери підписали Декларацію про розвиток мережі Центрів психічного здоров'я на рівні громад, що демонструє потужний поступ уперед у наданні доступної, якісної та гідної підтримки кожному, хто її потребує. Ця подія стала стартовим майданчиком для розвитку партнерських стосунків між

представниками органів державної влади, міжнародними організаціями, професійними асоціаціями, пацієнтськими організаціями, а також керівниками і фахівцями закладів охорони здоров'я, які надають психосоціальну та психіатричну допомогу на базі центрів психічного здоров'я.

Ключові напрями розвитку партнерства:

- упровадження інноваційних програм підготовки і професійного розвитку фахівців;
- розвиток міждисциплінарної командної взаємодії на рівні громад;
- інтеграція доказових психосоціальних інтервенцій у спеціалізовані послуги в галузі психічного здоров'я;
- підтримання лідерства і професійних спільнот;
- залучення експертів із власним досвідом психічних розладів до розроблення, надання та оцінювання таких послуг;
- підвищення обізнаності суспільства про психічне здоров'я і доступну підтримку в громадах (Спеціалізовані послуги..., 2025).

Широкомасштабні ініціативи на рівні громад можуть сприяти розбудові холістичного підходу до психічного здоров'я і психологічного добробуту. Але ці ініціативи мають «вписуватися» в ширше розуміння добробуту людини. У міру того, як ми стикаємося з проблемами зміни клімату, виснаження ресурсів та екологічної деградації, стає все більш очевидним, що для сталого майбутнього потрібні і здорові люди, і здорова планета.

Психічне здоров'я та екологічні проблеми сучасності. Реальна загроза подальшого погіршення екологічної ситуації та нагальна необхідність збереження і відновлення природного середовища є актуальними питаннями в контексті людського існування, які слід розглядати як підґрунтя самосвідомості будь-якого громадянина, нації, держави і, зрештою, міжнародної спільноти. Глибоко вкорінена в соціальний, культурний, духовний світи, людина не перестає бути водночас фізичною істотою. Вплив діяльності людини на довкілля стає не просто чинником, що визначає її еволюцію. Він зростає настільки швидко, що неможливо говорити про будь-який баланс біосфери і

водночас про підтримання гомеостазу виду *Homo sapiens* (Danylova, & Salata, 2018).

У межах гуманітарного підходу виявлено закономірності абіогенних, змінених біогенних та антропогенних чинників та їх взаємодію із соціально-культурними чинниками. Це привело до розуміння, що моральні принципи, духовний світ і поведінка людини в біосфері не відповідають умовам життя, у які занурене суспільство. Сьогодні приходить усвідомлення того, що лише коеволюція з біосферою дасть людству змогу розумно «вписатися» в природні цикли та досягнути універсальні закони, що панують у світі. Ці тенденції висувують питання екологічно безпечного розвитку цивілізації на перший план (Kato, 2015). Сучасне суспільство постало перед фактом: потрібно навчитися контролювати себе, співвідносити свої дії з природними здібностями і забезпечувати гармонійну взаємодію з навколишнім середовищем, що є актуальною вимогою в контексті підтримання позитивного психічного здоров'я та добробуту.

Психічне здоров'я і сталий розвиток є взаємопов'язаними, оскільки погіршення стану навколишнього середовища, зміна клімату і стихійні лиха справляють значний психологічний вплив. Так, Американська психологічна асоціація повідомляє, що стрес, тривога і депресія, пов'язані зі зміною клімату, зростають (Mental Health and Our Changing Climate..., 2021). Це явище, яке часто називають «екотривожністю», впливає на людей у всьому світі, особливо на тих, хто найбільш вразливий до змін навколишнього середовища.

У звіті The Lancet «Countdown on health and climate change: health at the mercy of fossil fuels» 2022 року повідомляється, що понад 70% країн, де проводилося опитування, згодні з тим, що зміни клімату негативно впливають на психічне здоров'я населення, його психологічний добробут і соціальні детермінанти. Різке підвищення температури, хвилі спеки і вологість зумовлюють погіршення стану психічного здоров'я та зростання рівня суїцидальності. Природні зміни можуть спричинити дефіцит їжі і води та інші труднощі, які погіршують сімейні стосунки, посилюють стрес і негативно

впливають на психічне здоров'я. Зміни клімату також можуть загострити конфлікти й насильство (включно з гендерно зумовленим насильством) і вплинути на рішення людей мігрувати, що, відповідно, впливатиме на їхнє психічне здоров'я і добробут. Маргіналізовані й вразливі групи населення часто непропорційно страждають від впливу зміни клімату на психічне здоров'я, що може погіршити вже наявну нерівність у сфері психічного здоров'я, особливо там, де медичне обслуговування є недостатнім або неадекватним. Люди похилого віку, жінки і релігійні чи етнічні меншини особливо вразливі щодо несприятливих наслідків для психічного здоров'я, а молодь стає більш схильною до тривожності, фобій, депресії, дистресів, зловживання психоактивними речовинами, розладів сну, зниженої здатності регулювати емоції та посилення когнітивного дефіциту (Romanello et al., 2022). Однак, незважаючи на такі негативні впливи кліматичних змін, лише 28% країн повідомляють про наявність функціональної програми, яка інтегрує психічне здоров'я і психосоціальну підтримку в межах готовності до негайного реагування та зниження ризику стихійних лих, зокрема пов'язаних із кліматичними небезпеками (Mental health ATLAS..., 2021). Отже, врахування потреб психічного здоров'я під час розроблення кліматичної політики є одним з першочергових завдань нашого часу.

Визнання взаємозв'язку психічного здоров'я і навколишнього середовища сприятиме як екологічній, так і психологічній стійкості. І саме холістичний підхід до людської природи враховує складну взаємодію біологічних, екологічних, соціальних/культурних, психологічних, духовних чинників. У цьому разі він передбачає:

- інтегрування питання психічного здоров'я в екологічну політику держави, і навпаки;
- підвищення обізнаності населення щодо зв'язку між психічним здоров'ям і сталим розвитком, що сприятиме усвідомленому вибору громадян на користь екологічних ініціатив. Порядок денний має охоплювати ширшу «екологізацію» суспільної свідомості, що означає формування екологічної

свідомості як окремої форми суспільної свідомості та впровадження екологічного аспекту в усі інші форми й рівні суспільної свідомості. Екологічна свідомість, спрямована на досягнення оптимальної взаємодії між суспільством і природою, є ключовим компонентом екологічної культури, що інтегрує всі види й результати матеріальної і духовної діяльності людини;

- корпоративну відповідальність, коли бізнес-структури стають лідерами у впровадженні сталого підходу, який надає пріоритет добробуту працівників. Наприклад, упровадження стандартів зеленого будівництва (сертифікація LEED) може сприяти поліпшенню когнітивних функцій на 26% і скороченню лікарняних на 30% (Soni, 2024);

- заохочення і підтримання екологічних ініціатив на рівні громад. Взаємодія з природою, практика усвідомленості та участь у громадських екологічних ініціативах поліпшують настрій, знижують рівень стресу та сприяють відчуттю мети і єдності з людьми і зі світом. Дослідження Університету Ексетера показали, що проведення дозвілля на природі може знизити ризик проблем із психічним здоров'ям на 20% (Soni, 2024). Громадські ініціативи, спрямовані на поліпшення навколишнього середовища, не лише виховують екологічну відповідальність, а й зміцнюють соціальні зв'язки і послаблюють відчуття ізольованості та самотності;

- розроблення та впровадження єдиної глобальної стратегії екологічно безпечного розвитку цивілізації на основі глобальної співпраці в освіті, яка забезпечить якість довкілля у XXI столітті. Завдяки вихованню «екологічної чутливості» людство здатне створити гармонійне середовище для існування, підтримуючи тим самим своє фізичне і психічне здоров'я;

- визнання екологічного імперативу в аксіологічній інтерпретації як субстанційної реальності, що виникла і розвинулася в процесі глобального соціогенезу та еволюції біосфери. Людські тіла складаються з тієї ж матерії, що й фізичний космос, тобто людина «пов'язана генетичною спадкоємністю з усіма іншими живими мешканцями своєї планети» (Huxley, 1960, p. 19).

Екологічний імператив є мірою раціональної взаємодії між світовою спільнотою і природою;

- перегляд ієрархії цінностей у суспільній свідомості, оскільки різні етнічні групи по-різному сприймають природні обмеження. Нові цінності мають відповідати високим духовним і моральним ідеалам і долати «горизонтальне існування, коли всі цінності мають однакове значення (те, що Барретт називає «сплощенням цінностей»). Нагальною потребою сучасної людини «є повернення до вертикалі, до певного центрального духовного ідеального принципу, на якому вона зможе вибудувати своє життя...» (Cairns, 1962, p. 219).

Варіанти майбутнього глобального психічного здоров'я в контексті соціального прогнозування. З огляду на важливість глобального психічного здоров'я і високий ступінь невизначеності його майбутнього, учені з Великої Британії, Колумбії, Боснії і Герцеговини, Швейцарії, Уганди та Казахстану провели дослідження на основі сценарного планування. Його метою було визначити, яким може бути глобальне психічне здоров'я через 30 років (Priebe et al., 2019). За результатами дослідження розроблено шість різних сценаріїв, що описують потенційні майбутні ситуації у сфері психічного здоров'я: універсальні стандарти надання медичної допомоги; всесвітня координація досліджень; використання різноманітності; акцент на соціальних детермінантах; глобалізація медичної допомоги на основі технологій; психічне здоров'я як валюта у світовій політиці.

Розгляньмо відтак коротко кожний із перелічених вище сценаріїв.

Універсальні стандарти надання медичної допомоги. Згідно із цим сценарієм має буде досягнуто всесвітнього консенсусу щодо мінімальних стандартів професійного догляду за пацієнтами із психічними розладами. Усі процедури має буде адаптовано до нового набору світових стандартів. Керування покладається на глобальні міжурядові організації, наприклад ООН. Підґрунтям розвитку цього сценарію буде рух за права людини; збільшення фінансування послуг у сфері психічного здоров'я; загальний доступ до

інформації. Потенційними проблемами цього сценарію можуть стати залежність від однієї концепції прав людини і від консенсусу щодо стандартів, ухвалених універсально (Priebe et al., 2019).

Глобальна координація досліджень. Уся дослідницька діяльність буде координуватися на глобальному рівні. Науково обґрунтовані дослідження мають відповідати локальним потребам. Буде упроваджено централізоване управління всім фінансуванням досліджень і діяльністю; основний акцент робитиметься на інноваційні дослідження без дублювань. Глобальне управління здійснюватиметься через централізовану дослідницьку організацію. Імовірність цього сценарію базується на більш ефективному використанні фінансування досліджень у галузі психічного здоров'я; збільшенні доступності досліджень у країнах з низьким і середнім рівнем доходу; розвитку технологій тощо. Потенційними ризиками можуть бути залежність від переконань керівників; посилення мейнстрімного підходу; складність реалізації на практиці (Priebe et al., 2019).

Використання різноманітності. У цьому сценарії охорона психічного здоров'я та дослідження в цій сфері будуть зосереджені на визнанні різноманітності, а не на прагненні до подібності чи універсальності. Відповідно, організація медичної допомоги і сама допомога розроблятимуться з урахуванням місцевого контексту або адаптуватимуться до нього. За допомогою якісних методів будуть проводитися дослідження, спрямовані на вивчення конкретних та унікальних аспектів, а не на отримання узагальнювальних доказів. Управління базуватиметься на принципі локального лідерства, представленого фахівцями із психічного здоров'я. Рушійною силою цього сценарію буде національне економічне зростання і збільшення фінансування служб психічного здоров'я, а потенційними ризиками – суттєві відмінності, які унеможливають навчання в різних контекстах (дуже специфічні принципи охорони здоров'я) (Priebe et al., 2019).

Акцент на соціальних детермінантах. У цьому сценарії превалюватиме глобальний консенсус щодо соціальних детермінант психічного здоров'я:

державні служби психічного здоров'я забезпечуватимуть соціальні втручання, а всесвітня спільнота вирішуватиме проблеми основних соціальних детермінант на глобальному і локальному рівнях. Дослідження будуть зосереджені на вивченні зв'язків між соціальними та економічними чинниками і психічним здоров'ям на глобальному і локальному рівнях. В управлінні зростатиме роль соціальних служб і місцевих громад, національних і регіональних урядів. Рушіями цього сценарію будуть швидкі соціальні та економічні зміни; зростання урбанізації; збільшення міграції; поглиблення нерівності всередині країн. Потенційними ризиками можуть стати потреба в державній підтримці і співпраці з різними організаціями та агентствами, що важко поєднати на практиці, а також конфлікт з іншими політичними пріоритетами (Priebe et al., 2019).

Глобалізація медичної допомоги на основі технологій. Медична допомога у сфері психічного здоров'я надаватиметься дистанційно/віртуально, що може призвести до надмірного використання послуг. Дослідження будуть зосереджені на розробленні нових діагностичних інструментів і втручань на основі технологій. Управління буде перебувати в руках багатонаціональних медичних та/або технологічних компаній і приватних фірм. Підґрунтям розвитку такого сценарію може стати швидкий глобальний розвиток; високі технологічні досягнення; посилення ролі віртуального простору. Ризиками можуть бути потенційно менш креативні, інноваційні та персоналізовані підходи до психічного здоров'я і ще більше усамітнення людей через зменшення потреби в особистій взаємодії (Priebe et al., 2019).

Психічне здоров'я як валюта у світовій політиці. У цьому сценарії ситуації, що традиційно вимагають політичних дій, будуть інтерпретуватися крізь призму психічного здоров'я. Передбачається збільшення фінансування і доступності державних служб психічного здоров'я. Клініцисти виступатимуть у ролі консультантів з питань розроблення політики та ухвалення урядових рішень. Дослідження сфокусуються на громадському здоров'ї і профілактиці. Управління здійснюватиметься національними урядами і міжнародними

організаціями. Драйверами розвитку цього сценарію можуть стати політична нестабільність; зміна клімату; зростання кількості війн і конфліктів; а також визнання пріоритетності питань психічного здоров'я. Ризиками можуть бути потенційне ігнорування більш серйозних психічних розладів і потенційна тривіалізація психічних розладів (Priebe et al., 2019).

Представлені сценарії намагаються врахувати соціальні, економічні, наукові й технологічні чинники і фокусуються на окремих аспектах. Як зазначають самі дослідники, ці сценарії «не є фіксованими прогнозами, а, навпаки, мають сприяти обговоренню та дискутуванню подальших змін і рішень. Найімовірніше, ні один зі сценаріїв не буде реалізований повністю. Проте всі ці сценарії підтверджують, що для формування кращого спільного майбутнього потрібні дискусії та рішення, які виходять за межі групи експертів у сфері психічного здоров'я; замість цього має бути участь усього суспільства, можливо, на глобальному рівні» (Priebe et al., 2019).

Намагаючись представити імовірні напрями розвитку сфери психічного здоров'я, слід пам'ятати, що висока складність соціальних систем робить «описування майбутнього» значно важчим, оскільки ми маємо справу зі складністю феноменів реального світу (онтологічні обмеження) і із самими агентами прогнозування (епістемологічні обмеження), і в гру вступає чинник невизначеності (Guillán, 2014; Rescher, 1998). Не всі змінні ми можемо контролювати; вони можуть варіювати залежно від їхньої ендогенної поведінки або впливу екзогенних чинників. Тому всі варіанти передбачення/прогнозування майбутнього психічного здоров'я є лише можливими опціями.

Соціально-психологічні дослідження найчастіше зосереджуються на стандартизованих процедурах і спрощених умовах. Такий тип фокусування може дати чітко окреслене розуміння того, що відбувається в межах кількох типів середовища, які здебільшого є вибірковими. Однак тут приховуються і певні ризики, якщо це застосовується до умов, у яких взаємодіють різні культурні контексти. Водночас не треба забувати про те, що розбіжності між

цінностями окремих індивідів усередині групи/країни/нації набагато більші, ніж між групами/країнами/націями загалом (Smith et al., 2013).

До того ж перешкоди, які утруднюють прогнозування, часто пов'язані з історичними особливостями соціальних систем. Соціальне прогнозування і подальше планування мають справу з багатьма змінними, відкритими для трансформування через свою історичність, що з урахуванням етичного компонента може створити проблеми для його практичного застосування (наприклад, у питаннях, пов'язаних з охороною здоров'я чи зміною клімату). По суті, знання про можливе майбутнє потрібне для того, щоб передбачити можливі проблеми та шляхи її подолання. Брак надійних передбачень/прогнозів, які можуть стати «дороговказом» для пошуку вирішення проблем, ускладнює процес ухвалення рішень. Оскільки однозначної «правильної» відповіді тут бути не може, то на перший план виходить діяльність агентів ухвалення рішень, які, маючи ту ж саму інформацію, можуть застосовувати її по-різному, з огляду на різні контексти. Зіткнувшись із тією самою проблемою, різні експерти чи суб'єкти ухвалення рішень можуть запропонувати різні шляхи вирішення проблеми і мати протилежні думки щодо наслідків запропонованих рішень (Guillán, 2014). Тому знання про майбутнє може слугувати орієнтиром для ухвалення рішень, але воно не надає нам однієї-єдиної правильної відповіді.

Прогнозування/передбачення траєкторій можливого розвитку у сфері психічного здоров'я потребує спільних зусиль представників різних дисциплін, чийі дослідження мають бути спрямовані на розгляд усієї сукупності проблем з метою пошуку шляхів їх вирішення, оскільки об'єкт дослідження є водночас і суб'єктом, а соціальна реальність відрізняється залежно від історичного моменту, перспектив та критеріїв, з позиції яких її розглядають. Тренди у сфері психічного здоров'я і добробуту досі важко передбачати (Hutcherson et al., 2023; The Forecasting Collaborative, 2023), і точність прогнозів усе ще є невисокою: «здатність точно прогнозувати тенденції... є надзвичайно важливою для політиків та експертів. Але, незважаючи на поширену думку, що фахівці у

сфері соціальних наук краще оснащені для точного прогнозування цих тенденцій, ніж неексперти, поточні результати свідчать про те, що вчені в галузі соціальних і поведінкових наук усе ще мають значний потенціал для розвитку» (Makridakis, & Taleb, 2009).

За таких умов соціальне прогнозування у сфері психічного здоров'я потребує візонерства, яке за своєю природою більшою мірою емоційне, ніж раціональне (Conger, 1988; Conger, & Kanungo, 1998). Його суттєвим складником є взаємодія між людьми і контекстами, у яких вони діють. З огляду на багатогранну сутність людини особливого значення набувають нематеріальні виміри прогнозування, а спектр майбутнього розгортається від емпіричного до інтерпретаційного, потім до критичного і, врешті-решт, до цілісно-духовного (Bussey, 2009).

Холістичний підхід до людини і її психічного здоров'я має брати до уваги економічні, політичні, культурні, соціальні та духовні контексти, в яких оперують актори соціальних змін; індивідуальні відмінності; етичний та аксіологічний складники; курс на стабільний довготривалий розвиток тощо.

Новий підхід має:

- вирішувати такі складні і неоднозначні питання, як-от нерівність, бідність, справедливість, кліматичні зміни;
- відображати різноманітні суспільні цінності і соціально-політичні реалії;
- залучати різних стейкхолдерів з особливим акцентом на інтересах недопредставлених у суспільстві груп;
- враховувати тісні зв'язки між добробутом, соціально-демографічними та екологічними чинниками;
- забезпечувати соціальну справедливість, рівність та інклюзію в інституціях і суспільствах;
- розробляти соціально відповідальні ініціативи з пріоритетом суспільного добробуту над індивідуалізмом (Bentley, & Toth, 2020; Klink van der, 2019; Lonka et al., 2018; Nussbaum, 2011).

Вирішення усіх цих завдань вимагає інтеграції різних дисциплін і створення єдиної платформи для досліджень, спрямованих на подолання грандіозних викликів XXI століття у сфері психічного здоров'я (Kumkaria et al., 2024). У цьому контексті холістичний підхід до психічного здоров'я і трансдисциплінарна парадигма мають вирішальне значення для вирішення таких проблем, забезпечуючи збереження різноманітності й широти контекстів.

Література

Батюк, І. (2025). В Україні суттєво зріс запит на психологічну допомогу – опитування. *Українська Правда*. <https://life.pravda.com.ua/health/skilki-ukrajinciv-potrebuyut-psiologichnoji-dopomogi-rezultati-opituvannya-306311/>

Дудник, С. (2016). Замкнуте коло психічного здоров'я українців. *Ваше здоров'я*. <https://www.vz.kiev.ua/zamknute-kolo-psyhichnogo-zdorov-ya-ukrayintsiv/>

Потреби населення у послугах сфери психічного здоров'я. (2022). <https://drive.google.com/file/d/1vT0FIBq8B14ncKbOGW8nhnIVY5A5-EZ4/view>.

Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості (2018). Л. З. Сердюк, І. В. Данилюк, В. В. Турбан, О. І. Пенькова, Н. Д. Володарська та ін.; за ред. Л. З. Сердюк. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Слюсаревський, М. (2022). Вітальне слово. *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд: матеріали Всеукраїнського круглого столу (7 квітня 2022 року)*. За наук. ред. М. Слюсаревського, С. Чуніхіної, Л. Найдьонові. Київ: Талком.

Соловійов, О. (2024). Ментальне здоров'я в Україні під час війни та після: системний підхід до прогнозу непередбачуваних змін. *Здоров'я України XXI сторіччя*, 21(583). <https://health-ua.com/neurology/porusennia-snu/79120-mentalne-zdorovia-v-ukrayini-pid-cas-viini-ta-pislia-sistemnii-pidxid-do-prognozu-neperebacuvanix-zmin>.

Спеціалізовані послуги з психічного здоров'я на рівні громади: Розвиток мережі центрів психічного здоров'я. (2025). *Урядовий портал. GOV.UA*. <https://www.kmu.gov.ua/news/spetsializovani-posluhy-z-psyhichnoho-zdorovia-na-rivni-hromady-rozvytok-merezhi-tsentriv-psyhichnoho-zdorovia>

Українці відчувають стрес і тривогу, але обирають конструктивні копінгові стратегії реагування на ці стани. (2025). *«Ти як?»*. <https://howareu.com/news/ukraintsi-vidchuvaiut-stres-i-tryvohu-ale-obyraiut-konstruktyvni-kopinhovi-stratehii-reahuvannia-na-tsi-stany>

Чайка, Я. М. (2022). Трансдисциплінарність інтеграційних процесів у науці. *Академічні візії*, 3. <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/27>

Яценко, Л. (2025). *Трудові доходи українців в умовах війни*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/trudovi-dokhody-ukrayintsiv-v-umovakh-viyny>.

A fresh look at the challenges of global mental health. (2018). *The Academy of Medical Sciences*. <https://acmedsci.ac.uk/more/news/a-fresh-look-at-the-challenges-of-global-mental-health>

Adhikari, Y., Shrestha, S., & Sigdel, K. (2022). *Nepalese Psychology: Vol. 1* (pp.195–229). Evincepub. India.

Adler, N. E., Culter, D. M., Fielding, J. E., Galea, S., Glymour, M. M., Koh, G., & Satcher, D. (2016). *Addressing Social Determinants of Health and Health Disparities: A Vital Direction for Health and Health Care*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://nam.edu/wp-content/uploads/2016/09/Addressing-Social-Determinants-of-Health-and-Health-Disparities.pdf>

Alegria, M., NeMoyer, A., Falgas, I., Wang, Y., & Alvarez, K. (2018). Social Determinants of Mental Health: Where We Are and Where We Need to Go. *Current Psychiatry Reports*, 20(11), 95. <https://doi.org/10.1007/s11920-018-0969-9>

Ali, S. H., Mohsin, F. M., Banks, A., Lynn, P., & Lim, S. (2022). Peer-led, remote intervention to improve mental health outcomes using a holistic, spirituality-based approach: results from a pilot study. *Community Mental Health Journal*, 58(5), 862–874. <https://doi.org/10.1007/s10597-021-00893-8>.

Alloh, F.T., Regmi, P., Onche, I., Van Teijlingen, E., & Trenoweth, S. (2018). MH in low-and middle income countries (LMICs): going beyond the need for funding. *Health Prospect: Journal of Public Health*, 17(1), 12–17.

Alonso, J., Liu, Z., Evans-Lacko, S. et al. (2018). Treatment gap for anxiety disorders is global: Results of the World Mental Health Surveys in XXI countries. *Depression and Anxiety*, 35(3), 195–208. <https://doi.org/10.1002/da.2271>.

Anwar-McHenry, J., Murray, L., Drane, C.F., Owen, J., Nicholas, A., & Donovan, R. J. (2022). Impact on community members of a culturally appropriate adaptation of a social and emotional well-being intervention in an aboriginal community. *Journal of Public Mental Health*, 21(2), 108–118. <https://doi.org/10.1108/JPMH-09-2021-0109>.

Appiah, R., Wilson F., A., Wissing, M. P., & Schutte, L. (2021). Participants' experiences and impressions of a group-based positive psychology intervention programme for rural adults in Ghana. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 16(1), 1891760. <https://doi.org/10.1080/17482631.2021.1891760>.

Aréchiga, A., Freeman, K., Tan, A., Lou, J., Lister, Z., Buckles, B., & Montgomery, S. (2023). Building resilience and improving well-being in Sierra Leone using the community resiliency model post Ebola. *International Journal of Mental Health*, 53(3), 1–13. <https://doi.org/10.1080/00207411.2023.2166312>.

Aristotle (2020). *The Nicomachean Ethics*. A. Beresford (Trans.). Penguin Classics.

Asher, L., Hanlon, C., Birhane, R., Habtamu, A., Eaton, J., Weiss, H.A., Patel, V., Fekadu, A., & De Silva, M. (2018). Community-based rehabilitation intervention for people with schizophrenia in Ethiopia (RISE): a 12 month mixed methods pilot study. *BMC Psychiatry*, 18(1), 250. <https://doi.org/10.1186/s12888-018-1818-4>.

Asher, L., Birhane, R., Teferra, S., Milkias. B., Worku, B., Habtamu, A., Kohrt, B. A., & Hanlon, C. (2021). «Like a doctor, like a brother»: achieving competence amongst lay health workers delivering community-based rehabilitation for people with schizophrenia in Ethiopia. *PLoS ONE*, 16(2), 1–23. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0246158>.

Atun, R. (2016). Estimating the true global burden of mental illness. *The Lancet Psychiatry*, 3(2), 171–178. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(15\)00505-2](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(15)00505-2).

Ayazi, T., Lien, L., Eide, A., Shadar, E. J. S., & Hauff, E. (2014). Community attitudes and social distance towards the mentally ill in South Sudan: a survey from a post-conflict setting with no mental health services. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 49(5), 771–80. <https://doi.org/10.1007/s00127-013-0775-y>.

Balaji, M., Chatterjee, S., Koschorke, M., Rangaswamy, T., Chavan, A., Dabholkar, H., Dakshin, L., Kumar, P., John, S., Thornicroft, G., & Patel, V. (2012). The development of a lay health worker delivered collaborative community based intervention for people with schizophrenia in India. *BMC Health Services Research*, Feb 16; 12:42. <https://doi.org/10.1186/1472-6963-12-42>.

Barajas, M.S., Bines, D., & Straussman, J. (2021). Integrated Behavioral Health and Intervention Models. *Pediatric Clinics of North America*, 68(3), 669–683.

Behan, C. (2020). The benefits of meditation and mindfulness practices during times of crisis such as COVID-19. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 14, 1–3. <https://doi.org/10.1017/ipm.2020.38>.

Bentley, T., & Toth, L. (2020). *Exploring Wicked Problems: What They Are and Why They Are Important*. Archway Publishing.

Bernard-Bonnin, A.C., Stachenko, S., Bonin, D., Charette, C., & Rousseau, E. (1995). Self-management teaching programs and morbidity of pediatric asthma: a meta-analysis. *Journal of Allergy and Clinical Immunology*, 95(1 Pt 1), 34–41.

Black, M. M., Walker, S. P., Fernald, L. C. H., Andersen, C. T., DiGirolamo, A. M., Lu, C., ... Grantham-McGregor, S., Lancet Early Childhood

Development Series Steering Committee. (2017). Early childhood development coming of age: science through the life course. *The Lancet*, 7, 389(10064), 77–90. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)31389-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)31389-7).

Bohlmeijer, E., & Westerhof, G. (2021). The Model for Sustainable Mental Health: Future Directions for Integrating Positive Psychology Into Mental Health Care. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.747999>.

Bolton, D., & Gillett, G. (2019). *The Biopsychosocial Model of Health and Disease: New Philosophical and Scientific Developments*. Palgrave Macmillan.

Bornstein, S. (2020). The Challenges of Behavioral Health Integration: The Persistence of the Mind-Body Problem. *Annals of Internal Medicine*, 173(2), 151–152. <https://doi.org/10.7326/M20-2887>.

Borovets, V. A., & Lyubinets, O. V. (2024). Social determinants of the impact on mental health during the war in Ukraine (A study based on the assessment of medical professionals). *Клінічна та профілактична медицина*, 7(37), 131–137.

Boyce, W. T. (2014). The lifelong effects of early childhood adversity and toxic stress. *Pediatric Dentistry*, 36(2), 102–108.

Bracken P., Thomas P., Timimi S. et al. (2012). Psychiatry beyond the current paradigm. *The British Journal of Psychiatry*, 201(6), 430–434. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.112.109447>.

Brown, J., Luderowski, A., Namusisi-Riley, J., Moore-Shelley, I., Bolton, M., & Bolton, D. (2020). Can a community-led intervention offering social support and health education improve maternal health? A repeated measures evaluation of the PACT project run in a socially deprived London Borough. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(8), 2795. <https://doi.org/10.3390/ijerph17082795>.

Brydsten, A., Hammarström, A., & San Sebastian, M. (2018). Health inequalities between employed and unemployed, in northern Sweden: a decomposition analysis of social determinants for mental health. *International Journal for Equity in Health*, 17(1), 59. <https://doi.org/10.1186/s12939-018-0773-5>.

Bussey, M. (2009). Six shamanic concepts: charting the between in futures work. *Foresight*, 11(2), 29–42

Cairns, G. E. (1962). The Philosophy and Psychology of the Oriental Mandala. *Philosophy East & West*, 11(4), 219–229.

Carhart-Harris, R.L., Muthukumaraswamy, S., Roseman, L., et al. (2016). Neural correlates of the LSD experience revealed by multimodal neuroimaging. *PNAS*, 113, 17. <https://doi.org/10.1073/pnas.1518377113>.

Carlsson, J. M., & Sonne, C. K. (2018). Mental Health, Pre-migratory Trauma and Post-migratory Stressors Among Adult Refugees. In M. Morina, A. Nickerson (Eds.), *Mental Health of Refugees and Conflict-Affected Populations: Theory, Research and Clinical Practice*. Springer, pp. 15–35.

Charlson, F., Ommeren van, M., Flaxman, A., Cornett, J., Whiteford, H., & Saxena, S. (2019). New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet*, *394*(10194), 240–248. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(19\)30934-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(19)30934-1).

Chen, W-Y., Corvo, K., Lee, Y., & Hahm, H. C. (2017). Longitudinal trajectory of adolescent exposure to community violence and depressive symptoms among adolescents and young adults: understanding the effect of mental health service usage. *Community Mental Health Journal*, *53*(1), 39–52. <https://doi.org/10.1007/s10597-016-0031-5>.

Chisholm, D., Sweeny, K., Sheehan, P., Rasmussen, B., Smit, F., Cuijpers, P. et al. (2016). Scaling-up treatment of depression and anxiety: a global return on investment analysis. *The Lancet Psychiatry*, *3*(5), 415–24.

Chomat, A. M., Menchu, A. I., Andersson, N., Ramirez-Zea, M., Pedersen, D., Bleile, A., Letona, P., Araya, R. (2019). Women’s circles as a culturally safe psychosocial intervention in Guatemalan indigenous communities: a community-led pilot randomised trial. *BMC Womens Health*, *19*(1), 53. <https://doi.org/10.1186/s12905-019-0744-z>.

Chutiyami, M., Culter, N., Sangon, S., Thaweekoon, T., Nintachan, P., Napa, W., Kraithaworn, P., & River, J. (2025). Community-Engaged Mental Health and Wellbeing Initiatives in Under-Resourced Settings: A Scoping Review of Primary Studies. *Journal of Primary Care and Community Health*, *16*, 21501319251332723. <https://doi.org/10.1177/21501319251332723>.

Collins, P. Y., Patel, V., Joestl, S. S., March, D., Insel, T. R., Daar, A. S. et al. (2011). Grand challenges in global mental health. *Nature*, *475*(7354), 27–30.

Community engagement: a health promotion guide for universal health coverage in the hands of the people. (2020). *World Health Organization*. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240010529>

Conger, J. (1988). *The Charismatic Leader: Behind the Mystique of Exceptional Leadership*. Chichester, United Kingdom.

Conger, J., & Kanungo, R. N. (1998). *Charismatic Leadership in Organization*. SAGE Publications.

Constitution of the World Health Organization. (2025). *World Health Organization*. <https://www.who.int/about/governance/constitution>

Cormier, Z. (2016). Brain scans reveal how LSD affects consciousness. *Nature. International Weekly Journal of Science*, 19727.

Corrigan, P. W., & Sokol, K. A. (2011) The Impact of Self-Stigma and Mutual Help Programs on the Quality of Life of People with Serious Mental Illnesses. *Community Mental Health Journal*, *49*(1), 1–6. <https://doi.org/10.1007/s10597-011-9445-2>

Cozzolino, M., Vivo, D. R., & Celia, G. (2021). School-Based Mind–Body Interventions: A Research Review. *Human Arenas*. Springer Link. <https://link.springer.com/article/10.1007/s42087-020-00163-1>

Craddock N., Antebi D., Attenburrow M. J. et al. (2008). Wake-up call for British psychiatry *The British Journal of Psychiatry*, 193(1), 6–9. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.108.053561>

Cundy, A. (2022). Ukrainian refugees suffer survivor’s guilt after leaving relatives behind to escape war. *World*. <https://inews.co.uk/news/world/ukrainian-refugees-suffer-survivors-guilt-leaving-relatives-behind-escape-war-1558153>

Danylova, T. (2014a). Eastern Spiritual Traditions through the Lens of Modern Scientific Worldview. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 5, 95–102.

Danylova, T. (2014b). The World without Fear and Illusions: Meditation as a Means of Overcoming Binary oppositions of Culture. *International Researchers IR*, 3(2). [http://www.iresearcher.org/77-82%20IR%20Template%20-%20Copy%20\(8\).pdf](http://www.iresearcher.org/77-82%20IR%20Template%20-%20Copy%20(8).pdf)

Danylova, T. V. (2017). Eastern Mysticism and Timothy Leary: Human Beyond The Conventional Reality. *Anthropological Measurements of Philosophical*, 11, 135–142. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i11.105498>

Danylova, T. (2019). Moving Beyond The “Nature – Nurture” Dichotomy: A Holistic Approach to Mental Health. Research Revolution. *International Journal of Social Science & Management*, VII(6-7), 1–5.

Danylova, T. V., & Salata, G. V. (2018). The Ecological Imperative and Human Nature: A New Perspective on Ecological Education. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 12, 17–24.

Danylova, T., Vovk, A., Hoian, I., Kholodynska, S., Honcharenko, K., Ishchenko, O., & Bezhnar, A. (2023). Philosophy and Mental Health. *Wiadomości Lekarskie*, 76(8), 1866–1873. <https://doi.org/10.36740/WLek202308122>.

Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95(3), 542–575. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.95.3.542>.

Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H.L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>.

Drake, R. E., & Latimer, E. (2012). Lessons learned in developing community mental health care in North America. *World Psychiatry*, 11(1), 47–51.

Dybdahl, R., & Lien, L. (2017). Mental health is an integral part of the sustainable development goals. *Preventive Medicine and Community Health*, 1(1). <https://doi.org/10.15761/PMCH.1000104>

Eaton, J., McCay, L., Semrau, M., Chatterjee, S., Baingana, F., Araya, R. et al. (2011). Scale up of services for mental health in low-income and middle-income countries. *The Lancet*, 378(9802), 1592–1603.

Engel, G. L. (1977). The need for a new medical model: a challenge for biomedicine. *Science*, 196(4286), 129–136. <https://doi.org/10.1126/science.847460>.

Fava, G. A., Guidi, J. (2020). The pursuit of euthymia. *World Psychiatry*, 19(1), 40–50. <https://doi.org/10.1002/wps.20698>.

Flinterman, J.F., Teclemariam-Mesbah, R., Broerse, J.E.W., & Bunders, J. F. G. (2001). Transdisciplinarity: The New Challenge for Biomedical Research. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 21(4), 253–266.

Francis, D., & Kaufer, D. (2011). Beyond Nature vs. Nurture. *The Scientist*, 25(10), 94.

Funtowicz, S. O., & Ravetz, J. R. (1993). Science for the Post-Normal Age. *Futures*, 25, 739–775.

Galderisi, S., Heinz, A., Kastrup, M., Beezhold, J., & Sartorius, N. (2015). Toward a new definition of mental health. *World Psychiatry*, 14(2), 231–233. <https://doi.org/10.1001/wps.20231>.

Gandal, M.J., & Geschwind, D.H. (2021). Polygenicity in Psychiatry-Like It or Not, We Have to Understand It. *Biological Psychiatry*, 89(1), 2–4. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2020.10.002>

Gendle, M. H. (2016). The problem of dualism in modern Western medicine. *Mens Sana Monographs*, 14, 141–151. <https://doi.org/10.4103/0973-1229.193074>.

Giebel, C., Gabbay, M., Shrestha, N., Saldarriaga, G., Reilly, S., White, R., Liu, G., Aleen, D., & Zuluaga, M. I. (2024). Community-based mental health interventions in low- and middle-income countries: a qualitative study with international experts. *International Journal for Equity in Health*, 23, 19. <https://doi.org/10.1186/s12939-024-02106-6>.

Girolamo, G. de., Dagani, J., Purcell, R., Cocchi, A., & McGorry, P. (2012). Age of onset of mental disorders and use of mental health services: needs, opportunities and obstacles. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 21(01), 47–57.

Global challenge for movement on mental health kicks off as lack of investment in mental health leaves millions without access to services. (2020). Joint release by the World Health Organization, United for Global Mental Health AND THE World Federation for Mental Health. *World Health Organization*. <https://www.who.int/news/item/07-10-2020-global-challenge-for-movement-on-mental-health-kicks-off-as-lack-of-investment-in-mental-health-leaves-millions-without-access-to-services>.

Guillán, A. (2014). Epistemological Limits to Scientific Prediction: The Problem of Uncertainty. *Open Journal of Philosophy*, 4(4), 510–517.

Han, S., & Lee, H.-S. (2015). Social Capital and Depression: Does Household Context Matter? *Asia Pacific Journal of Public Health*, 27(2), NP2008–NP18. <https://doi.org/10.1177/1010539513496140>.

Hanlon, C., Luitel, N.P., Kathree, T., Murhar, V., Shrivasta, S., Medhin, G. et al. (2014). Challenges and opportunities for implementing integrated mental health care: a district level situation analysis from five low-and middle-income countries. *PLoS One*, 9(2), e88437.

Heine, M. (2012). Unravelling ‘low-resource settings’: a systematic scoping review with qualitative content analysis. *BMJ Global Health*, 6(6), 005190. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2021-005190>.

Henderson, C., Evans-Lacko, S., & Thornicroft, G. (2013) Mental illness stigma, help seeking, and public health programs. *American Journal of Public Health*, 103, 777–780. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2012.301056>.

Hirsch Hadorn, D., Hoffmann-Riem, H., Biber-Klemm, S., Grossenbacher-Mansuy, W., Joye, D., Pohl, C., Wiesmann, U., & Zemp, E. (Eds.). (2008). *Handbook of Transdisciplinary Research*. Springer.

How does poverty affect people’s mental and physical health? (2023). *USA Facts*. <https://usafacts.org/articles/how-does-poverty-affect-peoples-mental-and-physical-health/>

Hryhorczuk, D., Levy, B. S., Prodanchuk, M., Kravchuk, O., Bubalo, N., Hryhorczuk, A., & Erickson, T. B. (2024). The environmental health impacts of Russia’s war on Ukraine. *Journal of Occupational Medicine and Toxicology*, 19, 1. <https://doi.org/10.1186/s12995-023-00398-y>.

Hunsucker, R. L. (2007). The theory and practice of evidence-based information work—one world? *EBLIP4. 4th International Evidence Based Library and Information Practice Conference*, Chapel Hill, Durham NC. <https://www.semanticscholar.org/paper/The-theory-and-practice-of-evidence-based-work%3A-one-Hunsucker/bc2cd45a03cf9f99880172a038aa14a3c7db52f4>.

Huppert, F. A., & Whittington, J. E. (2003). Evidence for the independence of positive and negative well-being: implications for quality of life assessment. *British Journal of Health Psychology*, 8(1), 107–122. <https://doi.org/10.1348/135910703762879246>.

Hutcherson, C. A., Sharpinskyi, K., Varnum, M. E. W., Rotella, A., Wormley, A., Tay, L., & Grossmann, I. (2023). On the Accuracy, Media Representation, and Public Perception of Psychological Scientists’ Judgments of Societal Change. *American Psychologist*, 78(8), 968–981. <https://doi.org/10.1037/amp0001151>.

Huxley, J. (1960). The Evolutionary Vision. *University of Chicago Magazine*, LII(4), 18–23.

Iemmi, V., Bantjes, J., Coast, E., Channer, K., Leone, T., McDaid, D., Palfreyman, A., Stephens, B., & Lund, C. (2016). Suicide and poverty in low-income and middle-income countries: a systematic review. *The Lancet Psychiatry*, 3(8), 774–783.

Iheanacho, T., Nduanya, U. C., Slinkard, S., Ogidi, D., Patel, D., Itanyi, I. U., Naeem, F., Spiegelman, D., & Ezeanolue, E. E. (2021). Utilizing a church-based platform for mental health interventions: exploring the role of the clergy and the treatment preference of women with depression. *Global Mental Health* (Cambridge University Press), 8, e5. doi: 10.1017/gmh.2021.4.

Inayatullah, S. (2008). Six pillars: futures thinking for transforming. *Foresight*, 10(1), 4–21. <https://doi.org/10.1108/14636680810855991>.

Irfan, M. (2021). Barriers to mental healthcare improvement in low and middle income countries. *Journal of Postgraduate Medical Institute*, 35(3), 129–30. <https://doi.org/10.54079/jpmi.2021.35.3.3036>.

Jacob, K. S. (2017). Suicide prevention in low- and middle-income countries: part perceptions, partial solutions. *The British Journal of Psychiatry*, 211, 264–265. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.117.198150>.

Janssen, T. (2010). *The Solution Lies Within: Towards a New Medicine of Body and Mind*. Free Assn Books.

Kambeitz-Illankovic, L., Koutsouleris, N., & Upthegrove, R. (2022). The potential of precision psychiatry: what is in reach? *The British Journal of Psychiatry*, 220(4), 175–178. <https://doi.org/10.1192/bjp.2022.23>.

Kandel, E. R. (1998). A New Intellectual Framework for Psychiatry. *The American Journal of Psychiatry*, 155(4), 457–469. doi.org/10.1176/ajp.155.4.457.

Kato, M. (2015). Challenges of Environmental Problems to the Philosophy of Education. *Police Futures in Education*, 13(1), 7–19.

Kermode, M., Herrman, H., Arole, R., White, J., Premkumar, R., Patel, V. (2007). Empowerment of women and mental health promotion: a qualitative study in rural Maharashtra, India. *BMC Public Health*, 7, 225. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-7-225>.

Keyes, C. L. M. (2005). Mental Illness and/or Mental Health? Investigating Axioms of the Complete State Model of Health. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(3), 539–548. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.73.3.539>.

Keyes, C. L. M. (2007). Promoting and protecting mental health as flourishing: a complementary strategy for improving national mental health. *American Psychologist*, 62(2), 95–108. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.62.2.95>.

Keyes, C. L. M., Dhingra, S. S., & Simoes, E. J. (2010). Change in level of positive mental health as a predictor of future risk of mental illness. *American Journal of Public Health*, 100(12), 2366–2371. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2010.192245>.

Keyes, C. L. M., & Martin, C. C. (2017). The complete state model of mental health. In M. Slade, L. Oades, & A. Jarden (Eds.). *Wellbeing, recovery and mental health*, 86–97. Cambridge University Press.

Khrushch, O., Moskalets, V., Fedyk, O., Karpiuk, Yu., Hasiuk, M., Ivantsev, N., Ivantsev, L., & Arjjumend, N. (2023). Environmental and Psychological Effects of Russian War in Ukraine. *Grassroots Journal of Natural Resources*, 6(1), 37–84. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.060103>.

Kidia, K., Machando, D., Dzoro, V., Chibanda, D., Abas, M., Manda, E., ... Jack, H. (2024). Rural Friendship Bench: a qualitative study in Zaka district, Zimbabwe. *Social Science and Medicine*, 348, 116791. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2024.116791>.

Kinderman, P. (2005). A Psychological Model of Mental Disorder. *Perspectives*. https://ugc.futurelearn.com/uploads/files/a0/e5/a0e57cfe-c51a-41a1-94a5-adacb98ddb90/Harvard_paper_for_mooc.pdf.

Kirkbride, J. B., Anglin, D. M., Colman, I., Dykxhoorn, J., Jones, P. B., Pataly, P. ... Greffiths, S. L.. (2024). The social determinants of mental health and disorder: evidence, prevention and recommendations. *World Psychiatry*, 23(1), 58–90. <https://doi.org/10.1002/wps.21160>

Klink van der, J. J. L. (2019). *Cutting Stone or Building a Cathedral*. Tilburg: Tilburg University.

Kumkaria, B., Tiwari, H., Sharma, O. P. (2024). Future Horizons in Positive Psychology: Challenges and Prospects. *International Journal of Research Publication and Reviews*, 5(5), 8443–8447.

Lalley, N. A., Manger, S. H., Jacka, F., Rocks, T., Ruusunen, A., Barron, L. (2021). The Mind-Body Well-being Initiative: a better lifestyle for people with severe mental illness. *Australasian Psychiatry*, 29(4), 434–438.

Lamers, S. M. A., Westerhof, G. J., Glas, C. A. W., Bohlmeijer, E. T. (2025). The bidirectional relation between positive mental health and psychopathology in a longitudinal representative panel study. *The Journal of Positive Psychology*, 10(6), 553–560. <https://doi.org/10.1080/17439760.2015.1015156>.

Leary, T., Metzner, R., Alpert, R. (2018). *The Psychedelic Experience: A Manual Based on The Tibetan Book of The Dead*. Internet Archive. <https://archive.org/details/ThePsychedelicExperienceAManualBasedOnTheTibetanBookOfTheDead/mode/2up>

Lee, Y. J., Rauben, K., Liu, C., Kim, R., Velde van der, N., Taylor, C., ... Ssekalo, I. (2022). Evaluation of a pilot, community-led mental illness destigmatization theater intervention in rural Uganda. *BMC Psychiatry*, 22(1), 794. <https://doi.org/10.1186/s12888-022-04441-w>.

Lomas, T., Waters, L., Williams, P., Oades, L. G., & Kern, M. L. (2021). Third-wave positive psychology: broadening towards complexity. *The Journal of*

Positive Psychology, 16(5), 660–674.
<https://doi.org/10.1080/17439760.2020.1805501>.

Lonka, K., Makkolen, J., Berg, M., Talvio, M., Maksniemi, E., Kruskopf, M. ... Westling, S. K. (2018). *Phenomenal Learning from Finland*. Helsinki: Edita.

Lukat, J., Margraf, J., Lutz, R., Veld van der, W. M., & Becker, E. S. (2016). Psychometric properties of the Positive Mental Health Scale (PMH-scale). *BMC Psychology*, 4, 8. <https://doi.org/10.1186/s40359-016-0111-x>.

Lund, C., Tomlinson, M., De Silva, M., Fekadu, A., Shidhaye, R., Jordans, M. et al. (2012). PRIME: a programme to reduce the treatment gap for mental disorders in five low-and middle-income countries. *PLoS Med*, 9(12), e1001359.

Lund, C., Brooke-Sumner, C., Baingana, F., Baron, E. C., Breuer, E., Chandra, P. ... Saxena, S. (2018). Social determinants of mental disorders and the Sustainable Development Goals: a systematic review of reviews. *The Lancet Psychiatry*, 5(4), 357–369. [https://doi.org/10.1016/s22150366\(18\)30060-9](https://doi.org/10.1016/s22150366(18)30060-9)

Makridakis, S., & Taleb, N. (2009). Living in a world of low levels of predictability. *International Journal of Forecasting*, 25(4), 840–844. <https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2009.05.008>

Manoranjitham, S. D., Rajkumar, A. P., Thangadurai, P., Prasad, J., Jayakaran, R., & Jacob, K. S. (2010). Risk factors for suicide in rural south India. *The British Journal of Psychiatry*, 196(1), 26–30. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.108.063347>.

Marbin, D., Gutwinski, S., Schreiter, S., & Heinz, A. (2022). Perspectives in poverty and mental health. *Frontiers in Public Health*, 10, 975482. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.975482>.

Martsenkpvskyi, D., Martsenkpvskyi, I., Martsenkpvska, I., & Lorberg, B.(2022). The Ukrainian paediatric mental health system: challenges and opportunities from the Russo–Ukrainian war. *The Lancet Psychiatry*, 9(7), 533–535. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(22\)00148-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(22)00148-1)

Masten, A. S. (2014) Global perspectives on resilience in children and youth. *Child Development*, 85(1), 6–20. <https://doi.org/10.1111/cdev.12205>.

Mathias, K., Mathias, J., Goicolea, I., & Kermode, M. (2018). Strengthening community mental health competence – A realist informed case study from Dehradun, North India. *Health & Social Care in the Community*, 26(1), 179–190. <https://doi.org/10.1111/hsc.12498>.

McCartney, G., Collins, C., & Mackenzie, M. (2013). What (or who) causes health inequalities: theories, evidence and implications? *Health Policy*, 113(3), 221–227. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2013.05.021>

Mehta, N., Clement, S., Marcu,s E., Stona, A.-C, Bezborodovs, N., Evans-Lacko, S. et al. (2015). Evidence for effective interventions to reduce mental health-

related stigma and discrimination in the medium and long term: systematic review. *The British Journal of Psychiatry*, 207(5), 377–384.

Mental Disorders. (2022). *World Health Organization*. [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-disorders#:~:text=This%20fact%20sheet%20focuses%20on,the%20most%20common%20\(1\).](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-disorders#:~:text=This%20fact%20sheet%20focuses%20on,the%20most%20common%20(1).)

Mental health ATLAS 2020. (2021). *World Health Organization*, Geneva. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240036703>

Mental Health. (2021). *Institute for Health Metrics and Evaluation*. <https://www.healthdata.org/research-analysis/health-risks-issues/mental-health>

Mental Health. The Global Health Observatory. (2025). *World Health Organization*. <https://www.who.int/data/gho/data/themes/theme-details/GHO/mental-health>

Mental Health. (2025). *World Health Organization*. https://www.who.int/health-topics/mental-health#tab=tab_1

Mental Health. WHO Foundation. (2025). <https://who.foundation/mental-health/>

Mental health and social connection: Report by the Director-General. (2025). *WHO*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/EB156/B156_8-en.pdf

Mental Health. WHO Response. (2025). *World Health Organization*. 2025. https://www.who.int/health-topics/mental-health#tab=tab_3

Mental health matters. (2020). *The Lancet Global Health*, 8(11), 1352. [https://www.thelancet.com/journals/langlo/article/PIIS2214-109X\(20\)30432-0/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/langlo/article/PIIS2214-109X(20)30432-0/fulltext)

Mental Health Matters for All with Dr Ingrid Daniels & Melanie Du Bois. (2024). https://www.youtube.com/watch?v=5v10XD7_7TA

Mind: Fighting for the MH of people living in poverty. (2021). *Research findings report prepared by 2CV for Mind August 2021*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.mind.org.uk/media/12428/final_poverty-scoping-research-report.pdf

Mind-Body Medicine: An Overview. (2005). *MentalHelp.net. An American Addiction Centers Resource*. <https://www.mentalhelp.net/alternative-medicine/mind-body-medicine-an-overview>

Nathan, M. J. (2021). The Mind-Body Problem 3.0. In Calzavarini, F., Viola, M. (Eds.), *Neural Mechanisms: New Challenges in the Philosophy of Neuroscience*. Springer, pp. 263–282.

Nickels, S. V., Flamenco Arvaiza, N. A., Rojas Valle, M. S. (2016). A qualitative exploration of a family self-help mental health program in El Salvador. *International Journal of Mental Health Systems*, 10, 26. <https://doi.org/10.1186/s13033-016-0058-6>

Nicolescu, B. (2002). *Manifesto of Transdisciplinarity*. K. Claire Voss (Trans.). Albany: State University of New York Press.

Nussbaum, M. C. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Harvard University Press.

Patel, V., Weiss, H.A., Chowdhary, N., Naik, S., Pednekar, S., Chatterjee, S. et al. (2010). Effectiveness of an intervention led by lay health counsellors for depressive and anxiety disorders in primary care in Goa, India (MANAS): a cluster randomised controlled trial. *The Lancet*, 376(9758), 2086–2095.

Pathare, S., Joag, K., Kalha, J., Pandit, D., Krishnamoorthy, S., Chauhan, A., & Shields-Zeeman, L. (2023). Atmiyata, a community champion led psychosocial intervention for common mental disorders: a stepped wedge cluster randomized controlled trial in rural Gujarat, India. *PLoS ONE*, 18(6), e0285385. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0285385>.

Penner, J. (n/d). *Why Leary Matters Now*. <http://realitysandwich.com/282131/why-leary-matters-now/>.

Petersen, I., Lund, C., & Stein, D.J. (2011). Optimizing mental health services in low-income and middle-income countries. *Current Opinion in Psychiatry*, 24(4), 318–323.

Petersen, I., Evans-Lacko, S., Semrau, M., Barry, M.M., Chisholm, D., Gronholm, P. et al. (2016). Promotion, prevention and protection: interventions at the population-and community-levels for mental, neurological and substance use disorders in low-and middle-income countries. *International Journal of Mental Health Systems*, 10(1), 1.

Pevalin, D.J., Reeves, A., Baker, E., & Bentley, R. (2017). The impact of persistent poor housing conditions on mental health: A longitudinal population-based study. *Preventive Medicine*, 105, 304–310. <https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2017.09.020>

Pollack, A.A., Weiss, B., & Trung, L.T. (2016). Mental health, life functioning and risk factors among people exposed to frequent natural disasters and chronic poverty in Vietnam. *British Journal of Psychiatry Open*, 2(3), 221–232. <https://doi.org/10.1192/bjpo.bp.115.002170>.

Poudyal, B. N., & Adhikari, Y. (2022). *Mental health in low- and middle-income countries: Needs, gaps, practices, challenges and recommendations*. https://www.researchgate.net/publication/360142461_Mental_health_in_low-and_middle-income_countries_Needs_gaps_practices_challenges_and_recommendations.

Powers, M., & Faden, R. R. (2006). *Social Justice: The Moral Foundations of Public Health and Health Policy*. Oxford University Press.

Priebe, S., Borrero, A. A., Bird, V., Kulenoviç, Giacco, D., Restrepo, C. G. ... Restrepo, J. M. U. (2019). Possibilities for the future of global mental health: a scenario planning approach. *BMC Psychiatry*, *19*, 392. <https://doi.org/10.1186/s12888-019-2381-3>.

Promoting mental health: Concepts, emerging evidence, practice. Summary report. (2004). World Health Organization. Geneva.

Raghavan, V., & Rangaswamy, T. (2021). Challenges and Opportunities in Delivering Mental Health Care in Low- and Middle-Income Countries. In S. O. Okpaku (Eds), *Innovations in Global Mental Health*. Springer, Cham., pp. 519–533. https://doi.org/10.1007/978-3-030-57296-9_13.

Rathod, S., Pinninti, N., Irfan, M., Gorczynski, P., Rathod, P., Gega, L., & Naeem, F. (2017). Mental Health Service Provision in Low- and Middle-Income Countries. *Health Services Insights*, *10*, 1178632917694350. <https://doi.org/10.1177/1178632917694350>.

Read J., Bentall R. P., & Fosse R. (2009). Time to abandon the bio-bio-bio model of psychosis; Exploring the epigenetic and psychological mechanisms by which adverse life events lead to psychotic symptoms. *Epidemiologia e Psichiatria Sociale*, *18*(4). 299–310.

Rescher, N. (1998). *Predicting the Future. An Introduction to the Theory of Forecasting*. State University of New York Press.

Romanello, M., Di Napoli, C., Drummond, P., Green, C., Kennard, H. et al. (2022). The 2022 report of the *Lancet* Countdown on health and climate change: health at the mercy of fossil fuels. *The Lancet*, *400*(10363), 1619–1654.

Rosser, B. (2018). Why inability to cope with uncertainty may cause mental health problems. *The Conversation*. <https://theconversation.com/why-inability-to-cope-with-uncertainty-may-cause-mental-health-problems-105406>.

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. The Guilford Press. <https://doi.org/10.1521/978.14625/28806>

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2022). Self-Determination Theory. F. Maggino (Ed.). *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Springer Nature Link. https://doi.org/10.1007/978-3-319-69909-7_2630-2.

Ryff, C. D. (2014). Psychological well-being revisited: advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychotherapy and Psychosomatics*, *83*(1), 10–28. <https://doi.org/10.1159/000353263>.

Seidl, R., Brand, F. S., Stauffacher, M., Krütli, P., Le, Q. B., Spörri, A. ... Scholz, R. W. (2013). Science with Society in the Anthropocene. *AMBIO. A Journal of Environment and Society*, 42, 5–12.

Semrau, M., Barley, E. A., Law, A., & Thornicroft, G. (2011). Lessons learned in developing community mental health care in Europe. *World Psychiatry*, 10(3), 217–225.

Sharfstein, S. (2005). Big Pharma and American Psychiatry: The Good, the Bad, and the Ugly. *Psychiatric News*, 40(16), 3–4. <https://doi.org/10.1176/pn.40.16.00400003>.

Silva, A. A. (2024). Decade, the end is just the beginning. *UNESCO*. <https://www.unesco.org/en/articles/new-science-decade-end-just-beginning>.

Smith, P. B., Fischer, R., Vignoles, V. L., & Bond, M. H. (2013). *Understanding Social Psychology Across Cultures: Engaging with Others in a Changing World* (Second Edition). SAGE Publications Ltd.

Soni, S. (2024). *The Intersection of Mental Health and Sustainability: A Holistic Approach*. <https://www.linkedin.com/pulse/intersection-mental-health-sustainability-holistic-approach-soni-2aanc>.

Suicide. (2025). Fact Sheets. *World Health Organization*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/suicide>

Suicide worldwide in 2019: Global Health Estimates. (2021). *World Health Organization*. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240026643>

Sun, J., & Buys, N. (2013). Can community singing program promote social and emotional well-being in Aboriginal and Torres Strait Islander Australians? *Journal of Alternative Medicine Research*, 5(2), 137–142.

Svalastog, A. L., Donev, D., Kristoffersen, N. J., & Gajović, S. (2017). Concepts and definitions of health and health-related values in the knowledge landscapes of the digital society. *Croatian Medical Journal*, 58(6), 431–435. <https://doi.org/10.3325/cmj.2017.58.431>.

Taking action on the social determinants of health. (2025). *WHO. Western Pacific*. <https://www.who.int/westernpacific/activities/taking-action-on-the-social-determinants-of-health>

Teismann, T., Brailovskaia, J., Totzeck, C., Wannemüller, A., & Margraf, J. (2018). Predictors of remission from panic disorder, agoraphobia and specific phobia in outpatients receiving exposure therapy: the importance of positive mental health. *Behaviour Research and Therapy*, 108, 40–44. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2018.06.006>.

The Forecasting Collaborative. (2023). Insights into the accuracy of social scientists' forecasts of societal change. *Nature Human Behaviour*, 7, 484–501. <https://doi.org/10.1038/s41562-022-01517-1>

The Mental Health Effects of War; Backed by Science. (2022). *Huntsman Mental Health Institute*. <https://healthcare.utah.edu/hmhi/news/2022/war-mental-health.php>.

Tiljak, M. (2017). The 90th anniversary of Andrija Štampar School of Public Health. *Croatian Medical Journal*, 58, 330–331. <https://doi.org/10.3325/cmj.2017.58.330>.

Traynor, M. (2002). The oil crisis, risk and evidence-based practice. *Nursing Inquiry*, 9(3), 162–169.

Trompetter, H. R., Lamers, S. M. A., Westerhof, G. J., Fledderus, M., & Bohlmeijer, E. T. (2017). Both positive mental health and psychopathology should be monitored in psychotherapy: confirmation for the dual-factor model in acceptance and commitment therapy. *Behavior Research and Therapy*, 91, 58–63. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2017.01.008>.

Understanding Psychosis and Schizophrenia. A Report by the Division of Clinical Psychology. (2014). *The British Psychological Society*.

UNESCO Science Report 2021 – Highlights & Analysis for UPSC Aspirants. (2021). <https://testbook.com/ias-preparation/unesco-science-report>

Vieira, M. A., Gadelha, A. A., Moriyama, T. S., Bressan, R. A., Bordin, I. A. (2014). Evaluating the effectiveness of a training program that builds teachers' capability to identify and appropriately refer middle and high school students with mental health problems in Brazil: an exploratory study. *BMC Public Health*, 14(1), 210.

Vigo, D., Thornicroft, G., Zyl van, C., Badenhorst, M., Hanekom, S., Zyl van, C., Badenhorst, M., Hanekom, S., & Heine, M. (2012). Unravelling 'low-resource settings': a systematic scoping review with qualitative content analysis. *BMJ Global Health*, 6(6), 005190. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2021-005190>.

Walker, S.P., Chang, S.M., Wright, A., Osmond, C., & Grantham-McGregor, S. M. (2015). Early childhood stunting is associated with lower developmental levels in the subsequent generation of children. *The Journal of Nutrition*, 145(4), 823–828. <https://doi.org/10.3945/jn.114.200261>.

Waterman, A. S. (1993). Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64(4), 678–691. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.64.4.678>.

Watts, N., Adger, W.N., Agnolucci, P., Blackstock, J., Byass, P. et al. (2015). Health and climate change: policy responses to protect public health. *The Lancet*, 386(10006), 1861–914. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)60854-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)60854-6).

Weich, S., Brugha, T., King, M., McManus, S., Bebbington, P., Jenkins, R. ... Stewart-Brown, S. (2011). Mental well-being and mental illness: findings from the adult psychiatric morbidity survey for England 2007. *The British Journal of Psychiatry*, 199(1), 23–28. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.111.091496>.

Wermter A.-K., Laucht M., Schimmelmann B.G. et al. (2010). From nature versus nurture, via nature and nurture, to gene x environment interaction in mental disorders. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 19, 199–210. <https://doi.org/10.1007/s00787-009-0082-z>.

Westerhof, G. J., & Keyes, C. L. M. (2010). Mental illness and mental health: The two continua model across the lifespan. *Journal of Adult Development*, 17(2), 110–119. <https://doi.org/10.1007/s10804-009-9082-y>

Whiteford, H. A., Degenhardt, L., Rehm, J., Baxter, A. J., Ferrari, A. J., Erskine, H. E. et al. (2013). Global burden of disease attributable to mental and substance use disorders: findings from the global burden of disease study 2010. *The Lancet*, 382, 1575.

WHO Country Office in Ukraine, 2022 report. (2023). World Health Organization. <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2023-7651-47418-69673>.

Wood, A. M., & Joseph, S. (2010). The absence of positive psychological (eudemonic) well-being as a risk factor for depression: a ten year cohort study. *Journal of Affective Disorders*, 122(3), 213–217. doi: 10.1016/j.jad.2009.06.032.

World Mental Health Report: Transforming mental health for all. (2022). WHO. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240049338>

Worthington, E. L. Jr., & Zyl van, L. E. (2021). The Future of Evidence-Based Temperance Interventions. *Frontiers in Psychology*, 12, 707598. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.707598>.

Zyl van, C., Badenhorst, M., Hanekom, S., & Heine, M. (2021). Unravelling ‘low-resource settings’: a systematic scoping review with qualitative content analysis. *BMJ Global Health*, 6(6), 005190. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2021-005190>.

Розділ 5

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОГНОЗУВАННЯ АДАПТОВАНOSTІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО СТРЕСОГЕННИХ ФАКТОРІВ ВІЙНИ

5.1. Предиктори індивідуальної і соціальної адаптованості до стресогенних факторів війни: теоретичний аналіз

В умовах повномасштабної збройної агресії проти України питання індивідуальної і соціальної адаптованості набуває критичної важливості для збереження ментального здоров'я населення, функціонування соціальних інститутів і стійкості суспільства загалом. Саме тому центральною ідеєю цього розділу є акцентування на нагальній потребі в систематичних дослідженнях адаптованості населення України до воєнних стресорів, що уможливить обґрунтоване розроблення політик і практик підтримки у сферах охорони психічного здоров'я, соціальних послуг і громадської безпеки.

Розгляньмо поняття адаптованості, підходи до його дослідження і взаємовідношення з іншими дотичними до нього поняттями. В індивідуальному й соціальному вимірах адаптованість охоплює процеси, за допомогою яких люди, сім'ї і громади пристосовуються до змін у соціальному середовищі та внутрішньому психологічному стані. У контексті воєнного конфлікту адаптованість варто розуміти як багатовимірний конструкт, що відображає здатність зберігати або відновлювати ментальне здоров'я, соціальне функціонування та продуктивність діяльності в умовах екстремального стресу, водночас допускаючи посттравматичне зростання і якісні зміни особистості (Sultani et al., 2024).

Психологічна адаптованість стосується здатності коригувати думки, емоції та поведінку у відповідь на виклики і зміни середовища (Rachmad, 2022), а також об'єднує інтерпретаційно-ціннісні та ситуативні чинники, що визначають перебіг і результати адаптаційних процесів (Adaptability, n. d.).

Адаптацію в широкому науковому розумінні репрезентують у таких основних концептуальних підходах: адаптація як активна взаємодія особистості і середовища, що детермінується рівнем її власної активності; адаптація як складний процес пристосування особистісно-індивідуальних якостей до життєдіяльності в постійно змінюваних динамічних умовах; адаптація в контексті динамічного процесу на рівні становлення, відновлення, збереження динамічної рівноваги, процесів психічної регуляції; адаптація як трансформація суспільного середовища згідно з пріоритетністю цінностей, ідеалів та потреб особистості. Адаптація опосередковує суперечливі процеси між потребою стабільності і вимогою змін, а також спирається на запозичення і креативну модифікацію стратегій, релевантних дефіцитним, ризикогенним і суб'єктивно складним ситуаціям.

У контексті сучасних теорій адаптованості на особливу увагу заслуговує представлена Й. Рахмадом теорія психологічної адаптації (Rachmad, 2022). Цю теоретичну концепцію розроблено для комплексного розуміння процесів психологічної адаптації до змін і викликів у різноманітних життєвих контекстах, що особливо актуально в умовах сучасних глобальних криз. Теорія психологічної адаптації дає наукове обґрунтування складного процесу психологічної адаптації і численних факторів, які безпосередньо впливають на неї. Згідно з теорією Рахмада, психологічна адаптація – це комплексний процес, завдяки якому думки, емоції та поведінкові патерни індивідів цілеспрямовано пристосовуються для ефективного додання змін чи викликів. Основна концептуальна ідея полягає в тому, що психологічна адаптація передбачає системні когнітивні та емоційні коригування, які дають людям змогу ефективно функціонувати та досягати оптимального добробуту, незважаючи на складні і часто непередбачувані ситуації. Теорія також

наголошує на фундаментальній важливості саморефлексії та систематичного вивчення накопиченого досвіду задля нарощування майбутніх адаптивних можливостей.

Ключові індикатори цієї теорії такі: рівень хронічного стресу, загальне психічне здоров'я та індивідуальна продуктивність у протистоянні змінам або серйозним викликам. До операційних показників теорії можна віднести когнітивну гнучкість, психологічну стійкість та ефективність використаних стратегій подолання. Ці показники можуть бути точно виміряні за допомогою спеціалізованих опитувань, глибинних інтерв'ю та систематичних спостережень за поведінкою в різних життєвих контекстах. Зазначені показники суттєво допомагають оцінити, наскільки ефективно люди психологічно адаптуються до складних ситуацій.

У процесі теоретичного аналізу адаптованості важливо розмежовувати це поняття і суміжні з ним конструкти. Резильєнтність, стратегії подолання і стресостійкість перетинаються з адаптованістю, проте мають інші фокуси розгляду. Зокрема, здатність до адаптації акцентує увагу на пристосуванні до новизни й невизначеності, тоді як резильєнтність традиційно спрямована на подолання негараздів і травм. Водночас зберігається концептуальне накладання з резильєнтністю, подоланням та емоційним інтелектом, що ускладнює виокремлення унікального змісту адаптованості й створює виклики для її вимірювання (Bonanno et al., 2023).

Додатковим ускладненням є «парадокс резильєнтності»: неможливо визначити один або кілька універсальних предикторів, які б з високою надійністю прогнозували сталу резильєнтність в екстремальних умовах і після них. Це вимагає комплексного багатофакторного оцінювання й моделювання контекстно залежних конфігурацій предикторів. Адапованість і резильєнтність характеризуються тісним взаємозв'язком та взаємозумовленістю. Адаптація може стати першим критично важливим етапом на складному шляху до розвитку резильєнтності, оскільки індивіди, які демонструють успішну адаптацію до різноманітних стресових ситуацій,

можуть виявити значно більшу здатність до резильєнтності завдяки систематично виробленим навичкам та механізмам ефективного додання життєвих труднощів. В умовах тривалої війни ці два фундаментальні поняття набувають критично важливого значення для підтримання психічного здоров'я населення і забезпечення його стабільної стійкості перед численними викликами. Адаптованість являє собою динамічний процес систематичного змінювання під безпосереднім впливом зовнішніх факторів та активного пристосування до новизни життєвих обставин, тоді як резильєнтність – це складна здатність до відновлення і конструктивного зростання після пережитих труднощів. Щоб досягти швидкої і максимально ефективної адаптації, якою, власне, і є резильєнтність, потрібно спочатку набути базового рівня адаптованості.

Л. Коробка з колегами пропонують дещо відмінний концептуальний погляд на зв'язок понять адаптація і резильєнс. Вони обґрунтовано вважають, що в основі наукових уявлень про адаптацію лежить фундаментальне поняття «резильєнс». Дослідники визначають резильєнс як життєстійкість, життєздатність, стійкість до травматичних впливів, психологічну пружність; як динамічний процес позитивної адаптації в складних умовах різних негараздів; як збереження стану психологічного добробуту попри тривалі несприятливі обставини і виклики (Коробка та ін., 2019).

Феномен резильєнтності, за визначенням З. Кіреєвої та її колег, слід розглядати як процес ефективної адаптації особистості до ускладнених життєвих обставин, що реалізується через емоційну, розумову та поведінкову гнучкість. Незважаючи на значний науковий інтерес дослідників до цієї проблематики, відкритими залишаються численні резонансні питання, що вимагають пріоритетного розгляду і поглибленого дослідження (Кіреєва, Односталько, & Бірон, 2020).

У зазначеному концептуальному контексті поняття резильєнтності доцільно позиціонувати як ефективний процес швидкої адаптації індивіда чи соціальної групи до кризових життєвих обставин та умов, що знаходить

практичне вираження в розвитку емоційної, розумової і поведінкової гнучкості.

Феномен стресостійкості дослідники розглядають здебільшого у таких концептуальних тлумаченнях: як складну проблематику бар'єрності психічної адаптації людини до несприятливих умов; як здатність ефективно контролювати емоції та забезпечувати емоційну стійкість; як спроможність успішно переборювати великі навантаження та ефективно реалізовувати поставлені завдання в екстремальних умовах; як комплексну саморегуляцію особистості.

На думку О. Малхазова (2022а), особливо слід наголосити на критичній важливості ідентифікації специфічної ролі та місця кожного окремого елемента складного феномену стресостійкості – вольової, емоційної і психічної стійкості. Власне, ці елементи обґрунтовано позиціонуються як надзвичайно важливі інтегральні властивості індивіда, що суттєво сприяють ефективному досягненню ним адаптованості в стресогенних умовах.

На цей час є чимало наукових досліджень резильєнтності населення в кризових умовах. Наукові пошуки дослідників зосереджуються на проблематиці формування психологічної стійкості населення до соціально-психологічної динаміки в умовах кризових воєнних дій. Серед фундаментальних праць у зазначеній галузі варто звернути увагу на наукові роботи і публікації закордонних дослідників (Ahvenharjua, Minkkinen, & Lalot, 2018; Le-Phuong et al., 2022; Rizzi et al., 2023; Southwick et al., 2011). Зокрема, цікавим видається такий основний концептуальний підхід до розуміння стійкості, як «міф про стійкий тип» (Bonanno et al., 2023). Він являє собою одне з найпоширеніших пояснень феномену стійкості, резильєнтності та адаптації. Ця концепція постулює, що індивіди набувають стійкості завдяки процесу навчання на попередньому стресовому досвіді й поступово накопичують необхідні компоненти для розвитку «успішної здатності до подолання стресу» (Connor, & Davidson, 2003). Ключовим припущенням цього підходу є

селективність факторів стійкості. Так, важливими вважаються виключно ключові характеристики особистості: особистісна компетентність і наполегливість-витривалість; довіра до інстинктів і толерантність до негативних афектів, включно з уявленням про «зміцнювальний ефект» стресу; позитивне прийняття змін і наявність безпечних міжособистісних стосунків; відчуття контролю: локус контролю; духовні переконання – духовний вимір. Згідно з цією теорією, індивід завдяки розвитку зазначених ключових рис і становленню стійкого типу особистості наступного разу під час зіткнення зі справді складними обставинами матиме відносно невеликі проблеми з їх подоланням (Connor, 2006). Концептуальна простота цього пояснення має очевидну привабливість, як і той факт, що воно уможливорює відносно просте вимірювання за допомогою коротких самооцінних опитувальників (Gartland et al., 2011; Wagnild, & Young, 1993).

Однак G. Bonanno спростовує «міф стійкого типу», зауважуючи, що стійкість – це не набір незмінних рис, а здатність гнучко добирати й коригувати стратегії залежно від контексту. Таку здатність дослідник формалізує як «flexibility sequence». Цю позицію представлено більш розлого в його книзі і сучасних оглядах, де він тлумачить стійкість як гнучку адаптацію до труднощів, а не як фіксований профіль особистості. Додатково наголошується, що ефекти окремих «рис стійкості» зазвичай невеликі й ненадійні поза контекстом, тому важлива саме послідовність процесів оцінювання ситуації, добору з репертуару й моніторингу зворотного зв'язку (див.: Gruber, 2021).

Що ж до психологічної адаптації населення в умовах воєнних стресів, то тут перелік наукової літератури досить широкий. Серед ключових праць, присвячених цій тематиці, особливе місце посідає комплексна робота «Стійкість і психічне здоров'я. Виклики впродовж життя» – «Resilience and Mental Health» (Southwick et al., 2011). У ній дослідники розглядають адаптивні реакції на стресові впливи, включно з травматичним досвідом, набутим під час воєнних дій. Ця робота є результатом об'єднання зусиль експертів з різних

наукових галузей, які досліджують фактори, що сприяють розвитку життєстійкості; популяційні групи, які демонструють використання механізмів життєстійкості, і конкретні сфери застосування принципів життєстійкості. У роботі представлено широкий огляд життєстійкості впродовж усього життєвого циклу, а також у відповідь на дію різноманітних стресових чинників, що робить напрацювання дослідників надзвичайно актуальними для розуміння процесів психологічної адаптації в умовах воєнного часу.

Дослідження української популяції стали предметом ґрунтовного аналізу D. Rizzi et al. (2023a; 2023b). Особливу увагу тут приділено саме вивченню процесів адаптації українців як у межах самої України, так і в інших країнах. Здійснивши систематичний пошук літератури в базах даних PsycINFO, Pubmed, Scopus і Science Direct, дослідники відібрали 259 статей, з яких 13 публікацій було визначено придатними для включення в аналіз. Критерії придатності охоплювали: дослідження дорослих українських біженців та/або внутрішньо переміщених осіб; оригінальні рецензовані дослідження; публікації, написані англійською або італійською мовами. До переліку аналізованих досліджень увійшли роботи О. Кокуна (2022).

D. Rizzi et al. активно вивчали, зокрема, фактори ризику дезадаптації. Дослідники ідентифікували такі *фактори індивідуального ризику* щодо дезадаптації, як-от: розлади психічного здоров'я, порушення сну, жіноча стать, безпосередня загроза життю, статус внутрішньо переміщеної особи, студентський статус, відчуття безпорадності і безнадійності, вживання заборонених психоактивних речовин, пенсійний статус, підвищений рівень патріотизму, а також загрози фінансовій безпеці (Rizzi et al., 2023a; 2023b). Деякі із цих факторів потребують додаткового роз'яснення. Зокрема, В. Степаненко з колегами надають пояснення щодо загрози для ефективної адаптації з боку фактору патріотизму. Вони вважають, що особи з високим рівнем патріотизму мають завищені очікування щодо поліпшення ситуації в певних часових межах, оскільки їхній емоційний інвестиційний внесок тут є особливо значним (Степаненко та ін., 2023). Якщо реальний прогрес не

відповідає сформованим очікуванням, такі особи відчувають дистрес високого рівня і стикаються з підвищеним ризиком розвитку посттравматичного стресового розладу (Hamama-Raz et al., 2022).

Серед індивідуальних протективних чинників, що сприяють успішній адаптації до воєнних стресів, дослідники виділили такі компоненти, як-от: національна ідентичність, використання гумору як копінг-стратегії, розвиток співчуття до інших і до себе, культивування почуття вдячності, відчуття особистої безпеки, здатність до планування майбутнього, а також віра і релігійність. Зауважимо, що національна ідентичність з'являється в переліку двічі, що може свідчити про її особливу значущість у процесах психологічної адаптації.

Категорія соціальних чинників, що зумовлюють ризик дезадаптації, охоплює широкий спектр травматичних і стресогенних обставин. До них належать: безпосереднє перебування в зоні бойових дій; статус родичів поранених військових і внутрішньо переміщених осіб; переживання фізичних тортур, викрадення дітей, сексуального насильства; вимушена міграція, неможливість задоволення базових життєвих потреб, втрата звичного середовища або перебування в незвичному оточенні, постійне контактування з інформацією про війну, а також культурні розбіжності в розумінні гендерних ролей. Серед соціальних протективних чинників ідентифіковано: наявність домашніх тварин як джерела емоційної підтримки, підтримку з боку соціального оточення, а також активну участь у наданні допомоги іншим людям.

З позицій системного підходу до аналізу факторів адаптації спостережується різноманітність як захисних, так і ризикогенних факторів вимагає застосування системного міждисциплінарного підходу до вивчення процесів адаптації в умовах воєнного стресу. З цієї методологічної перспективи S. Kimhi et. al. (2023) наголошують, що, прогнозуючи потенційні наслідки стресового впливу кризових умов, обов'язково слід враховувати ймовірність впливу непередбачуваних аспектів і факторів.

Дослідження S. Ahvenharjua et al. (2018) підтвердили, що ціннісно-етичні основи адаптації є ключовими компонентами системи соціально-психологічної адаптації в умовах кризових обставин. З огляду на це дослідники приділили особливу увагу ціннісним орієнтаціям, моральним принципам та етичному мисленню населення. На їхню думку, в умовах критичної перспективної невизначеності етику відповідальності і турботи слід розглядати як центральний елемент у процесі розроблення стратегій популяційної адаптації та підвищення рівня колективної резильєнтності. Така ціннісно орієнтована концепція адаптації підкреслює важливість не лише індивідуальних копінг-механізмів, а й соціокультурних факторів, що формують загальну здатність суспільства до збереження функціональності і психологічного добробуту в екстремальних умовах.

На переконання S. Kimhi та його колег, надія є найпотужнішим і найбільш надійним предиктором адаптованості на індивідуальному, громадянському і соціальному рівнях, оскільки вона сприяє ефективному відновленню нормального функціонування під час стресових періодів. Психологічний добробут позитивно корелює з усіма типами резильєнтності: що вищий рівень психологічного комфорту і задоволення, то краща загальна адаптація. Моральний стан справляє значний вплив на індивідуальну і громадянську резильєнтність, особливо в умовах тривалого і хронічного стресу, стверджують дослідники (Kimhi et al., 2023).

Особливу увагу в контексті досліджуваної проблематики обов'язково слід приділити індивідуально-психологічним факторам, які визначають основні детермінанти стресостійкості індивіда і його здатність до ефективного функціонування в екстремальних умовах. Стратегіям адаптації до дії стресогенних чинників присвячено низку досліджень провідних учених. З-поміж найбільш значущих наукових напрацювань варто звернути увагу на теорію змінної активації стану (VSAT), теорію особистісного фактору Л. Гримака і В. Пономаренка і низку інших фундаментальних теоретичних

концепцій (див.: Тімченко, 2007). Так, концепція VSAT, що розшифровується як Variable State Activation Theory (українською – «теорія змінної активації стану»), належить до активаційних підходів. Згідно з цією теорією, якість виконання діяльності змінюється як функція рівня фізіологічного і психічного збудження, з наявністю оптимальної «зони» між гіпо- і гіперактивацією. Цей підхід застосовується для проєктування завдань, режимів праці та навчання, щоб забезпечити підтримання належного рівня активації виконавця.

Для суспільно-політичного поля в період воєнних дій характерні особливо підвищені рівні невизначеності, турбулентності і непередбачуваності. Процес наукового прогнозування за таких умов, переконані Ж. Вірна і А. Лазько, має бути органічно інтегрований у значно ширший аналітичний контекст. Аналітика більш глибоких психологічних процесів учасників соціуму в кризових умовах, точна ідентифікація напрямів і меж впливу дадуть змогу розробити максимально ефективні концепції оптимізаційних заходів, які позитивно впливатимуть на підвищення рівня індивідуальної і соціальної адаптованості до стресогенних факторів війни (Вірна, & Лазько, 2023).

Досліджуючи резильєнтність осіб із травматичним досвідом через воєнні дії в Україні, З. Кіреєва з колегами дійшли висновку, що феномен індивідуальної і соціальної резильєнтності слід розглядати як процес швидкої адаптації до кризових обставин. Дослідники провели масштабне емпіричне дослідження, завдяки якому ідентифіковано позитивні кореляційні взаємозв'язки між ресурсами резильєнтності (тобто власними методами подолання кризових явищ) і показниками психологічної стійкості (Кіреєва, Односталько, & Бірон, 2020).

S. Kimhi з колегами провели комплексне порівняльне дослідження рівня відчуття небезпеки та симптомів дистресу у респондентів українців і польських громадян. Українці продемонстрували значно вищий рівень впливу стресових факторів, але водночас і набагато вищі рівні резильєнтності спільнот і соціальної резильєнтності. Отже, результати вищезгаданого дослідження переконливо підтвердили, що реальна екзистенційна загроза може стати

потужним каталізатором зростання рівня резильєнтності в суспільстві (Kimhi et al., 2023).

Загалом, особи, які в долаті кризових явищ спираються на віру, на систему цінностей, переконань і смислів, на критичне мислення та вміння реалістично оцінювати ситуацію, демонструють суттєво вищі показники адаптованості. Разом з тим індивіди, яким властиві вищі показники деструктивного впливу травми, доволі часто виявляють креативність, вдаються до уяви чи позитивних спогадів, а індивіди з домінантною інтрузією як проявом травматичного досвіду активно залучають когнітивні стратегії нівелювання наслідків кризи (Kimhi et al., 2023).

Життєдіяльність людини умовно можна уявити як безперервний процес адаптації особистості до динамічних умов зовнішнього середовища. Власне, рівень адаптованості населення України до стресогенних факторів війни виявляється в спроможності ефективно справлятися з різноманітними труднощами, швидко регенеруватися і посилювати резильєнтність (індивідуальну, спільнотну і суспільну) до кризових умов. Як переконливо засвідчили результати наведеного вище дослідження, сильні сторони в разі серйозних кризових ризиків є більш надійними індикаторами адаптивності, аніж чинники індивідуальної вразливості.

На сьогодні важливим способом підвищення рівня індивідуальної і соціальної адаптованості населення України до стресогенних факторів війни є цілеспрямований розвиток психосоціальних ресурсів за допомогою внутрішньої перебудови особистості. Така перебудова вимагає глибокого переосмислення особистого життєвого шляху, здійснення інтелектуально-рефлексивного оцінювання власної діяльності в контексті минулого і майбутнього, точної ідентифікації потреби і потенціалу її трансформації.

Розглядаючи конфігурації предикторів за різними підгрупами, доречно диференціювати головні ризики і ресурси. Для дорослих цивільних у прифронтових регіонах найважливішими стають ритми життя (сон, харчування, фізична активність), відновлені мікроритуали і доступ до первинних сервісів,

бо саме через цю рутину, ці «дрібниці» «розпаковується» можливість мислити і планувати попри тривоги і перебої. Для внутрішньо переміщених осіб критичними є житлова стабільність, прозорість правового статусу і включеність у приймаючу громаду; відчуття безпеки і локальні соціальні мережі помітно знижують інтенсивність дистресу і полегшують побудову нових життєвих траєкторій. Для біженців за кордоном у фокусі опиняються мовні і культурні бар'єри, втрата соціального капіталу і професійних кваліфікацій; належність до діаспорних спільнот, культурні практики і прискорені треки працевлаштування компенсують частину ризиків. Для ветеранських сімей специфічну роль відіграють моральні травми і поєднання психофізіологічних наслідків; тут сімейно-резильєнтні протоколи у зв'язці з групами рівних і професійними реінтеграційними програмами показують найкращу синергію. Для дітей і молоді емпірично фіксується перенесення стресу в освітню площину; стабілізація навчального процесу і педагогічна підтримка працюють як прямі протектори адаптивності, що водночас відновлюють соціалізаційні канали (Rizzi et al., 2023a).

На рівні освіти і компетентностей у межах міжнародних програм Education 2030 адаптивність розглядають як базову навичку навігації в разі невизначеності поряд із критичним мисленням, саморегуляцією і співпрацею. При цьому впровадження спеціалізованих модулів толерантності до неоднозначності, сценарного мислення і гнучкості стратегій посилює здатність підтримувати навчання і роботу під час війни, зменшуючи водночас системні втрати продуктивності. Поєднання освітніх модулів з політиками житла, праці, первинної психосоціальної допомоги та інформаційної безпеки створює «структурні протектори», які стабілізують ключові рутини і розширюють особистісну агентність, знижуючи кумулятивний стрес (OECD, 2019–2021).

Сімейний вимір є критично важливим мезорівневим модератором, який перетворює індивідуальні навички на узгоджені колективні практики: у системній рамці сімейної резильєнтності ключову роль відіграють процеси спільних переконань (сенс, надія), організаційні ресурси (гнучкість ролей,

ритуали стабілізації) і комунікації (відкритість, емпатія, координація дій); саме ці процеси знижують ентропію повсякденності під тривалим стресом і розвантажують окремі ланки системи. Інтеграція сімейних протоколів у практику підтримання ВПО, родин військовослужбовців і ветеранів дає змогу нормалізувати дистрес, створити спільні сигнали і сценарії дій, відновити рутини – завдяки цьому індивідуальна адаптивність підсилюється через спільнотну архітектуру «плечей» (Walsh, 2021). Роль сімейного і спільнотного вимірів підкреслюється в контексті аналізу проблеми адаптованості до стрес-факторів: системи переконань (сенс, надія), організаційні патерни (гнучкі ролі, ритуали) і комунікаційно-проблеморозв'язувальні процеси (відкритість, емпатія, координація) слугують «плечима» для перерозподілу навантаження і зниження рівня ентропії під тривалим стресом, що безпосередньо підсилює індивідуальну адаптивність членів спільноти (Коробка та ін., 2019).

З аналітичного погляду найбільш доцільно застосовувати мультикомпонентні, лонгітюдні і мультирівневі моделі: панельні хвилі (наприклад, 0–3–6–12–24 місяці) для відстеження змін ролі факторів; структурні рівняння з латентними зростаннями для оцінювання траєкторій; мережеві моделі симптомів і ресурсів для виявлення «вузлів» втручання; ієрархічні моделі з вкладеністю індивідів у сім'ї/громади/регіони для оцінювання кросрівневих ефектів; експериментальні/квазіекспериментальні дизайни (кластерні RCT, stepped-wedge) для перевірки пакетних інтервенцій у громадах (Connor, & Davidson, 2003; Rizzi et al., 2023b). Критично важливо дотримуватися культурної інваріантності інструментів та етики мінімізації ретравматизації, застосовувати учасницькі підходи і захищати конфіденційність даних – без цього точність і практичність висновків падають, а довіра спільнот до програм зменшується (OECD, 2019–2021; Walsh, 2021). Про це переконливо свідчать розробки українських дослідників: сформовано перелік опцій, що відбивають прямі і непрямі щоденні стресори війни (житлові, економічні, інформаційні, безпекові, побутові тощо), з подальшим експертним відбором і

пілотуванням; у підсумку виокремлено шкали, придатні для скринінгу популяційного рівня впливу стресорів (Бялонович, 2024).

Наукові дослідження переконливо підтверджують, що соціальні, когнітивні та афективні змінні, як-от висока самооцінка і гнучка когнітивна й поведінкова саморегуляція, низький рівень хронічного стресу, рівень освіти, соціальна підтримка, моральне середовище, етичність та екологічність поведінки, діють узгоджено і є абсолютно вирішальними для диференціації різноманітних способів психосоціальної адаптації. Це говорить про те, що навіть за об'єктивно поганих умов життя люди з більшими соціальними, когнітивними та емоційними ресурсами могли б значно більше сподіватися на позитивні результати. Виявлений оптимальний набір ресурсів має надзвичайно важливі наслідки для розроблення психосоціальної стратегії за вразливих обставин через посилення захисних факторів, таких як самооцінка і саморегуляція, що може суттєво зменшити вплив деяких факторів ризику, наприклад сприйняття стресу і соціальної самотності. Крім того, адекватний доступ до якісної освіти, навіть у складних економічних умовах, діє як потужний захисний фактор проти психосоціальної дезадаптації.

Найкращий прогноз адаптивного функціонування забезпечують конфігурації захисних факторів, де провідною лінією стає надія, підсилена суб'єктивним добробутом, моральним станом, соціальною підтримкою та адаптивним оптимізмом. Їхній вплив множитья завдяки сімейним процесам і структурним можливостям середовища; відтак ефективні стратегії комбінують індивідуальні навчальні модулі (гнучкість мислення, емоційна регуляція, ухвалення рішень під невизначеністю), сімейно-спільнотні протоколи (координація ролей, ритуали, сценарне планування) та політики, що зменшують бар'єри доступу до житла, праці, освіти і охорони здоров'я, водночас підтримуючи інформаційну прозорість. Вимірювально це вимагає окремих індикаторів адаптивності й резильєнтності, лонгітюдних спостережень і культурної інваріантності, тоді як аналітично – відмови від «універсального» предиктора на користь динамічних, контекстно чутливих ансамблів (Connor, &

Davidson, 2003; Kimhi et al., 2023; OECD, 2019–2021; Rizzi et al., 2023b; Walsh, 2021).

У сучасному контексті високої складності та невизначеності дослідницькі підходи мають бути багаторівневими, інтегрованими і чутливими до мінливих умов (Стадник, 2025). З урахуванням цієї вимоги, а також специфіки наявної соціальної ситуації сучасні теоретичні дослідження адаптованості до стресогенних чинників війни мають інтегрувати:

- багаторівневу перспективу (індивід – сім'я – громада), що дає змогу враховувати взаємодію біологічних, психологічних і соціальних чинників;
- «тристоронню» модель операціоналізації, яка передбачає когнітивну, поведінкову та емоційну регуляцію у відповідь на зміни, новизну, мінливість і невизначеність;
- контекст воєнних стресорів (вимушене переміщення, втрата близьких, загроза життю, економічна нестабільність, руйнування інфраструктури), що задає специфіку механізмів адаптації в Україні.

Сучасні наукові дослідження переконливо свідчать про багатоаспектність негативного впливу воєнних дій на процес суспільного розвитку. Серед максимально поширених симптомів психологічного дистресу переважають різноманітні страхи, депресивні стани, підвищена тривожність, загальне погіршення самопочуття, деструктивний моральний стан, брак мотивації та надії на поліпшення ситуації.

За підрахунками Міністерства охорони здоров'я України, у післявоєнний період із серйозними психологічними проблемами зіткнуться понад 15,7 мільйона українців, 3,5 мільйона потребуватимуть спеціалізованої терапії та супроводу медичних фахівців (лікарів-психіатрів), а близько 800 тисяч – медикаментозного супроводу (Соловйов, 2024). Як переконливо зазначає О. Злобіна (2024), стан подовженого стресу виражений значно сильніше, ніж стан психологічного дистресу, причому високий або підвищений рівень тривожності через воєнні дії мають 62,7% населення України. Це

підтверджують і дослідження В. Степаненко з колегами (Степаненко та ін., 2023).

Про це свідчать і результати масштабного опитування, проведеного в рамках державної програми ментального здоров'я «Ти як?» спільно з ЮНІСЕФ. Як повідомила голова Координаційного центру з психічного здоров'я Кабінету міністрів О. Збітнєва, в опитуванні взяли участь 12 тисяч респондентів. За її словами, 47% українців зазначають, що відчувають високий рівень стресу, водночас 73% мають досить хороші показники адаптивності – люди навчилися жити в новій реальності і вирішувати щоденні завдання. Є також дані про те, що майже половина українців відчувають наразі високий рівень хронічного стресу. Найбільш вразливими категоріями є діти, підлітки і молодь. Майже половина (46%) з них відзначають, що іспити, навантаження в школі або в університеті є вищим стресовим фактором, ніж тривоги чи ракетні обстріли. Це небезпечно тим, що діти сприймають війну і все, що з нею пов'язано, за нормальність (Координаційний центр..., 2025).

Переваги в здатності до адаптації та резильєнтності (уміння долати стреси і важкі періоди конструктивним шляхом) мають родини з дітьми. Найвищі показники зазвичай у батьків середнього віку (35-45 років); дбаючи про дітей, вони тим самим перефокусовують свою увагу на них. Високі показники стресу і низькі показники резильєнтності мають також жінки, які перебувають в очікуванні – дружини, партнерки, матері й сестри військовослужбовців. На думку О. Збітнєвої, суспільство недооцінює рівень впливу стресу на них (Координаційний центр..., 2025).

Інше опитування показало, що в Україні суттєво зріс запит на психологічну допомогу. На початок 2025 року лише 36% опитаних були задоволені своїм психологічним станом (Батюк, 2025).

Коллективна стійкість є надзвичайно важливим чинником збереження здатності суспільства функціонувати в умовах тривалої кризи. Тому помітне зростання частки населення, яке оцінює умови життя як незадовільні, можна обґрунтовано інтерпретувати як тривожну ознаку зниження адаптивного

потенціалу соціуму. Якщо у 2022–2023 роках рівень оцінки життєвих умов залишався відносно стабільним, хоча й невисоким, то вже у 2024 році відбулося істотне зміщення в структурі цих оцінок: майже половина респондентів почала характеризувати умови життя як погані. Схожу негативну динаміку простежуємо і в оцінюванні суспільно-політичних подій. На відміну від поступового зростання рівня незадоволеності впродовж 2022–2023 років, у 2024 році він зріс майже на критичні 12%.

Попри те, що зростання невдоволення наразі ще не виконує консолідувальної функції для більшої частини населення, показовим є погіршення сприйняття діяльності органів державної влади. Це чітко свідчить про ерозію одного з ключових механізмів підтримання колективної резильєнтності – довіри до політичного керівництва. У 2023–2024 роках частка позитивних оцінок ефективності роботи влади різко знизилася, сягнувши критично низького рівня. Водночас частка тих, хто вважає центральні органи управління цілком неспроможними, усе ще поступається частці респондентів, які оцінюють їхню діяльність як частково результативну.

Дещо погіршилися й оцінки діяльності глави держави: якщо у 2023 році середня оцінка за 10-бальною шкалою становила 7,8 бала, то у 2024 році вона знизилася до 5,7. Попри це віра в Президента як у символічний ресурс колективної стійкості зберігає певну актуальність. Водночас дані свідчать про істотну трансформацію суспільних очікувань щодо майбутнього: під впливом тривалого воєнного стресового навантаження спостерігається послаблення ключових складників колективної резильєнтності – позитивних уявлень про перспективи і впевненості в стабільності (Злобіна, 2024).

Теоретичний аналіз та узагальнення низки сучасних досліджень, присвячених процесам адаптації до стресогенних факторів, дають змогу сформулювати комплекс висновків, що виходять за межі традиційного бачення цього феномену. Висновки базуються на синтезі сучасних психологічних теорій, лонгітюдних даних і мультирівневих моделей, підкріплених роботами кваліфікованих науковців. Вони не лише підсумовують виявлені патерни, а й

пропонують нові концептуальні рамки для розуміння адаптивних процесів у контексті хронічного конфлікту. Важливо наголосити, що ці висновки зосереджені на оригінальних інтерпретаціях і розширених аналізах, з акцентом на міждисциплінарних зв'язках між психологією, соціологією і нейронауками.

Одним з основних висновків є категорична необхідність переходу від статичних, лінійних моделей адаптації до динамічних, циклічних підходів, що враховують нелінійну природу психосоціальних реакцій на тривалий стрес. Традиційні теорії, зокрема модель посттравматичного зростання Р. Тедескі і Л. Калхуна, розглядають послідовний процес від отримання травми до посттравматичного зростання (Tedeschi, & Calhoun, 1996). Але в умовах української воєнної реальності спостерігається «паралельна адаптація» – одночасне переживання дистресу та еволюції ресурсів для подолання стресу (Banit, 2024). Еволюція ресурсів передбачає розвиток копінг-стратегій, посттравматичне зростання, активацію адаптивних механізмів. Цей висновок переконливо підтверджується лонгітюдними даними, де циклічні коливання адаптивності (з піками кожні 6-12 місяців) корелюють з нейробіологічними змінами, зокрема модуляцією кортизолу та окситоцину, що регулюють соціальну зв'язаність (Giordano et al., 2024). Тривалий стрес на рівні мезо- та екзосистем (наприклад, війна, економічна нестабільність) призводить до змін у базальних рівнях кортизолу, що впливає на нейропластичність і когнітивні функції. Окситоцин, що вивільняється під час соціальних взаємодій (мікросистема), знижує вплив кортизолу і захищає мозок від негативних ефектів хронічного стресу.

Розширений аналіз цього феномену базується на інтеграції екологічної моделі У. Бронфенбреннера і сучасних нейронаукових підходів (Bronfenbrenner, 1979). Наприклад, мікросистемні фактори (сімейні ритуали) взаємодіють з екзосистемними (державні політики) для створення «адаптивних петель» – самопідтримувальних циклів, де успішна регуляція в одній сфері посилює стійкість в іншій. Емпіричне підтвердження надають дослідження Є. Ревтюка і Т. Іванової (2024), які демонструють, як громадська резильєнтність

в українських територіальних спільнотах амортизує індивідуальні стреси через мережі взаємодопомоги, створюючи позитивні петлі зворотного зв'язку (Revtiuk, & Ivanova, 2024). Ця модель імплікує, що адаптація не є виключно індивідуальним процесом, а становить аварійний ресурс соціоекологічної системи, де культурні наративи (наприклад, історична пам'ять про опір) слугують каталізаторами адаптації. У біоекологічній логіці культура належить до макросистеми, але вона вбудовується в щоденні проксимальні процеси, трансформуючи переконання, норми й практики, що підсилюють згуртованість і взаємодопомогу. Саме так історичні наративи спротиву можуть активувати спільні смисли і практики, які інтегруються в сімейні ритуали, шкільні і громадські ініціативи й політики, породжуючи самопідтримувальні контури стійкості.

На основі емпіричних даних можна виокремити «адаптивні кластери» як стабільні конфігурації стратегій подолання, що формуються навколо комбінацій когнітивних, емоційних та поведінкових ресурсів. На відміну від демографічної сегментації, ці кластери базуються на динамічних патернах, зокрема на «конструктивному песимізмі», коли реалістична оцінка ризиків поєднується з проактивними діями, що забезпечує вищу стійкість в умовах невизначеності (Грабовська та ін., 2024). Кластерний аналіз, застосований до даних про студентську молодь, показує, що цей патерн корелює з нижчими рівнями дистресу порівняно з «оптимістичним униканням», де ігнорування ризиків призводить до накопичення емоційної втоми (Kondratyuk, 2019).

Розширення цього висновку охоплює гендерні і вікові варіації: жінки частіше формують кластери, спрямовані на емоційну підтримку та соціальні мережі, тоді як чоловіки віддають перевагу проблемно орієнтованим стратегіям, створюючи синергетичні ефекти в сімейних системах (Walsh, 2021). Емпіричне підтвердження надають дослідження Степаненко та ін. (2023), які фіксують, як патріотизм, що є фактором ризику через підвищені очікування, трансформується в захисний ресурс у кластерах із сильною національною ідентичністю. Ці інсайти підкреслюють потребу в персоналізованих

інтервенціях, де програми надання підтримки адаптуються до домінуючих кластерів через машинне навчання для класифікації патернів (Kimhi et al., 2023).

Методологічно дослідження адаптації вимагає багаторівневих моделей, що інтегрують індивідуальні, сімейні та громадські рівні. Асиметрія адаптації, коли успіх на індивідуальному рівні може дестабілізувати сімейну динаміку, підтверджується даними про ветеранські родини, де висока особиста стійкість корелює з конфліктами через невідповідність темпів відновлення (Харитоновна та ін., 2024). Структурне рівняння з латентними зростаннями, застосоване Ф. Джордано з колегами, показує, як сімейні процеси (відкритість, емпатія) збалансовують цю асиметрію, підвищуючи загальну резильєнтність (Giordano et al., 2024)

Розширений аналіз передбачає використання мережових моделей симптомів, де «вузли» (наприклад, сон як центральний фактор) ідентифікуються для цільових втручань (Дяконенко, 2023). Лонгітюдні дизайни з панельними хвилями (0–3–6–12–24 місяці) дають змогу прогнозувати траєкторії, але вимагають етичних протоколів для мінімізації ретравматизації (Rizzi et al., 2023). Культурна інваріантність інструментів, як-от шкали CD-RISC-25, забезпечує валідність у мультикультурних контекстах (Banit, 2024).

Практично висновки імплікують розроблення «точкових інтервенцій», спрямованих на каскадні ефекти: програми нормалізації сну для ВПО можуть ініціювати ланцюгові зміни на краще в емоційній регуляції та соціальних зв'язках (Giordano et al., 2024). Для сімей ветеранів рекомендуються протоколи, що посилюють спільні ритуали і комунікацію, зменшуючи асиметрію (Walsh, 2021). Розширення засобів допомоги охоплює цифрові інструменти, зокрема платформи для віртуальних мереж підтримання біженців, що посилюють резильєнтність завдяки збереженню культурної ідентичності (Grabovska et al., 2024). Економічні програми, наприклад соціальне підприємництво, перетворюють вразливість на ресурс, як це показано в роботі Є. Ревтюка і

Т. Іванової (Revtiuk, & Ivanova, 2024). Політики мають ставити за мету зменшення бар'єрів до освіти і праці з акцентом на генеративній пам'яті для трансформації історичних травм (Степаненко та ін., 2023).

Перспективи передбачають вивчення епігенетичних механізмів «генеративної пам'яті», де історичні травми передаються як адаптивні патерни (Banit, 2024). Довгострокові ефекти вимагають лонгitudних досліджень поствоєнного зростання з акцентом на парадоксі допомоги у волонтерських мережах (Харитонova та ін., 2024). Гендерні дослідження мають поширюватися на вивчення компенсаторних механізмів у нестандартних сім'ях (Walsh, 2021).

Завдяки синтезу формується інтегральна модель, де плинна адаптивність, кластери, каскадні ефекти та асиметрія утворюють цілісну систему. Підкріплена емпіричними даними (Giordano et al., 2024; Revtiuk, & Ivanova, 2024), ця модель пропонує комплексні рамки для розроблення стратегій, що забезпечують довгострокову стійкість українського суспільства в умовах тривалого конфлікту і поствоєнного відновлення.

Підсумовуючи, можна виокремити і згрупувати предиктори індивідуальної адаптованості до стресогенних факторів війни в наведений нижче спосіб.

На *індивідуальному* рівні її чинниками є:

- когнітивна гнучкість і толерантність до невизначеності: здатність швидко перебудувати ментальні моделі, приймати неоднозначність і навчатися в умовах змін;
- емоційна регуляція, вольові якості та рефлексивність як здатність відтермінувати імпульсивні рішення;
- зорієнтованість на моральні цінності та альтруїстичну поведінку;
- особистісні ресурси: оптимізм і здатність до планування майбутнього, вміння використовувати гумор як копінг-стратегію, внутрішній локус контролю, психологічна гнучкість;

- досвід попередніх стресів і навчена безпорадність / зміцнена стійкість: історія подолання впливає на очікування та ефективність дій;

- психічне і соматичне здоров'я: наявність/брак психічних розладів, хронічних захворювань, які модулюють навантаження ресурсів.

Серед *мезоструктурних* чинників найважливіші такі:

- соціальна підтримка: сім'я, друзі, сусіди, колеги; якість і доступність неформальних і формальних мереж допомоги;

- соціальний капітал і довіра: горизонтальні зв'язки, взаємність, колективна ефективність, громадська згуртованість;

- ідентичність і спільні наративи: культурні коди, цінності, символічні ресурси, що легітимують спільні дії і взаємодопомогу;

- лідерство та участь: локальні ініціативи, волонтерство, спроможність самоорганізації громад.

Чинники макрорівня:

- інституційна спроможність: координація міждержавних і місцевих служб, чіткість протоколів, комунікація ризиків;

- економічна стабільність і зайнятість: доступ до ринку праці, програми перекваліфікації, соціальні гарантії;

- політики відновлення і реінтеграції: компенсаційні механізми, підтримання сімей військовослужбовців, освітні та реабілітаційні програми;

- доступ до ресурсів: послуги MHPS (mental health and psychosocial support), освіта, інформація, житло, транспорт, цифрова інфраструктура;

- умови безпеки і мобільність: інтенсивність бойових дій, ризики переміщення, статус ВПО, ступінь відновлення інфраструктури.

З огляду на все зазначене вище теоретико-методологічні та емпіричні дослідження адаптованості мають охоплювати такі аспекти, як-от:

- концептуальна специфіка: розмежування адаптованості і резильєнтності, подолання і емоційного інтелекту; акцент на пристосуванні до новизни й невизначеності (Bonanno et al., 2023), а не лише до негараздів;

- тристороння операціоналізація: вимірювання когнітивної, поведінкової та емоційної регуляції як ключових компонентів здатності до адаптації;
- багаторівнева аналітика: поєднання індивідуальних, сімейних і громадських даних у моделях багаторівневого аналізу; панельні і лонгітюдні дизайни, крослагові моделі, латентне зростання;
- змішані методи: поєднання стандартизованих шкал з якісними інтерв'ю, нарративним аналізом та етнографією громад для охоплення контекстної специфіки;
- критерії валідності: визначення проксі-показників соціального функціонування, продуктивності діяльності, суб'єктивного добробуту; врахування культурної і регіональної варіативності.

5.2. Прогностичне моделювання адаптованості населення України до стресогенних факторів війни

Прогнозування впливу стресогенних факторів на населення залишається складним науковим завданням, оскільки неможливо передбачити всі потенційні наслідки травматичних подій. Завжди зберігається ймовірність появи незапланованих і неочікуваних впливів, що потребує розроблення гнучких прогностичних моделей. Метою запропонованого дослідження є розроблення багаторівневого прогностичного варіанта моделювання адаптованості населення України до стресогенних факторів війни, який би враховував складність поточного соціокультурного контексту.

Воєнний контекст вимагає оцінки не лише фізичних ушкоджень, а й психологічного стресу та соціальних умов, що формують адаптивні можливості індивідів. Холістичний підхід визнає індивідуальні особливості переживання воєнних подій, зокрема особистісні ресурси, сімейну підтримку, соціальну згуртованість та психологічні стратегії подолання стресу. Сучасні наукові дослідження біопсихосоціальної моделі в українському контексті акцентують

увагу на ролі пролонгованого травматичного стресу і його специфічному впливі на ментальне здоров'я населення, значенні ресурсів соціальної підтримки, психологічних стратегій та солідарності як буферних механізмів зменшення стресового навантаження. Психологічні аспекти адаптації охоплюють вплив на здатність справлятися з повсякденними стресорами, якість міжособистісних стосунків, участь у громадському житті та реалізацію особистісного потенціалу в умовах воєнного стану. Системні соціально-психологічні дослідження стресу використовують спеціалізовані моделі, як-от Stress Process Model і теорії збереження ресурсів, що дає змогу отримати цілісне розуміння комплексного впливу війни на здоров'я українців з урахуванням не лише соматичних ушкоджень, а й глибинних психологічних і соціокультурних факторів адаптації та резильєнтності населення (Степаненко та ін., 2023).

Звернімося в цьому контексті до біопсихосоціальної моделі здоров'я Енгеля, яка задає інтегративні концептуальні рамки для розуміння складних взаємодій між біологічними, психологічними і соціальними факторами в процесах адаптації (див.: Frankel, 2003). Релевантність цієї моделі для дослідження впливу воєнних стресорів полягає в тому, що військовий конфлікт впливає водночас на всі рівні людського функціонування – від нейробіологічних процесів до соціальних систем підтримки.

З огляду на це доцільно розглянути ширші теоретичні рамки, що описують взаємодію індивіда і соціального контексту. Однією з найвпливовіших концепцій такого типу є екологічний підхід до аналізу психосоціального функціонування й адаптації населення, який виник як багаторівнева концепція, що поступово розвивалась у науковому дискурсі протягом останніх десятиліть. Історично першим системним підходом стала модель У. Бронфенбреннера, сформульована у 1979 році, яка охоплювала п'ять взаємопов'язаних рівнів: мікросистему (безпосереднє оточення – сім'я), мезосистему (зв'язки між мікросистемами), екзосистему (структури поза межами прямого контакту, що опосередковано впливають на індивіда), макросистему (культурні, економічні та політичні чинники), а також

хроносистему (історичний і часовий виміри розвитку). Саме така багаторівнева структура дала змогу вперше науково описати, як різні соціальні й політичні явища накладаються на індивідуальний досвід і формують стресостійкість та способи реагування на зовнішні подразники (Bronfenbrenner, 1979). У своїх дослідженнях У. Бронфенбреннер не використовував стандартизовані опитувальники або тести – він спирався на опис життєвих ситуацій, коли істотно змінювалися умови життя, простежуючи відтак, до яких змін у поведінці це приводило.

На основі прагматичного аналізу інтервенцій та роботи з біженцями і вимушено переміщеними цивільними К. Міллер та А. Расмуссен запропонували свою чотирирівневу модель. Вона адаптувала екологічний підхід для психотравматичного контексту війни і насильства та фокусувалася на впливі стрес-факторів на психічне здоров'я шляхом виділення індивідуального, сімейного, громадського й макросоціального (національного) рівнів. Така структура була простішою і більш прикладною, однак неврахування хронологічного чи глибинного системного рівня обмежувало потенціал для комплексного аналізу динаміки змін. Методологічно робота дослідників базувалася на огляді емпіричних досліджень з використанням різноманітних психометричних інструментів, наприклад Harvard Trauma Questionnaire і Hopkins Symptom Checklist, для оцінювання PTSD, депресії і тривожності (Miller, & Rasmussen, 2017).

Основний висновок полягає в тому, що постміграційні стресори мають значно важливіший вплив на психічне здоров'я, ніж безпосередній досвід травми, і вони посилюють дистрес через механізми посередництва. Найвидатнішою К. Міллер і А. Расмуссен вважають модель адаптації та розвитку після переслідування і травми авторства Д. Сілове та його колег, або модель ADAPT (Silove, 2014; Tay et al., 2015a, 2015b). Серед біженців із Західного Папуа, які проживають у Папуа Новій Гвінеї, за допомогою ADAPT вимірювали, зокрема, як незахищеність, порушені зв'язки та мережі, доступ до правосуддя, порушення ідентичності, перехід до нових ролей та ідентичностей

вплинули на посттравматичний стресовий розлад, крім воєнної травми (Silove, 2014; Tay et al., 2015a, 2015b).

Розширення моделі, актуальне для сучасних досліджень психосоціальної адаптації населення під час війни, є фактично, на нашу думку, модифікацією ідей Бронфенбреннера, але з додатковою деталізацією – особливо щодо проміжних рівнів та аналітичного (прогностичного) компонента. Так, сучасна п'ятирівнева модель охоплює індивідуальний рівень (психологічні ресурси, базові особистісні риси, досвід подолання), мезорівень (сім'я, колектив, згуртованість, рольова структура), макрорівень (інституційні та економічні ресурси, доступ до соціальних служб), абстрактний рівень (історичні, інфраструктурні параметри), а також прогностичний рівень (інтеграція і моделювання), що дає змогу прогнозувати динаміку адаптації та масову поведінку. Отже, розвиток моделей від простішої структури до деталізованої багаторівневої системи зумовлений необхідністю враховувати більш складні взаємозв'язки між чинниками впливу, а також потребою в системному прогнозуванні наслідків для соціальної адаптації в контексті воєнних і кризових ситуацій (Bronfenbrenner, 1979; Miller, & Rasmussen, 2017).

Варіант розроблення прогнозу впливу воєнних стресорів на цивільне населення, запропанований Д. Сілове та його колегами, базується на моделі, структурованій за п'ятьма взаємопов'язаними рівнями аналізу. *Індивідуальний* рівень охоплює особистісні характеристики, психологічні ресурси, фізичне здоров'я та індивідуальні стратегії подолання, де ключовими предикторами є базові особистісні риси (невротизм, екстраверсія, відкритість досвіду), когнітивні ресурси (інтелект, гнучкість мислення, здатність до перефреймінгу), емоційна регуляція, стресостійкість та попередній досвід подолання складних ситуацій. *Сімейний* рівень – це якість сімейних стосунків, згуртованість, розподіл ролей та функцій в умовах кризи, наявність і вік дітей, а також сімейні традиції подолання труднощів. *Громадський* рівень передбачає соціальну підтримку, громадську активність, доступ до послуг охорони здоров'я та соціальних служб, якість місцевого самоврядування і рівень соціальної

згуртованості в громаді. *Регіональний* рівень враховує географічну близькість до бойових дій, економічний розвиток регіону, культурні особливості, історичний досвід подолання криз та якість регіональної інфраструктури підтримки. *Національний* рівень об'єднує політичну стабільність, національну ідентичність, культурні цінності, економічний стан країни і міжнародну підтримку (Silove, 2014; Tay et al., 2015a, 2015b).

Актуальною альтернативою є прогностична модель «Адаптивна мережа», що описує адаптацію як динамічну, самоорганізовану мережу взаємопов'язаних вузлів і зв'язків, де прогноз базується на гнучкості та швидкості реконфігурації мережі у відповідь на виклики. Вузли мережі представлені окремими індивідами, сім'ями, малими групами, громадами і волонтерськими організаціями, тоді як зв'язки мережі утворюють канали комунікації, взаємодопомоги, спільні цінності та довіру. Тригерами стають ключові події (масові обстріли, втрати, перемоги), які змінюють конфігурацію мережі, активують нові зв'язки або послаблюють уже наявні. Стійкість мережі визначається щільністю зв'язків, наявністю центральних вузлів (лідерів, організаторів) і швидкістю відновлення після порушень. Мережеві патології виявляються в розриві зв'язків (ізоляцію), утворенні токсичних вузлів (дезінформації) та концентрації стресу в окремих вузлах. Прогноз адаптації базується на здатності мережі до швидкої переконфігурації (резильєнтності), створення нових зв'язків та мобілізації ресурсів у відповідь на зовнішні загрози шляхом аналізу трафіку стресу через мережу і механізмів його розсіювання (Yabe, 2022).

Методологічно такий підхід базується на теорії складних систем, мережевому аналізі, теорії соціального капіталу (Бурдье, Фукуяма), теорії кризового менеджменту та організаційної адаптації, а також теорії вузьких місць. Підтримуючи концепцію складних систем, слід згадати тезу О. Чабана про нелінійність як основну характеристику сучасної системної ситуації в Україні. Відповідаючи на питання про майбутні зміни стану ментального здоров'я населення України, включно з післявоєнним періодом, він пропонує

використовувати нелінійну модель розвитку ситуації, де навіть незначні зміни параметрів можуть призвести до непропорційно великих, складних і непередбачуваних змін у системі, що характеризуються феноменами хаосу, турбулентності або самоорганізації (Соловйов, 2024).

Темпоральна модель адаптаційних процесів охоплює чотири основні фази розгортання в часі. Гостра фаза (до трьох місяців) характеризується максимальною мобілізацією адаптаційних ресурсів, домінуванням проблемно-фокусованих стратегій подолання і високим рівнем соціальної солідарності. Підгостра фаза (три-дванадцять місяців) відзначається поступовим виснаженням адаптаційних ресурсів, диференціацією індивідуальних траєкторій адаптації та зростанням ризику розвитку психопатологічних симптомів. Хронічна фаза (один-три роки) характеризується стабілізацією індивідуальних патернів адаптації, формуванням нових життєвих стратегій і можливим розвитком довгострокових наслідків травматизації. Відновлювальна фаза (понад три роки) об'єднує процеси післятравматичного зростання, інтеграцію травматичного досвіду в життєву історію та формування нових смислових орієнтацій (Державний експертний центр, 2024).

В іншому підході ключові змінні моделі представлені стресогенними і захисними факторами. Стресогенними факторами є прямі воєнні стресори (безпосередня загроза життю та здоров'ю, втрата близьких людей, руйнування житла і майна, вимушене переміщення, спостереження актів насильства). Їх оцінюють за допомогою CTSR (Continuous Traumatic Stress Response Scale) – шкали безперервного реагування на травматичний стрес, розробленої для оцінювання симптомів унаслідок тривалого впливу травматичних стресорів через суб'єктивний емоційний досвід та сприйняту серйозність травматичної події. Непрямі воєнні стресори охоплюють економічні труднощі, соціальну нестабільність, інформаційний стрес, невизначеність майбутнього та порушення звичного ритму життя, тоді як кумулятивні стресори відображають тривалість експозиції, множинність травм, повторні травматичні події та вторинні втрати (Dell'Osso, 2022).

Захисні фактори представлені *індивідуальними* ресурсами (*психологічними* складниками: резильєнс, самоефективність, оптимізм, здатність до саморегуляції; *когнітивними*: гнучкість мислення, здатність до перефреймінгу, критичне мислення; *фізичними*: загальний стан здоров'я, вік, стать), *соціальними* (сімейна підтримка через якість стосунків і згуртованість; соціальна підтримка через мережу зв'язків та громадську активність; інституційна підтримка через доступ до медичних і психологічних послуг) та *культурно-історичними* (національна ідентичність, історичний досвід подолання криз, культурні традиції взаємодопомоги, патріотичні настрої) ресурсами.

Ідею використання макропоказників у межах підходу прогнозування за допомогою Big Data розвивають у своїй публікації С. Сальнікова і співавтори (2020). Вони досліджують міжнародні макросоціальні показники як системні аналітичні інструменти в соціології, зосереджуючись на проєктах ООН, Світового банку, Freedom House та інших організацій. Дослідники описують методологію побудови цих показників, обговорюють їхні переваги (уніфікованість, глобальне охоплення, можливість порівнянь) та обмеження (проблеми валідності, культурорідність, різні методики збирання даних). Вони наголошують, що порівняльні дані допомагають відстежувати динаміку соціально-економічних змін, оцінювати вплив глобальних криз (пандемії, війни, економічного шоку) на соціальні явища і прогнозувати розвиток суспільств. У цьому разі постає питання способу інтерпретації й рейтингування країн: зведення складних соціальних реальностей до одиничних індексів може спрощувати аналіз, а залежність від самооцінки експертів і респондентів створює ризик систематичних викривлень (Сальнікова, Мурадян, & Сидоров, 2020). У підсумку дослідники рекомендують поєднувати макросоціальні показники з якісними дослідженнями і локальними даними, а також розвивати гібридні методи вторинного аналізу, щоб отримати комплексне уявлення про соціальні процеси на національному і глобальному рівнях.

Такий підхід у поєднанні з кроскультурним дослідженням дає цікаві, продуктивні результати. Кроскультурне дослідження, проведене в семи країнах, показало, що в Україні найвищі рівні і надії, і дистресу водночас. Надія зростає разом з індивідуальною і суспільною резильєнтністю, тоді як висока мораль та індивідуальна резильєнтність послаблюють дистрес; моніторинг цих показників важливий для таргетованих втручань у разі війни і такого роду криз (Esbit et al., 2025). Спираючись на дані згаданого кроскультурного дослідження, ми спробували віднайти зв'язки між показниками надії та дистресу і показниками індексу сприйняття корупції, взятими на сайті <https://www.transparency.org/>.

Віддаючи належне різним підходам до прогнозування адаптованості населення до зовнішніх стресогенних факторів, ми пропонуємо для застосування в сучасних українських умовах *модель, яка базується на визначенні трьох груп предикторів*. Ці предиктори ми виокремили в попередньому параграфі на основі теоретичного аналізу досліджень адаптованості та резильєнтності і згрупували відповідно до трьох рівнів масштабування: індивідуального рівня, мезорівня (рівня горизонтальних зв'язків як у малих групах, так і на рівні громад) та макрорівня (загальнонаціонального). Модель, яку ми відтак пропонуємо, загалом є аналогічною до чотирирівневої моделі К. Міллера і А. Расмусена або п'ятирівневої моделі Д. Сілове, але вона більш доступна з погляду застосування (Miller, & Rasmusen, 2017; Silove, 2013).

Нагадаємо, що згідно з нашою моделлю основними предикторами адаптованості на *індивідуальному* рівні є низка особистісних характеристик (когнітивна гнучкість, толерантність до невизначеності, вольові якості, рефлексивність, зорієнтованість на моральні цінності та альтруїстичну поведінку, оптимізм, внутрішній локус контролю, психологічна гнучкість), навички емоційної регуляції, досвід попередніх стресів, а також психічне і соматичне здоров'я. Основні предиктори *на мезорівні* – підтримка на рівні малих груп, горизонтальні зв'язки, громадська згуртованість, ідентичність і

спільні наративи, лідерство та соціальна залученість. До основних предикторів *макрорівня* віднесено: інституційну спроможність, економічну стабільність і зайнятість, політики відновлення і реінтеграції, доступ до ресурсів, а також умови безпеки і мобільність.

Наразі у нас немає даних, релевантних для української вибірки, які б давали підстави говорити про конкретну силу впливу того чи іншого чинника на індивідуальну адаптованість до стресогенних факторів війни або на рівень адаптованості до них населення загалом. Тому ми не можемо здійснювати кількісне прогнозування на основі запропонованої моделі. Утім, вона може бути застосована для отримання прогнозів якісного характеру, а також для розроблення рекомендацій щодо оптимального вектора запровадження інтервенцій, спрямованих на підвищення рівня адаптованості населення України.

Упроваджуючи такі інтервенції, слід зважати на те, що чинники адаптованості, представлені на індивідуальному рівні, є переважно повільно змінюваними особистісними характеристиками. І хоча розвиток багатьох із них можна розглядати як важливе педагогічне завдання, причому не лише в контексті формування стресостійкості, реалізація цього завдання більше стосується глобальної перспективи. Можливим вектором упровадження інтервенцій на цьому рівні є допомога фахівців – психологів-консультантів, психотерапевтів – у (пере)осмисленні і застосуванні особистісного досвіду як ресурсу підвищення індивідуальної адаптованості. Зрозуміло, що таку допомогу надають за умови наявного запиту на неї у людини, що перебувала під дією стрес-факторів.

Говорячи про мезорівень, також слід відмітити обмеженість можливих інтервенцій, спрямованих на підвищення індивідуальної або соціальної адаптованості. Наявність у людини контактів у малих групах, якість цих контактів, залученість людини до соціальних зв'язків тощо навряд чи можуть бути предметом прямих зовнішніх впливів. Звісно, можна говорити про формування громадянської активності населення, про роботу з ідентичностями

і соціальною згуртованістю як актуальну психологічну і педагогічну проблему. Але ця проблема стосується середньострокової, а ще більше – довгострокової перспективи. У короткостроковій перспективі інтервенції на цьому рівні можуть реалізовуватися через соціальну роботу з людьми, які з тих чи тих причин були виключені з активного соціального життя і виявилися обмеженими в міжособових контактах.

Найбільш продуктивним з погляду впровадження інтервенцій, особливо якщо говорити про впливи на рівні держави, є макрорівень. Майже всі чинники, представлені на цьому рівні, відкриті для зовнішніх втручань. Водночас інтервенції на цьому рівні здебільшого потребують значних фінансових витрат, а також передбачають наявність системної та ефективної державної політики в соціальній, політичній та економічній сферах.

Крім того, запропонована модель дає змогу визначати проблемні місця з погляду підвищення адаптованості до стресогенних факторів війни для окремих верств українського населення. Так, склавши профіль за всіма виокремленими предикторами для різних соціальних груп, можна віднайти проблемні місця, притаманні тій чи тій з них. Це уможлиблює здійснення цільової політики, спрямованої на підвищення адаптованості українського населення.

Моделювання дає змогу створити персоналізовані програми підтримки для різних груп: для груп з високим стресовим навантаженням – програми зниження стресу і когнітивно-поведінкової терапії, для груп з низькими ресурсами – програми розвитку соціального капіталу та економічної підтримки, для груп з порушеною мережевою підтримкою – програми соціальної інтеграції та створення нових спільнот (Содолевська, 2025).

На основі моделі можна розробити систему раннього попередження про ризик погіршення адаптації через моніторинг ключових індикаторів у режимі реального часу, автоматичне виявлення аномальних патернів та ранжування регіонів за рівнем ризику. В українських реаліях інтегрована модель предикторів дасть змогу таргетувати інтервенції на підсилення когнітивної

гнучкості, емоційної регуляції та ефективних стратегій подолання на індивідуальному рівні; розбудовувати мережі соціальної підтримки, довіри й участі на рівні громад; удосконалювати політики зайнятості, житлові рішення для ВПО, доступ до МНПС-послуг та комунікацію ризиків на макрорівні.

Український досвід може бути зіставлений з досвідом інших країн, що переживали тривалі конфлікти: досвід Ізраїлю щодо життя в умовах постійної загрози, Боснії і Герцеговини щодо відновлення після етнічного конфлікту, Хорватії щодо реінтеграції окупованих територій, Фінляндії щодо протистояння агресивному сусідові. Порівняльний аналіз допомагає виявити універсальні і культурно-специфічні механізми адаптації (Esbit et al., 2025).

Сценарії післявоєнної адаптації охоплюють оптимістичний сценарій швидкого відновлення з ефектом посттравматичного зростання, песимістичний сценарій тривалої дезадаптації з високими рівнями посттравматичного стресу і змішаний сценарій диференційованої адаптації з високою варіативністю між групами (Титаренко, & Дворник, 2022). На вибір сценарію впливатиме низка факторів: швидкість завершення конфлікту, ефективність програм підтримки, обсяги міжнародної допомоги, економічне відновлення та збереження соціальної згуртованості.

Практичні рекомендації передбачають використання моделі для планування ресурсів підтримки особами, що ухвалюють рішення, індивідуалізацію підходів фахівцями із психічного здоров'я на основі профілю ризику та розвиток мережевої структури підтримки громадськими організаціями. Запропонована багаторівнева модель адаптації населення України до стресогенних факторів війни становить комплексний інструмент для розуміння, прогнозування та оптимізації процесів психосоціальної адаптації в екстремальних умовах, що потребує емпіричної верифікації, міжнародної співпраці та безперервного моніторингу змін у суспільних процесах адаптації.

Література

Батюк, І. (2025). В Україні суттєво зріс запит на психологічну допомогу – опитування. *Українська правда. Життя*. <https://life.prawda.com.ua/health/skilki-ukrajinciv-potrebuyut-psihologichnoji-dopomogi-rezultati-opituvannya-306311/>

Бялонович, С. (2024). Українська шкала щоденних стресорів війни: конструювання опитувальника. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 178–192. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-156>

Вірна, Ж. П., & Лазько, А. М. (2023). Резильєнтність та адаптація до умов воєнного часу. У Я. Гошовський (Ред.), *Психологія ревіталізації: вікові та педагогічні виміри* (с. 83–106). Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.

Головаха, Є., Злобіна, О., Степаненко, В., Дембіцький, С., & Найдюнова, Л. (2023). Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, (4), 22–39. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.022>

Грабовська, С., Партичко, Т., & Стелмашчук, К. (2024). Адаптивність до стресу студентської молоді на різних етапах війни. *Insight: The Psychological Dimensions of Society*, (12), 116–132. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-12-6>

Державний експертний центр Міністерства охорони здоров'я України. (2024). Гостра реакція на стрес. *Посттравматичний стресовий розлад. Порушення адаптації: Клінічна настанова, заснована на доказах*. https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/kn_2024_ptsr.pdf

Дяконенко, О. (2023). Соціальний капітал територіальних громад України в умовах війни: сучасні трансформації та прогнозні зрушення. *Демографія та соціальна економіка*, 52(2), 54–71. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.054>

Злобіна, О. Г. (2024). Стресові стани населення України в контексті війни: соціально-груповий аналіз. *Вісник Національної академії наук України*, (6), 49–59. <https://doi.org/10.15407/visn2024.06.049>

Кіреєва, З. О., Односталько, О. С., & Бірон, Б. В. (2020). Психометричний аналіз адаптованої версії шкали резильєнтності (CD-RISC-10). *Habitus*, 14, 110–116. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.17>

Координаційний центр з психічного здоров'я при Кабінеті Міністрів України & ЮНІСЕФ (2025, серпня). *Опитування «Ти як?»: результати дослідження психічного здоров'я українців*. (Цит. за: Нова українська школа). <https://nus.org.ua/2025/08/18/opytuvannya-ty-yak-46-ditej-bilshe-hvylyuyutsya-cherez-navchannya-nizh-cherez-vijnu/>

Коробка, Л. М. (Ред.), Васютинський, В. О., Вінков, В. Ю., Губеладзе, І. Г., Гусєв, І. М., & М'яленко, В. В. (2019). *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації*. Імекс-ЛТД.

Малхазов, О. Р. (2022). *Розвиток емоційної стійкості осіб, які переживають наслідки травматичних подій*. Імекс-ЛТД.

Сальнікова, С., Мурадян, О., & Сидоров, М. (2020). Міжнародні макросоціальні показники як аналітичні інструменти в соціології. *Соціологічні студії*, 2(17), 41–54. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-02-41-54>

Содолевська, В. (2025). Психологічна дезадаптація та резилієнтність: досвід української молоді під час війни. *Проблеми сучасної психології*, 30, 245–267. <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/585>

Соловійов, О. (2024). Ментальне здоров'я в Україні під час війни та після. *Здоров'я України XXI сторіччя: медична газета*, № 21(583). <https://health-ua.com/neurology/porusennia-snu/79120>

Стадник, В. А. (2025). Предиктори індивідуальної та соціальної адаптованості до стресогенних факторів війни: теоретичний аналіз. *Проблеми політичної психології*, 17(31), 100–115. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol17-Year2025-203>

Степаненко, В., Злобіна, О., & Дембицький, С. (2023). Військовий стрес і ресурси соціально-психологічної резильєнтності: огляд теоретичних концептуалізацій. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, (4), 22–39.

Титаренко, Т. М., & Дворник, М. С. (Ред.). (2022). *Як допомогти особистості в період переходу від війни до миру: соціально-психологічний супровід*. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732877/1/>

Харитоновна, Н., Якіма, С., Черниш, О., & Крижба, С. (2024). Багатовимірність моделей посттравматичного зростання в психологічній реабілітації ветеранів російсько-української війни. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*, 15(2), 227–240. [https://doi.org/10.31548/hspedagog15\(2\).2024.227-240](https://doi.org/10.31548/hspedagog15(2).2024.227-240)

Adaptability. (n.d.). In *APA Dictionary of Psychology*. American Psychological Association. <https://dictionary.apa.org/adaptability>

Ahvenharjua, S., Minkkinen, M., & Lalot, F. (2018). The Five Dimensions of Futures Consciousness. *Futures*, 104, 1–13.

Banit, O. V. (2024). Post-traumatic growth of Ukrainians under war conditions. *Psychological Perspectives*, 33, 45–63.

Bibri, S. E. (2018). Backcasting in futures studies: a synthesized scholarly and planning approach to strategic smart sustainable city development. *European Journal of Futures Research*, 6(13). <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0142-z>

Blavatsky, P. (2020). Obesity of politicians and corruption in post-Soviet countries. *Economics of Transition and Institutional Change*, 29(2), 343–356. <https://doi.org/10.1111/ecot.12259>

Bonanno, G. A., Galatzer-Levy, I. R., Bagrodia, R., & Chen, S. (2023). Resilience and Disaster: Flexible Adaptation in the Face of Uncertain Threat. *Annual Review of Psychology*, 75(1), 573–599. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-011123-024224>

Borsa, J. C., Damásio, B. F., & Bandeira, D. R. (2012). Cross-cultural adaptation and validation of psychological instruments: Some considerations. *Paidéia*, 22(53), 423-432. <https://doi.org/10.1590/1982-43272253201314>

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press.

Connor, K. M. (2006). Assessment of resilience in the aftermath of trauma. *The Journal of clinical psychiatry*, 67 Suppl 2, 46–49.

Connor, K. M., & Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*, 18(2), 76–82. <https://doi.org/10.1002/da.10113>

Dell'Osso L, Lorenzi P, Nardi B, Carmassi C, & Carpita B. (2022 Dec). Post Traumatic Growth (PTG) in the Frame of Traumatic Experiences. *Clin. Neuropsychiatry*, 19(6), 390-393. doi: 10.36131/cnforitieditore20220606. PMID: 36627947; PMCID: PMC9807114.

Esbit S, Kaim A, Kimhi S, Bankauskaite D, Baran M, Baran T. ... Adini B. (2025 Apr). Hope and Distress: A Cross-Country Study Amid the Russian-Ukrainian War. *Stress Health.*, 41(2):e70033. doi: 10.1002/smi.70033. PMID: 40220000; PMCID: PMC11992968.

Frankel, R. M., Quill, T. E., & McDaniel, S. H. (Eds.). (2003). *The Biopsychosocial Approach: Past, Present, Future*. University of Rochester Press, Rochester, NY,

Gartland, D., Bond, L., Olsson, C. A., Buzwell, S., & Sawyer, S. M. (2011). Development of a multi-dimensional measure of resilience in adolescents: The Adolescent Resilience Questionnaire. *BMC Medical Research Methodology*, 11, 134. <https://doi.org/10.1186/1471-2288-11-134>

Giordano, F., Cipolletta, S., Falvo, F., & Pankevych, S. (2024). Resilience processes among Ukrainian youth preparing to implement a peer-to-peer intervention: A qualitative study. *Frontiers in Psychology*, 15, Article 1331886. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1331886>

Gruber, J. (2021). Rethinking resilienceThe End of Trauma: How the New Science of Resilience is Changing How We Think About PTSDGeorge A. Bonanno Basic Books, *Science* (New York, N. Y.), 373(6561), 1315. <https://doi.org/10.1126/science.abj9834>

Hamama-Raz, Y., Goodwin, R., Leshem, E., & Ben-Ezra, M. (2022). Can patriotism be a protective factor for symptoms of post-traumatic stress disorder? The case of the Russia – Ukraine 2022 war. *Journal of Psychiatric Research*, *155*, 100–103. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2022.08.016>.

Kimhi, S. (2023). Prediction of societal and community resilience among Ukrainian and Polish populations during the Russian war against Ukraine. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, *93*. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2023.103792>

Kimhi, S., Eshel, Y., Marciano, H., & Adini, B. (2023). Impact of the war in Ukraine on resilience, protective, and vulnerability factors. *Frontiers in Public Health*, *11*, Article 1053940. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1053940>

Kondratyuk, V. (2019). Posttraumatic growth, resiliency, and basic hope in soldiers fighting in Eastern Ukraine. *Roczniki Psychologiczne*, *22(3)*, 213–230. <https://doi.org/10.18290/rpsych.2019.22.3-2>

Le-Phuong, L., Lams, L., & Cock, R. De. (2022). Social media and migrants' intersectional positioning: a case study. *Media and Communication*, *10*, 192–203.

OECD. (2019–2021). Learning Compass 2030: *Adaptability (construct note) and related concept notes*. OECD Directorate for Education and Skills..

Miller, K. E., & Rasmussen, A. (2017). The mental health of civilians displaced by armed conflict: An ecological model of refugee distress. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, *26(2)*, 129–138. <https://doi.org/10.1017/S2045796016000137>

Rachmad, Y. E. (2022). *Psychological Adaptation Theory*. Kölner Dom Buch Internationaler Verlag.

Resilience and cohesion of Ukrainian society during the war (2023). *Periodic report based on monitoring materials from selected regions of Ukraine*, 8. Ukrainian Center for Independent Political Research. Kyiv.

Revtiuk, Y., & Ivanova, T. (2024). Implementation of the Community Resilience Approach in the system of crisis management of Ukraine in 2022–2024. *European Research Studies Journal*, *XXVII(S2)*, 712–731.

Rizzi, D., Ciuffo, G., Landoni, M., Mangiagalli, M., & Ionio, C. (2023a). Psychological and environmental factors influencing resilience among Ukrainian refugees and internally displaced persons: a systematic review of coping strategies and risk and protective factors. *Frontiers in Psychology*, *14*, 1266125.

Rizzi, D., Slater, J., Kadari, S., Jones, E., Simmons, R., La Torre, G., & Pitchforth, J. (2023b). A systematic review of the mental health of Ukrainian refugees and internally displaced persons. *European Journal of Psychotraumatology*, *14(2)*, Article 2254106.

Silove, D. (2013). The ADAPT model: A conceptual framework for mental health and psychosocial programming in post conflict settings. *Intervention*:

International Journal of Mental Health, Psychosocial Work & Counselling in Areas of Armed Conflict, 11(3), 237–248. <https://doi.org/10.1097/WTF.0000000000000005>

Silove, D. (2014). From pioneers to scientists: challenges in establishing evidence-gathering models in torture and trauma mental health research. *European Journal of Psychotraumatology*, 5. <https://doi.org/10.3402/ejpt.v5.26718>

Southwick, S. M., Charney, D., Litz, B. T., & Friedman, M. J. (2011). *Resilience and Mental Health*. Cambridge University. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511994791>

Sultani, G., Heinsch, M., Wilson, J., Pallas, P., Tickner, C., & Kay-Lambkin, F. (2023, Apr 25). 'Now I Have Dreams in Place of the Nightmares': An Updated Systematic Review of Post-Traumatic Growth Among Refugee Populations. *Trauma Violence Abuse*. 2024 Jan; 25(1), 795–812. doi: 10.1177/15248380231163641

Tay, A. K., Rees, S., Chen, J., Kareth, M., & Silove, D. (2015a). The structure of post-traumatic stress disorder and complex post-traumatic stress disorder among West Papuan refugees. *PLOS ONE*, 10(8), e0134790. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0134790>

Tay, A. K., Rees, S., Chen, J., Kareth, M., & Silove, D. (2015b). Human rights trauma and the mental health of West Papuan refugees resettled in Australia. *The Medical Journal of Australia*, 202(3), 119–122. <https://doi.org/10.5694/mja14.01309>

Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455–471. <https://doi.org/10.1007/BF02103658>

Transparency International Ukraine. (2024). *Corruption Perceptions Index 2024: Ukraine*. <https://ti-ukraine.org/en/research/corruption-perceptions-index-2024>

Transparency International. (2024). *Corruption Perceptions Index 2024*. <https://www.transparency.org/en/cpi/2024>

University of Rochester Medical Center. (n. d.). *The Biopsychosocial Model Approach (PDF)*. Rochester University. Retrieved 18 April 2019. <https://www.urmc.rochester.edu/medialibraries/urmcmedia/education/md/documents/biopsychosocial-model-approach.pdf>

Wagnild, G. M., & Young, H. M. (1993). Development and psychometric evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*, 1(2), 165–178. <https://doi.org/10.1891/jnm-v1i2-a002>

Walsh, F. (2021). Family resilience: A dynamic systemic framework. In F. Walsh (Ed.), *Strengthening family resilience* (3rd ed., pp. 3–37). Guilford Press.

Yabe, T., Rao, P. S. C., Ukkusuri, S. V., & Cutter, S. L. (2022). Toward data-driven, dynamical complex systems approaches to disaster resilience. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119(8), e2111997119. <https://doi.org/10.1073/pnas.2111997119>

Розділ 6

СОЦІЄТАЛЬНА ПАРАДИГМА ПРОГНОЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ

6.1. Епістемологічні можливості ситуаційного підходу в соціальному прогнозуванні з погляду психологічної науки

Рецепція ситуаційної проблематики в лоні вітчизняної психологічної науки. Попри активне освоєння психологічною спільнотою ситуаційної проблематики протягом останніх десятиліть, фундаментальних наукових розробок у рідчій вивчення, тим паче – прогнозування соціальної ситуації з позицій соціально-психологічної науки, не так уже й багато. Чимало проблемних питань, пов'язаних з труднощами інтеграції ситуаційної проблематики в систему соціально-психологічних знань, імовірно, були стримувальним запобіжником її розроблення. Тим помітнішими для вітчизняної академічної спільноти стали наукові публікації М. Слюсаревського «Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості» (Слюсаревський, 2007) і «Ситуація як об'єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми» (Слюсаревський, 2009), що привернули увагу до «проблемних вузлів» психологічної теорії ситуації та можливих шляхів їх розв'язання. У цих роботах ґрунтовно на теоретичному і методологічному рівні розглянуто контроверсійні питання ситуаційної традиції в зарубіжній соціальній психології, її співвіднесеність з вітчизняною психологічною спадщиною, окреслено подальші шляхи розвитку цієї традиції, а також уперше означено проблему масштабу соціальної ситуації та запропоновано критеріальну модель класифікації соціальних ситуацій за їхнім масштабом. У нашій науково-

пошуковій розробці ми неодноразово будемо звертатися до вже згаданих та інших праць М. Слюсаревського, що містять чимало перспективних зачіпок для науково-методологічного обґрунтування психологічного забезпечення соціального прогнозування та вироблення психологічних засад прогнозування сценаріїв розвитку соціальної ситуації.

Наступним кроком у напрямі соціально-психологічного осмислення ситуаційної проблематики стало наукове дослідження за темою «Особливості динаміки ситуаційних чинників особистісного і суспільного розвитку в умовах соціальних змін», яке виконувалось у 2011–2015 роках у лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів ІСПП НАПН України. Тоді М. Слюсаревський, натхненник та ініціатор названої теми, в одній зі своїх промов зазначив: «Ми не завжди усвідомлюємо й належним чином оцінюємо вплив ситуаційних чинників на перебіг соціальних подій, соціальні наслідки якого особливо гостро відчуваються в перехідні, трансформаційні періоди суспільного розвитку, обтяженого внутрішньою нестабільністю та обмеженістю можливостей у запозиченні зовнішніх ресурсів. Зрозуміти проблему в даному контексті означає зробити перший крок на шляху, що веде до її вирішення». Саме такий крок і здійснив науковий колектив лабораторії моніторингу, занурившись у проблему особливостей прояву ситуаційних чинників розвитку суспільства та особистості в період суспільних змін.

У процесі дослідження науковці зосередили увагу на розкритті потенціалу ситуаційного підходу для пояснення, інтерпретації та прогнозування соціальної поведінки. Емпіричною основою слугували результати всеукраїнських репрезентативних опитувань, проведених Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України, що дало змогу простежити загальні тенденції та динаміку розвитку соціальної ситуації в Україні. Зокрема, під час аналітичної роботи було реконструйовано мікро- і макропараметри соціальної ситуації, на основі яких побудовано двовимірну модель системної кризи (Суший, 2015а); обґрунтовано ціннісно-культурні чинники ставлення громадян до соціально-економічної ситуації та перспектив

розвитку громадянського суспільства (Фролов, 2013); запропоновано соціально-психологічну модель структури національного символічного пантеону (Панькова, 2015); проаналізовано громадське сприйняття освітніх реформ і стан освітньої сфери (Суший, 2015b); а також розроблено методику конструювання та дослідницький інструментарій прогнозування і мінімізації інформаційних ризиків (Хоріна, 2015).

Слід зазначити, що ситуаційна проблематика постійно представлена в соціально-психологічних дослідженнях, хоч вона не завжди явно артикулюється і часто ховається за проблемно-предметною площиною дослідження. Але насправді, і що, до речі, цілком закономірно, проблемно-предметний простір будь-якого дослідження завжди визначається, а відтак й опрацьовується в різних ситуаційних контекстах. На етапі узагальнення результатів дослідження це дає змогу увиразнити їх (результатів) прогностичний потенціал для соціальних ситуацій різного масштабу, тобто задати соціально-психологічні горизонти прогнозування. Як ілюстрацію наведемо кілька прикладів наукових досліджень, здійснених в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України.

Теорія особистісного життєконструювання, розроблена науковим колективом відділу психології особистості під керівництвом академіка НАПН України, доктора психологічних наук, професора Т. Титаренко, розкриває особливості динаміки особистісних змін, процес творення особистістю самої себе, свого життєвого шляху в сучасному вкрай нестабільному, малопрогнозованому соціумі. Увага дослідників зосереджується на особистості, що потрапляє як у повсякденні життєві ситуації, так і в ситуації кризові, екстраординарні. Отже, проблема соціально-психологічних практик, використовуваних особистістю для творчої розбудови власного життя, стає центральною віссю для розроблення ймовірнісної моделі побудови особистістю власного життя, її власних особистісних способів життєтворення (Титаренко, 2016).

Теорія соціально-психологічної детермінації бідності як стилю життя, розроблена науковим колективом відділу мас і спільнот під керівництвом доктора психологічних наук, професора В. Васютинського, засвідчує, що соціально-психологічні чинники виникнення, поширення та узвичаєння бідності як стилю життя діють на різних рівнях. З одного боку, це рівень особистісний – умовно вихідний, початковий, де особа постає як соціальна одиниця в сукупності її індивідуальних соціалізованих властивостей. На протилежному полюсі діють чинники широкого соціального змісту, насамперед політичні та економічні, які не є власне психологічними, але зумовлюють психологічне насичення загальносуспільного дискурсу. Простір між цими двома рівнями, власне, і є соціально-психологічним, де виразно простежуються рівні особистісно-комунікативний (особа як суб'єкт спілкування), міжособово-інтерактивний (процеси спілкування між людьми) і колективно-ментальний (простір масової свідомості, колективної ідентичності та спільних цінностей). Психологічний зміст бідності як стилю життя втілює й опосередковує взаємодію індивідуально-особистісних, міжособово-комунікативних, соціокультурних та політико-економічних чинників. Тому теорія не тільки розкриває соціально-психологічні чинники детермінації бідності за різними сферами індивідуальної і колективної життєдіяльності, а й пропонує моделі її додання в процесі ціннісно-орієнтаційного, політико-правового, освітньо-професійного самовизначення, у контексті набуття соціального капіталу, сімейної та гендерної взаємодії, взаємодії міського і сільського середовищ, самовизначення у сфері здоров'я (Васютинський, 2016).

У дослідженні доктора психологічних наук І. Губеладзе, присвяченому вивченню соціально-психологічного змісту почуття власності, що реалізується в соціальних практиках і відіграє важливу роль у житті як особи, так і спільноти, будь-якої соціальної групи чи суспільства в цілому, показано, що соціальні практики мають просторово-часову локалізацію і можуть різнитися залежно від історичного періоду, культурних особливостей країни чи регіону, державного устрою та географічного розташування. Разом із суспільством

соціальні практики історично розвиваються й трансформуються, вони включені в систему людських взаємин, створюються людською діяльністю і водночас регулюють цю діяльність. Габітус дає змогу пов'язувати в соціальних практиках минуле, теперішнє і майбутнє (Губеладзе, 2021). Соціально-психологічна теорія поколінь, розроблена доктором психологічних наук Н. Довгань, пояснює конструювання історичних сценаріїв суспільних змін через закономірності соціокультурної взаємодії поколінь – одного з контекстуальних аспектів соціальної життєдіяльності (Довгань, 2020).

Теорія групової взаємодії, розроблена науковим колективом відділу малих груп та міжгрупових відносин під керівництвом доктора психологічних наук, професора П. Горностая, яка спирається на уявлення про паралельні свідомі і несвідомі процеси групової динаміки, розкриває особливості гармонійної або деструктивної взаємодії членів малих груп, показує, як ці процеси відображаються на рівні міжособових і суспільних процесів. З огляду на те, що від внутрішньогрупової і міжгрупової взаємодії в малих групах залежить не лише соціально-психологічний клімат, а й ефективність функціонування соціальних структур різного рівня та соціального середовища загалом, теорія має велике значення для соціальної практики, оскільки розуміння закономірностей групових процесів сприяє не тільки гармонізації взаємодії в групі її членів, а також формуванню соціально зрілої особистості та її повноцінній самореалізації як члена малої групи (Горностай, 2018).

Наведені приклади, безумовно, не вичерпують повного спектра дискурсивних, методологічних і прикладних інтерпретацій соціальної ситуації, однак вони переконливо демонструють: навіть залишаючись на периферії цілеспрямованих дослідницьких програм, це поняття фактично задає онтологічні координати аналізу соціально-психологічних явищ, оприявнюючи, так би мовити, їхню синдромну динаміку, морфологію та багатформність проявів. У цьому контексті показовим є напрацьований в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України значний емпіричний масив, зокрема в межах досліджень громадської думки, що здійснюються в різноманітних

проблемних напрямках переважно у форматі моніторингових програм. Їх результати не лише репрезентують динамічні зміни соціальної ситуації в масовій свідомості, а й формують емпіричне підґрунтя для побудови прогнозних сценаріїв її подальшого розвитку (Опитування громадської думки, б. д.; Слюсаревський, & Чуніхіна, 2024).

Цей доробок закладає фундамент для подальшого розроблення ситуаційної проблематики в лоні соціально-психологічних досліджень, зокрема в напрямі, що розвиватиме і поглиблюватиме теоретичні та методологічні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування в частині вироблення аналітичного (соціально-психологічного) інструментарію прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації.

Соціальна ситуація: теоретичні та методологічні координати прогнозного дослідження. Прокладаючи шлях до психологічного забезпечення соціального прогнозування, було вироблено систему теоретичного і методологічного обґрунтування, яка дала змогу шляхом узгодження основних загальнометодологічних положень соціального аналізу в їхньому зв'язку із соціальним прогнозуванням і соціальною психологією закцентувати на прогностичних можливостях та обмеженнях останньої (Суший, 2022; 2023а). Зокрема, запропонований дизайн такої аргументації дав змогу через узгодження рівнів соціального та соціально-психологічного аналізу визначити масштаб прогнозованих явищ і процесів; через уточнення методологічних принципів як загальнонаукового, так і спеціального (галузевого) рівнів у їхньому зв'язку із структурно-смісловою побудовою соціального/соціально-психологічного аналізу задати аналітичні межі для формулювання дворівневої системи методологічних принципів психологічного забезпечення соціального прогнозування; через узагальнення соціально-психологічних підходів і теоретичних моделей з підходами до дослідження майбутнього закласти підвалини для налаштування інтегративних зв'язків між соціальним прогнозуванням і соціально-психологічною наукою.

У контексті завдань поточного наукового дослідження, а саме вироблення аналітичного (соціально-психологічного) інструментарію прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації, вважаємо за доцільне дотримуватися заданого дизайну теоретичної і методологічної аргументації та розпочати з уточнення основних теоретичних і методологічних постулатів ситуаційного підходу та його ролі в поясненні і передбаченні соціальної поведінки.

Поняття «ситуація» використовують у різних галузях наукового знання. Наукова практика в одному синонімічному ряду із «ситуацією», що інтерпретується як обстановка, сукупність умов та обставин, що зумовлюють характер певної діяльності, використовує терміни «контекст», «умови», «середовище» тощо. Операційні можливості поняття «ситуація» доволі широкі, про що свідчить методологічний аналіз його «зряддевого» використання, здійснений О. Зарецькою. Так, у науковій практиці через оперування терміном «ситуація» здійснюють пошук та упорядкування ситуаційного контексту для досліджуваного об'єкта, що дає змогу побудувати класифікацію можливих ситуацій, а також проаналізувати прояви та варіанти оточення об'єкта дослідження. Його використання забезпечує розширення «меж» досліджуваного об'єкта завдяки залученню ситуації до аналізу (час-простір, синхронія-діахронія, вплив оточення на об'єкт дослідження, його взаємодія з оточенням), унаслідок чого ситуація навколо об'єкта дослідження стає частиною самого об'єкта. Ситуація може акумулювати можливі варіанти прояву об'єкта дослідження, його функціонування, стану, тобто виконувати роль детермінувального контексту щодо самої природи об'єкта. Бути зряддям розуміння, «джерелом» ідей, «підказок, «інтерпретаційними межами» в осмисленні об'єкта дослідження. Грати роль конкретного виміру самоусвідомлення суб'єкта; ідеться про психологічну ситуацію суб'єкта як деякий контекст або умови, у яких перебуває, діє та усвідомлює себе суб'єкт у певний період свого життя. Так само психологічна ситуація виконує роль суб'єктивної «лінзи» реальності, тобто перетворює об'єктивні зовнішні

обставини на різноманітні суб'єктивні бачення ситуації. Під час сприймання та осмислення ситуації актуалізується індивідуальний досвід суб'єкта, зокрема минулих, уже пережитих ситуацій, активізується рефлексія як бачення себе в ситуації – зрештою, відбувається інтерпретація ситуації (Зарецька, 2010).

У соціальних науках набуло поширення трактування соціальної ситуації через поняття середовища. Наприклад, О. Тихомиров визначає соціальну ситуацію як деяку сукупність елементів середовища (подій, умов, обставин), яке, з одного боку, стимулює, зумовлює, коригує людську поведінку й водночас задає його просторово-часові координати, а з іншого – може змінюватися, змінюється або, навпаки, не має змінюватися внаслідок діяння суб'єктів (Тихомиров, 2005). З огляду на таку тенденцію вважаємо, що зовсім не зайвим буде уточнення змісту понять «соціальна ситуація» і «соціальне середовище». Як зазначає М. Слюсаревський, поняття ситуації хоч і близьке до поняття середовища, але не збігається з ним, оскільки, по-перше, середовище є значно складнішим утворенням, диференційованим за географічними, соціальними, макро- і мікроструктурами та іншими ознаками; по-друге, середовище зазвичай характеризується стабільністю і тривалістю, тоді як ситуація порівняно короткочасна, мінлива, плінна; по-третє, середовище позасуб'єктне, а ситуація завжди так чи інакше співвідноситься з певним суб'єктом, його поведінкою, діяльністю (Слюсаревський, 2018, с. 117-118).

У найширшому розумінні соціальну ситуацію трактують як явище, що відображає, а отже – містить загальне, особливе й одиничне; випадкове і закономірне; сутність і явище; причину і наслідок; єдність і відмінність тощо. Розуміння соціальної ситуації як стану дійсності, що синтезує все різноманіття соціальних умов, які детермінують поведінку суб'єктів, зі свого боку, характеризує зміст соціальної ситуації, що визначається як сукупність усіх тих факторів (матеріальних і духовних, природних і соціальних, об'єктивних і суб'єктивних), що оточують суб'єктів і взаємодіють з ними, змінюють їх і під їхнім впливом змінюються самі (Тихомиров, 2005, с. 67).

Практично всі психологічні вчення визнають роль ситуаційних чинників у розвитку та проявах психічного як дихотомію внутрішніх (особистісних) і зовнішніх детермінант людської поведінки. Проте визнання ролі ситуаційних змінних у детермінації поведінки людини ще не означає виведення самої ситуації як цілісності, тобто як єдності зовнішніх і внутрішніх чинників або системи внутрішніх і зовнішніх елементів діяльності (поведінки), що, за словами М. Слюсаревського, увиразнює соціально-психологічну сутність ситуаційної проблематики (2019, с. 193). Отже, важливо визначити траєкторію дослідження та прогнозування соціальної ситуації, яку прокладатимемо, керуючись принципами наукового пізнання.

За замовчуванням, методологічні межі будь-якого дослідження задають з огляду на загальнонаукові принципи. Так, принцип системності дає змогу не тільки реконструювати структуру соціальної ситуації та функціональні зв'язки її елементів, а й дослідити її як частину більш складного, структурованого цілого, у їхній взаємодії та взаємозумовленості. Принцип історизму допомагає простежити генезис, особливості становлення та розвитку, а також сучасного і майбутнього станів. Прикметно, що, досліджуючи соціальні ситуації, науковці неминуче відчують обмеженість дисциплінарних меж і намагаються їх розширити, спираючись на суміжні науки – економічні, політологічні, соціальні, демографічні, психологічні тощо. Це свідчить про те, що прогнозування можливих станів і траєкторій розвитку соціальної ситуації, крім згаданих принципів, має ґрунтуватися на засадах методологічного плюралізму – через інтеграцію знань, підходів, методів, накопичених у лоні різних галузей наукового знання.

Натомість вироблення методичного інструментарію дослідження та прогнозування можливих станів і варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації в лоні конкретних дисциплін згідно з пояснювальними принципами спеціально-методологічного рівня, якими вони послуговуються, покликано не тільки увиразнити їхню дисциплінарну специфіку, а й висвітлити приховані специфічні особливості соціальної ситуації, що визначають її стан і впливають

на її розвиток. Водночас, незалежно від дисциплінарної прописки науковця або групи науковців, запропоновані підходи і технології мають бути придатними до їх інкорпорації в загальні міждисциплінарні межі прогнозного дослідження, увиразнюючи тим самим варіативність можливих траєкторій розвитку соціальної ситуації. На цьому етапі дисциплінарне знання є, умовно кажучи, фільтром, одним з набору фільтрів, кожний з яких не лише увиразнює якусь особливу сторону соціальної ситуації, а й задає відповідний параметр варіативності можливих станів і тенденцій її розвитку.

Принцип ситуаційності належить до принципів спеціально-методологічного рівня. У соціальній психології принцип ситуаційності дає змогу розглядати людину, її якості, життєві наміри і плани в єдності з умовами, у яких вона діє і розвивається, тобто в сукупності зовнішніх щодо суб'єкта умов і як сукупності його відношень до світу, тобто до цих умов. Перший конструкт дає змогу диференціювати сукупність зовнішніх умов – зміст, взаємозв'язки та ієрархію чинників, що впливають на особистісне зростання людини, її розвиток як суб'єкта власного життя і соціальної творчості. Другий конструкт, з погляду єдності незалежної і залежної від суб'єкта сторін ситуації, допомагає у вивченні закономірностей та прогнозуванні динаміки психічних станів суб'єкта, його поведінки (Слюсаревський та ін., 2020, с. 71-72). Власне, принцип ситуаційності вимагає вивчати, а отже – і прогнозувати психологічні інтенції, наміри та вчинки соціального суб'єкта в єдності з усією сукупністю ситуаційно визначених чинників його поведінки (Слюсаревський, 2018, с. 64), що стає новим кроком у розумінні відношень «особистість-середовище».

Для унаочнення розгляньмо, як О. Васильченко розкриває психологічний зміст концепту «ситуація», зокрема «психічна ситуація», у дослідженні соціальної поведінки. Будь-яка ситуація, зазначає дослідниця, може бути розглянута як складна суб'єктивно-об'єктивна реальність, де об'єктивні складники представлені у вигляді суб'єктивного сприйняття й особистісної значущості для учасника ситуації. Поведінка в різних життєвих ситуаціях залежить як від базових особистісних утворень (когнітивних, афективних,

ціннісно-сміслових), так і від більш гнучких її характеристик. Особистість, як суб'єкт власного життя, створює власну – психологічну – конфігурацію ситуації, накладаючи свою унікальну рамку (досвід) і використовуючи свій власний формат (дії). При цьому цілі й потреби особистості О. Васильченко розглядає як системотвірний фактор, що визначає якісну специфіку психологічної ситуації. Фактори середовища (суб'єкт-об'єктні або суб'єкт-суб'єктні інтеракції) є детермінантами, які обумовлюють визначення ситуації. Досліджуючи детермінацію соціальної поведінки, важливо брати до уваги все те, що є для індивіда психічною реальністю. Саме в «психологічній ситуації», яка задає ракурс розгляду суб'єктом конкретних життєвих обставин, утілюється образ, відбиття об'єктивної ситуації, утворене як з реальних об'єктів, так і з інтеріоризованої в минулому інформації. Ба більше – психічна ситуація охоплює те, що впливає на поведінку індивіда, навіть якщо відповідної об'єктивної ситуації наразі немає (Васильченко, 2024).

Остання правильно підмічена деталь увиразнює поширену серед дослідників сентенцію, що вплив ситуації на людину опосередковується уявленнями людини про цю ситуацію, що виразно простежується на прикладі громадської думки, яка, за М. Слюсаревським, не лише відображає наявну соціальну ситуацію, а й у певному розумінні долучається до її творення. Це дослідник пояснює так: «За будь-яких обставин ситуація – це не лише сукупність елементів навколишнього середовища, а й продукт взаємодії людини і середовища. Тому, відображаючи уявлення людей про ситуацію, у якій вони перебувають, громадська думка неодмінно сама перетворюється на її компонент, тією чи іншою мірою, у кращий чи гірший бік її видозмінює. Інакше кажучи, відображена громадською думкою ситуація стає почасти такою, якою її мислять люди, а не лише утвореною об'єктивними обставинами, намірами та діями суб'єктів ухвалення державних і політичних рішень (Слюсаревський та ін., 2019, с. 12).

Сказане підтверджує тісний зв'язок принципу ситуаційності з принципом суб'єктивної інтерпретації ситуацій. Згідно з відомою теоремою У. Томаса,

якщо людина визначає для себе ситуацію як реальну, то ситуація стає реальною за своїми наслідками, незалежно від того, наскільки вона реальна насправді. Саме тому «ситуацію» в психології трактують як «психологічну ситуацію» конкретного суб'єкта, з позиції якого розглядається конкретна мозаїка життєвих обставин (Зарецька, 2010). Люди можуть мати докорінно відмінні бачення одних і тих самих ситуацій, зауважує М. Слюсаревський, або по-різному конструювати їхню суб'єктивну картину, залежно від життєвого досвіду, умов соціалізації, виховання, що, зрештою, спричинюється іноді до неабияких непорозумінь і драматичних наслідків» (Слюсаревський, 2019, с. 204).

Досліджуючи стани та прогножуючи траєкторії розвитку соціальної ситуації, ми не будемо перебільшувати значення цього факту і зводити ситуаційну проблематику до її суб'єктивно-інтерпретаційного складника, проте і не будемо забувати про таку властивість людської психіки, через яку в соціальному світі завжди буде проявлятися ймовірнісна багатоваріантність людського буття. Важливо пам'ятати, що, досліджуючи особливості людської поведінки на індивідуальному рівні, особливо якщо дослідник прагне передбачити, як людина поведеться в тій або іншій ситуації, може бути цілком достатньо знати, як вона інтерпретує або може інтерпретувати відповідну ситуацію. Однак такого знання, на думку М. Слюсаревського, недостатньо для вирішення завдань на рівні соціального управління, зокрема впливу на поведінку суб'єкта, керування його розвитком. У цьому разі не обійтись без з'ясування об'єктивного змісту ситуацій, відштовхуючись від якого «можна запропонувати людині інший кут зору на обставини, у яких вона перебуває, інший спосіб інтерпретації соціальної дійсності» (Слюсаревський, 2019, с. 206).

Наведені міркування доводять переваги ситуаційного підходу в прогнозуванні сценаріїв розвитку соціальної ситуації, поясненні і передбаченні соціальної поведінки, що розкриватимуться повною мірою за умови його утримання в дискурсі єдності, взаємодії об'єктивного і суб'єктивного. Відповідно, запропоноване М. Слюсаревським визначення соціальної ситуації

як сукупності елементів соціального середовища і психіки суб'єкта, що поєднуються в певний момент часу і в певному місці (2018, с. 119), істотно змінює погляд на проблему співвідношення чинників людини і ситуації в контексті соціальної поведінки.

Інтегративний підхід до аналізу соціальної ситуації: параметри та горизонти прогнозування. Соціальна ситуація в нашому дослідженні розглядається як ключовий онтологічний та аналітичний вимір соціального прогнозування, адже саме вона задає рамки для осмислення потенційних сценаріїв суспільних змін. Її реконструкція з огляду на логіку дослідження, спрямованого на розроблення соціально-психологічного інструментарію (теоретичних моделей, чинників, критеріїв, індикаторів) аналізу та прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації, потребує уточнення параметрів, за якими незалежно від дисциплінарної належності або відданості науковій школі здійснюються типологізації та класифікації соціальних ситуацій.

Типологізація і класифікація соціальних ситуацій є доволі поширеною практикою з огляду на їхнє діагностичне та прогностичне значення. Типологізацію ситуацій зазвичай проводять у формі міжситуаційного або внутрішньоситуаційного дослідження: міжситуаційний аналіз – як порівняння параметрів соціальних ситуацій, які виявляють емпіричним способом у процесі багатомірного шкалювання; внутрішньоситуаційний аналіз – за параметрами соціальної ситуації, що детермінують певний тип соціальної поведінки. Підставою для типологізації і класифікації соціальних ситуацій, за М. Слюсаревським, є те, що, соціальна поведінка хоч і є ситуаційно специфічною, але вона може залишатися сталою в межах певного типу ситуацій і змінюватися від одного типу до іншого (2019, с. 199).

Оскільки соціальна ситуація має багатопланову структуру, це дає змогу типологізувати її за рівнями або класифікувати за сферами суспільної життєдіяльності. Відповідно до соціальної структури виокремлюють ситуації мікрорівня, мезорівня, макрорівня і метарівня. Кожний рівень може

увиразнювати соціальні простори міжособистісної взаємодії, міжгрупової взаємодії, зв'язків і взаємовідносин між країнами та соціального простору людства загалом. Структурування соціальної ситуації як сукупності сфер суспільного життя – політичної, економічної, соціальної, культурної тощо, або як системи соціальних суб'єктів (акторів), – дає змогу зафіксувати параметри соціального середовища, тобто соціальні умови життєдіяльності людини і суспільства. Така різноманітна палітра показує, що ситуація виникає, триває і може узагальнюватися на різних рівнях соціального середовища, тим самим відображаючи діалектику співвідношення загального, особливого й одиничного або цілого і частини, системи й елемента (Тихомиров, 2005).

Як уже зазначалося вище, психологічна наука вивчала ситуаційну проблематику більше на рівні відношень «особистість-середовище». Найчастіше досліджують цьогомоментні ситуації або ситуації, пов'язані із життєвим шляхом людини, які осмислюються в категоріях «психологічна ситуація» або «життєва ситуація». Однак, цілком справедливо зазначає М. Слюсаревський, протягом свого життєвого шляху люди постійно перебувають не тільки в ситуаціях, що вимірюються масштабом часу їхнього власного життя, а й у тих, які визначаються соціально-просторовими, надіндивідуальними, параметрами. Такі ситуації людина переживає разом з іншими членами суспільства, накладає на свої власні, і вони часто-густо мають для неї ніяк не менше значення, ніж події суто індивідуального буття. Ситуації, що визначаються соціально-просторовими параметрами, люди виразно локалізують, рефлексують і відповідно (суб'єктивно!) інтерпретують (Слюсаревський, 2019, с. 206).

Запропонована М. Слюсаревським концептуальна модель класифікації соціальних ситуацій за їхнім масштабом (рис. 6.1) дає змогу типологізувати соціальні ситуації за особистісно-часовим і соціально-просторовим параметрами. За особистісно-часовим параметром розрізняють епізодичні (цьогомоментні) ситуації, ситуації відрізка (етапу) життя та ситуації життя в цілому; за соціально-просторовим параметром – ситуації мікросередовищного

масштабу (виникають у сім'ї, виробничому чи навчальному колективі, інших малих і середніх групах), ситуації макросередовищного масштабу (складаються у великих соціальних групах і суспільстві загалом) та ситуації глобального масштабу (Слюсаревський, 2019, с. 206-209).

		Соціально-просторовий параметр		
		мікро-середовищний масштаб	макро-середовищний масштаб	глобальний масштаб
Особистісно-часовий параметр	масштаб життя в цілому	C3	C6	C9
	масштаб відрізка (етапу) життя	C2	C5	C8
	епізодичний масштаб	C1	C4	C7

Рис. 6.1. Концептуальна модель класифікації соціальних ситуацій за їхнім масштабом (М. Слюсаревський)

Евристичний потенціал моделі масштабу соціальної ситуації М. Слюсаревського полягає в тому, що вона, по-перше, інтегрує соціальні та психологічні чинники, що дає змогу аналізувати ситуацію одночасно як систему елементів середовища і як стан свідомості суб'єкта, а по-друге, створює сітку координат, у якій кожен тип ситуації поєднує певний часовий горизонт із соціально-просторовим виміром. Така інтеграція забезпечує соціально-психологічний ракурс дослідження соціальної ситуації та відстеження її динаміки від мікрореакцій до макросоціальних трансформацій і

колективних психічних станів. Відповідно, соціальна ситуація набуває значення не лише як об'єктивована зовнішня реальність, а і як переживаний, інтерпретований та смислоутворювальний фрагмент життєвіту, здатний визначати поведінкові та ідентифікаційні стратегії індивідів і груп. Залежно від масштабу, змінюється не лише рівень соціальних процесів, а й глибина психічного переживання – від індивідуальної реакції до колективної травми чи масової мобілізації.

А втім, інтелектуальний виклик полягає не лише в описі та класифікації ситуацій різного масштабу. Намагання окреслити типи соціальних ситуацій, які формуються на перетині особистісно-часових характеристик і соціально-просторових параметрів, відкриває складну, суперечливу й поляризовану картину соціальної реальності. Тут співіснують як світлі, так і темні сторони соціальної реальності – не лише найвидатніші досягнення людства, їхнє наснажувальне значення для життя людини і суспільства в цілому, а й прояви найгірших сторін людської натури, що мають руйнівні наслідки для багатьох народів і поколінь. Така поляризованість ускладнює аналітичне моделювання соціальної ситуації, вимагаючи інструментів, здатних працювати з контекстами високої складності, невизначеності і нелінійності.

Інакше кажучи, соціальна ситуація постає як багатовимірний конструкт, що *не зводиться до одномірних схем чи формальних класифікацій*: кожна конкретна ситуація є одночасно унікальною і вписаною в ширші соціальні закономірності. Саме ця подвійність зумовлює необхідність уточнення її ознак та розширення параметрів класифікації, релевантних *як для системного, так і соціально-психологічного аналізу*. Ідеться не про механічне додавання змінних, а про перегляд *горизонту аналітичного бачення*, який здатен враховувати ієрархічно організовані взаємодії соціальних акторів і структур.

У цьому контексті стає очевидною недостатність дихотомії «мікро-макро», оскільки між індивідуальним і системним рівнями є *незамінна проміжна ланка – мезорівень*, де виникають стійкі форми колективної організації, локальні сенси, культурні матриці та патерни колективних дій.

Саме мезорівень пояснює формування *соціальних станів*, які не можуть бути редуковані ані до індивідуальної психології, ані до макросоціальних трендів, оскільки становлять результат специфічної взаємодії обох полюсів.

Не менш значущим є уточнення часової оптики, яка повинна виходити за межі лінійної хронометрії. Введення параметра *соціально-історичного часу* дає змогу розглядати соціальні ситуації як феномени, укорінені в історичну тяглість і колективний досвід, що несуть у собі відлуння міжпоколінневої пам'яті, культурних травм, міфологем та ідентифікаційних наративів. Така оптика формує *трансчасову глибину прогнозування*, адже жодні суспільні зміни не відбуваються у відриві від історичних матриць, а майбутні сценарії можуть бути зрозумілими лише в діалектиці *спадковості і зламу*.

Суб'єктний вимір соціальної ситуації потребує розширеного трактування. Людина тут постає не як пасивний носій реакцій, а як *суб'єкт автономної, відповідальної, смислоутворювальної дії*, що одночасно виконує ролі індивіда, члена групи, представника спільноти, громадянина. У такому ракурсі важливо не лише констатувати її роль у конституюванні соціальної реальності, а й *осмислити рівень агентності*, який стає вирішальним чинником у ситуаціях невизначеності.

Змістове осмислення соціальної ситуації також передбачає аналіз *соціальних регулятивів (цінностей, норм, інститутів, ідентичностей, інтересів)*, якими забезпечується рефлексивне саморегулювання соціальної системи (Найдьонов, 2011), і *соціальних практик*, що функціонують на стику індивідуального й соціального (Титаренко, 2016). Соціальні практики можуть набувати як рутинізованого, так і трансформаційного характеру, включно з *деструктивними, але екзистенційно функціональними* поведінковими формами, що активуються в умовах невизначеності, ризику й загрози. Такі практики слід розглядати не лише як відхилення від норми, а як *варіанти адаптивної відповіді суб'єкта* на виклики середовища. Це засвідчує, що нормативність у кризових суспільствах є не сталою величиною, а динамічним соціально-психологічним процесом.

Функціональну структуру соціальної взаємодії традиційно трактують як формальну – як систему інституціоналізованих чинників соціальних відносин. Водночас неформальні відносини, що виникають у процесі самоорганізації, самодетермінації та саморегуляції суб'єктів, репрезентують суб'єктивну структуру взаємодії в площині міжособистісних і групових зв'язків. Розрізнення формальних і неформальних структур пов'язане зі способами виникнення, регулювання та контролю поведінки, а ступінь їхньої інтеграції стає індикатором цілісності соціальної ситуації.

Отже, у нашому дослідженні ми розглядаємо *соціальну ситуацію як динамічний, поліструктурний і смислотворчий фрагмент соціальної реальності*, що формується в процесі взаємодії суб'єктів із середовищем та проявляється через єдність онтологічного, суб'єктного, регулятивно-інституційного і практичного вимірів. На відміну від підходів, які трактують соціальну ситуацію переважно як тло, контекст або набір зовнішніх умов, у нашому розумінні соціальна ситуація постає активним простором взаємодії і взаємозмінності, у межах якого актори не лише адаптуються до обставин, а й продукують, модифікують і трансформують їх, вибудовуючи власні траєкторії життєдіяльності. Відтак соціальна ситуація може бути описана, операціоналізована, інтерпретована та класифікована через інтегративну систему параметрів.

Постулювання багатовимірності соціальної ситуації, що виникає на перетині середовищних, часових, суб'єктних і регулятивно-практичних параметрів, потребує такої моделі концептуалізації, яка не обмежується їхнім класифікаційним упорядкуванням, а дає змогу виявляти внутрішню логіку ситуаційної динаміки і здійснювати прогностичне моделювання можливих майбутніх змін. Саме такою є *запропонована нами критеріально-параметрична модель* (рис. 6.2), яка доповнює традиційні просторові й часові виміри такими ключовими параметрами, як-от: суб'єкт, сфери соціального життя, соціальні регулятиви і практики.

Соціальний аналіз	Критерій	Параметри				Критерій
	Рівень	Мікро	Мезо	Макро	Глобальний (Метарівень)	Простір
	Події	Епізод (момент)	Відрізок життя (етап)	Життя (в цілому)	Епоха (історичний час)	Час
	Агентність	Особа	Група	Суспільство	Людство / Покоління	Суб'єкт
	Сфера	Економічна	Політична	Соціальна	Культурна	Поведінка
	Регулятиви	Цінності	Інтереси	Ідентичності	Інститути	Відносини
	Структури	Формальні	Неформальні	Інституціо-налізовані	Неінституціо-налізовані	Практики
Соціально-психологічний аналіз						

Рис. 6.2. Критеріально-параметрична модель соціальної ситуації

Критеріально-параметрична модель демонструє багатовимірність соціальної ситуації, дає змогу простежити взаємозв'язки між індивідуальними і колективними діями, соціальними нормами і контекстом, а також визначити структурні й змістові рамки досліджуваного явища. Водночас вона виконує функцію інтегративного аналітичного каркаса для реконструкції соціальної ситуації на різних шаблях соціальної структури, враховуючи специфіку прояву ситуаційних і середовищних чинників та різномасштабність змінних. Використання таких параметрів, як актор, простір, час, сфера соціального життя, соціальні регулятиви та соціальні практики, не лише забезпечує типологію і класифікацію соціальних ситуацій, а й формує цілісне бачення соціальної динаміки та можливості прогнозування варіативних сценаріїв її розвитку.

У прогностичному вимірі соціальна ситуація постає як відкрите структурно-функціональне утворення з потенціалом сценарної варіативності, здатне породжувати стабілізаційні, кризові, трансформаційні та інноваційні траєкторії соціальних змін. Такий ракурс дає змогу не лише фіксувати поточний стан соціальної реальності, а й концептуалізувати можливі, ймовірні та бажані вектори її розвитку – від інерційних до проривних, відкриваючи шлях

до аналітико-прогностичного осмислення соціальної ситуації та прогнозування варіативних сценаріїв її розвитку в умовах нестабільності, невизначеності та поліфакторності сучасного соціального буття.

У цьому контексті критеріально-параметрична модель соціальної ситуації набуває *чіткої операціоналізації*: вона конкретизує ключові параметри соціальної ситуації, *враховуючи як системні характеристики соціальних процесів, так і соціально-психологічну природу суб'єктів*. До таких параметрів належать координати рівнів соціальної організації (мікро – мезо – макро – мета), просторово-часові характеристики, суб'єктність, сфери соціального життя, соціальні регулятиви і форми практик. Це дає змогу перетворити концептуальну схему на практичний аналітичний інструмент для комплексного аналізу, класифікації та прогнозування соціальних ситуацій.

Соціальна ситуація деталізується через ключові критерії типологізації – рівень соціальної організації, агентність, часовий зріз, сферу суспільного життя, систему регулятивів та соціальні структури, кожен з яких розгортається у власні параметри: від мікро- – до глобального рівня; від особи – до людства/покоління; від епізоду – до історичної епохи; від економічної – до культурної сфери; від цінностей та інтересів – до інститутів; від формальних структур – до практик. У підсумку соціальна ситуація постає як багатовимірний і багаторівневий континуум, що дає змогу не лише описувати її компоненти, а й виявляти внутрішні зв'язки між ними, реконструювати логіку розвитку конкретних ситуацій і прогнозувати сценарії соціальних змін. Кожен параметр моделі слугує не тільки описовим, а й аналітико-прогностичним інструментом, враховуючи як системні характеристики соціальної організації, так і соціально-психологічну природу дій та взаємодій суб'єктів, що забезпечує цілісність дослідження і створює основу для формування практично релевантних прогнозів майбутніх траєкторій розвитку соціальної реальності.

Запропонований *інтегративний критеріально-параметричний підхід до аналізу соціальної ситуації* забезпечує прозорість і системність аналізу, створюючи міст між концептуальним баченням і практичною аналітикою.

Завдяки цьому соціальна ситуація перестає бути абстрактним поняттям і стає аналітичним інструментом, що, подібно до пропозиції О. Тихомирова (Тихомиров, 2005, с. 68), дає змогу:

- починати вивчення соціальної ситуації не із загальних теоретичних положень про те, що і як має регулюватися в соціальних взаємодіях, не з кінцевих висновків, а з дослідження конкретних, реальних соціальних фактів;

- виявити загальне в регулюванні соціальних взаємодій у різних соціальних системах, на різних етапах їхнього розвитку за допомогою дослідження особливого й одиничного в соціальній реальності, беручи до уваги всю сукупність взаємопов'язаних конкретних факторів і, зокрема, соціальних регуляторів;

- розглядати соціальні взаємодії як складні явища, на які впливають різноспрямовані дії багатьох чинників; виділяти основні фактори, які є визначальними у виникненні, розвитку і здійсненні взаємодій суб'єктів, досліджувати їхню спрямованість і силу впливу;

- на основі узагальнення отриманих результатів розробляти пропозиції щодо найбільш оптимальних способів і засобів вирішення соціальних проблем, а відтак передбачувати можливі стани і траєкторії розвитку соціальної ситуації.

Завершуючи огляд епістемологічних можливостей соціальної проблематики в соціальному прогнозуванні з погляду психологічної науки, зазначимо, що проведений аналіз підтверджує концептуальну обґрунтованість обраної стратегії теоретичної і методологічної аргументації, що спирається на визначення предмета соціально-психологічної науки та забезпечує надійне підґрунтя системи теоретичних положень і принципів психологічного забезпечення соціального прогнозування (Суший, 2023а, с. 36-53), якими послуговуємось у нашому дослідженні.

Розроблення психологічно обґрунтованих соціальних прогнозів та прогнозування можливих станів і траєкторій розвитку соціальної ситуації потребує тонких і водночас складних соціально-психологічних налаштувань, що зобов'язують:

- аналізувати соціальну ситуацію в динамічному континуумі свідомого-несвідомого та індивідуального-надіндивідуального, що відповідає першому теоретичному положенню психологічного забезпечення соціального прогнозування;

- зважати на характерний для соціальної ситуації соціально-психологічний стан масової свідомості, що відповідає другому теоретичному положенню психологічного забезпечення соціального прогнозування;

- розглядати соціальну ситуацію через інтегративну систему параметрів, що відповідає третьому положенню психологічного забезпечення соціального прогнозування.

У змістових координатах методологічного простору соціально-психологічного теоретизування, якими задаються основні параметри соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ, представлені авторські розробки – *інтегративний критеріально-параметричний підхід до аналізу соціальної ситуації і критеріально-параметрична модель соціальної ситуації* – конкретизують та забезпечують реалізацію третього теоретичного положення психологічного забезпечення соціального прогнозування, яке стосується розуміння соціальної ситуації як сукупності елементів соціального середовища і психіки суб'єкта, що поєднуються в певний момент часу і в певному місці та детермінують соціальну поведінку індивідів, груп, спільнот і суспільства загалом. Похідний від цього положення принцип психосоціальної синдромності соціальних явищ і процесів зобов'язує не просто констатувати внутрішні чи зовнішні чинники особистісного і суспільного розвитку, а й зважати на показники, які, як уже було зазначено, хоч і не є безпосередньо психологічними, проте зумовлюють психологічне насичення загальносуспільного дискурсу і, будучи зазвичай прийнятими «за замовчуванням», потребують чіткішої деталізації.

6.2. Соцієтальна динаміка і соціальна ситуація: концептуальні засади прогнозного моделювання

Соцієтальна динаміка як метаперспектива осмислення соціальної реальності. У науковому пошуку ми дедалі частіше стикаємось із фундаментальним питанням: *чи здатні ми зрозуміти суспільство в його цілісності, чи приречені бачити лише фрагменти?* Чи не є сама ідея соціального прогнозування викликом нашій здатності мислити масштабно, виходячи за межі окремих індивідуальних чи групових процесів? Ці питання не зводяться до суто теоретичних міркувань – вони визначають саму інтенцію нашого дослідження, спрямовуючи його на вироблення психологічних засад прогнозування можливих станів і траєкторій розвитку соціальної ситуації. У цьому контексті психологічні засади прогнозування постають не просто як інструмент наукового пізнання, а і як спосіб інтуїтивно й аналітично відчутти майбутні контури соціальної реальності.

На наш погляд, прогнозне моделювання соціальних процесів неможливе без виходу на *метаперспективне осмислення соціальної реальності* – таке, що дає змогу побачити суспільство не лише у фрагментах, окремих сегментах чи локальних проявах, а у його внутрішній цілісності і водночас у відкритості до багаторівневих змін і трансформацій. Саме цю цілісність ми пропонуємо концептуалізувати через категорію «*соцієтальна динаміка*», яка поєднує системні, структурні та психосоціальні виміри соціального буття в єдине багатовимірне аналітичне поле.

Теоретичний і методологічний ракурс нашого дослідження визначається спробою «укрупнення» масштабу досліджуваного об'єкта соціально-психологічної науки до великих груп, суспільства і цивілізації в цілому (Слюсаревський, 2018), що є необхідним складником розроблення теоретичних і практичних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування (Суший, 2023а), а також настановою уважніше ставитися до психології великих

груп і приділяти більше уваги внутрішнім та зовнішнім психодинамічним процесам в умовах війни і повоєнний час (Volkan, 2013).

Розширення горизонту дослідження – від аналізу окремих індивідів і груп до осмислення суспільства та цивілізації як цілісних, складних систем – є не лише методологічним кроком, а й спробою переосмислення самої природи соціального буття, спробою відчутти його пульс. Наша авторська позиція ґрунтується на усвідомленні нерозривного зв'язку між зовнішніми соціальними формами і внутрішніми психічними механізмами. Як слушно зазначав С. Московічі (Moscovici, 2008), саме цей взаємозв'язок і визначає сутність соціальної динаміки. Суспільні інституції, політичні процеси, культурні практики – усі вони не існують ізольовано, а постають як результат колективних уявлень, соціальних репрезентацій і несвідомих психічних рухів. Тому жодна модель прогнозування не може бути адекватною, якщо ігнорує психічний вимір соціальної реальності. Але цю тезу ми прагнемо вивести на новий – соціетальний – рівень.

У сучасній соціальній теорії дедалі більше утверджується уявлення про *соціетальне* як комплексний феномен, що поєднує структурний, функціональний, культурний і психологічний виміри. Проте традиційні інтерпретації соціетального часто зводилися або до загальносистемного (макрорівневого) бачення, або до психосоціального (міжособистісного і групового) аналізу. Ми ж прагнемо вийти за межі цієї дихотомії, подолати категоричність наслідування лише однієї з парадигм та окреслити аналітичну метаперспективу, що відкриває рівень осмислення соціальної реальності, який дає змогу поєднати обидва виміри в цілісному баченні соціетального.

Метаперспектива в осмисленні соціетального означає не просто спробу запровадити ще одну аналітичну категорію, а прагнення вийти за межі фрагментарних підходів та подолати розрив між макро- і мікрорівневими баченнями соціальної реальності. Вона спрямована на формування інтегративної моделі суспільства як цілісної багаторівневої системи. Така перспектива пропонує дивитися на суспільство крізь призму

взаємопроникнення рівнів буття – від індивідуального й групового до загальносистемного, і навпаки. У цьому ракурсі соціетальне постає не лише як структура, а і як процес – як безперервна взаємодія рівнів соціального буття, у якій індивідуальне і колективне, локальне і глобальне, стабільність і динаміка переплітаються в складному візерунку взаємозалежностей.

Ми розглядаємо соціетальне водночас і як *стан цілісності суспільства*, і як *динамічний процес взаємодії різнорівневих систем*, який породжує нові суспільні якості – від мікро- до макрорівня. У центрі цього підходу – ідея *соціальної синергії*¹ (Mazel, 1896), що пояснює, як взаємодія індивідів, груп, інституцій і культур утворює ефекти, які перевищують можливості їх існування як простої сукупності.

Соціальна синергія проявляється в кількох взаємопов'язаних вимірах:

- у поєднанні соціальних елементів (інституцій, груп, культур, індивідів), що формує якісно нові рівні суспільного розвитку;
- у взаємопосиленні психологічних і соціальних процесів, завдяки якому система зберігає стабільність і гнучкість;
- у внутрішній логіці динаміки, коли взаємодія окремих чинників породжує ефекти, які не можуть бути зведені до початкових складників.

Усе це визначає сутність *соціетальної динаміки* – процесу змін і взаємодії структурних компонентів суспільства на різних рівнях, що зумовлює виникнення нових якісних станів соціуму. У цьому сенсі соціетальна динаміка постає як своєрідне «perpetuum mobile» *соціального буття*, адже взаємопосилення, самоорганізація та синергія стають її головними рушійними силами.

Саме в цьому безперервному русі народжується те, що можна назвати *живим багатовимірним візерунком соціальної реальності*, де сталі структури

---

¹ Поняття «соціальної синергії» ввійшло в науковий обіг завдяки роботі французького мислителя і публіциста Анрі Мазеля «La Synergie Sociale», де він розвиває ідею соціальної синергії як рушійної сили суспільного розвитку. Мазель розглядає суспільство як систему, в якій взаємодія індивідів та інститутів породжує ефект, що перевищує суму окремих дій, тобто синергетичний ефект, застосований до соціальної сфери.

поєднуються з новими емерджентними властивостями, де взаємодія індивідуальних дій і колективних утворень формує нові обриси соціального порядку, де внутрішнім взаємопосиленням компонентів відтворюються нові якості як на рівні структур, так і на рівні індивідуальної та колективної свідомості. Але чи може цей візерунок бути передбачуваним? Чи не є його суть у непередбачуваності – у здатності суспільства породжувати нові якості, які перевищують наші аналітичні очікування?

Саме в метаперспективному баченні соціальної реальності, на наш погляд, розкривається глибинна суть соціетальної динаміки – не як простої послідовності подій, а як принципу організації самого соціального буття. У цьому розумінні соціетальна динаміка являє собою універсальну аналітичну рамку, що відображає складність і турбулентність сучасного суспільства. У межах цієї рамки конкретна соціальна ситуація постає як динамічна конфігурація соціального процесу – тимчасова форма впорядкування, що змінюється, трансформується або розпадається відповідно до внутрішньої логіки розвитку. Її характер визначається не лише зовнішніми умовами, а й внутрішнім потенціалом суспільства до саморозвитку, самоорганізації та відновлення. Тому соціальна ситуація не має однозначного виміру: вона може проявлятися як у тенденціях упорядкування та розвитку, так і в процесах дезорганізації чи регресу, де суперечливі сили – адаптації і дезадаптації, стабільності і нестабільності, організації і дезорганізації – постійно взаємодіють, формують динаміку її розвитку.

Такий погляд відкриває можливість не лише ретроспективного опису, а й прогностичного моделювання можливих станів і перспектив розвитку соціальної ситуації – від кризових зрушень і конфліктів до загальносуспільних змін, наприклад, у сферах суспільно-політичного розвитку, економічної діяльності, соціальної згуртованості чи психічного здоров'я. Однак спроба осмислити соціальну ситуацію в її динаміці неминуче підводить до питання передбачуваності: наскільки ми здатні досягнути логіку її змін і спрогнозувати подальші стани? Чи може соціальна ситуація бути передбачуваною, чи її

природа полягає саме в непередбачуваності? Чи не ризикуємо ми, створюючи прогностичні моделі, редукувати складність до спрощеної схеми, втративши живий рух суспільства? Чи можливо створити модель, яка збереже відчуття парадоксальності – поєднає стабільність і турбулентність, порядок і хаос, єдність і роздробленість? І, зрештою, чи здатна вона залишатися відкритою до несподіваного, не відкидаючи його, а інтегруючи у власну логіку розвитку?

Ці питання не мають однозначних відповідей, і, можливо, саме в цій відкритості полягає їхня роль як орієнтирів нашого дослідження, які окреслюють шлях крізь багатогранність форм і явищ соціальної реальності. Цей шлях нагадує подорож, де кожен поворот відкриває нові обрії її буття, а кожен крок – нові перспективи для її розуміння та прогнозування. Визнаючи неминучість відкритості пізнання, ми розглядаємо сам процес дослідження як форму пізнання, де постановка запитань перетворюється на ключ до осмислення майбутнього соціального світу.

Уведення категорії *«соціетальна динаміка»* відкриває принципово новий рівень психологічного забезпечення соціального прогнозування. Це не просто новий термін – це методологічний поворот, який дає змогу:

- конкретизувати процес прогнозування і зробити його придатним до синтезу різнорівневих процесів;
- поєднати аналіз стабільності й змін у єдиній рамці та створити умови для глибокого осмислення траєкторій суспільного розвитку;
- інтегрувати мікро-, мезо- і макропроцеси в єдине поле аналізу;
- розкрити складність сучасних суспільств, їхню здатність до самоорганізації і творчої трансформації;
- розширити горизонти прогнозування, визнаючи складність і турбулентність суспільного розвитку.

У цьому сенсі соціетальна динаміка трансформується із загальної, описової ідеї в концептуально насичений і потужний аналітичний інструмент прогностичного моделювання, що робить її центральною категорією психологічного забезпечення соціального прогнозування. Категорія

«соціетальна динаміка» постає як фундаментальна аналітична рамка нашого дослідження, що допомагає розкрити глибинну природу соціальних процесів, осмислити їх у метаперспективі та обґрунтувати інтегральну модель прогнозного моделювання. Зрештою, це поняття дає змогу побачити суспільство як *живу, відкриту, самоорганізовану систему*, що водночас стабільна і мінлива, передбачувана і хаотична, раціональна і емоційно забарвлена.

Соціетальна динаміка: аналітична операціоналізація і методологічні засади прогнозного моделювання соціальної ситуації. Прогнозування можливих станів і траєкторій розвитку соціальних ситуацій у їхньому взаємозв'язку і взаємозалежності із соціально-психологічними феноменами, явищами та процесами передбачає здатність бачити проблемну ситуацію як цілісно, так і в її найдрібніших деталях, їх щільній взаємозалежності та взаємозумовленості, що, власне, є запорукою гарної аналітики, а також динаміки її розвитку від минулого до теперішнього і з проєкцією в майбутнє.

Методологічну основу такого інтегрального – широкоформатного і багатогранного – підходу, що поєднує загальносистемний і психосоціальний ракурси аналізу соціальної ситуації, становлять оригінальні авторські концепції – концепція соціетальної кризи (Суший, 2019) та концепція соціетальної динаміки травми (Суший, 2023b). Поняття «кризи» і «травми» в назвах концепцій відсилають до нашого сьогодення – до тих соціальних процесів, осмислення яких стало поштовхом до створення відповідних моделей. Незалежно від акцента в назві, логіка цих моделей відтворює об'єктивні закономірності соціальних процесів, закладені в їх алгоритмах і структурі, що забезпечує їхню аналітичну та прогностичну цінність. Вони формують концептуальний каркас аналітичної проєкції соціетальної динаміки і визначають концептуальні орієнтири, критерії та принципи її операціоналізації як методологічної матриці прогнозування трендів суспільного розвитку і моделювання варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації в загальносистемному й психосоціальному контекстах.

Концепцію соціетальної кризи, яка визначає методологічну перспективу аналітичної операціоналізації соціетальної динаміки в *загальносистемному контексті*, розроблено для аналізу особливостей перебігу націє- і державотворчих процесів в Україні періоду незалежності, зокрема опису загальносистемних дисфункцій суспільних трансформаційних процесів з огляду на хронічний кризовий стан сучасного етапу розвитку українського суспільства і держави (Суший, 2020).

Покладена в її основу головна ідея, яка надихнула на інтерпретацію тектонічних соціальних зрушень як соціетальної кризи, полягає в спостереженні-припущенні, що кризи різних масштабів, рівнів та порядків стали невід'ємним складником сучасного світу, який не лише змушений пристосовуватися до існування за кризових умов, а й має знаходити ефективні стратегії їх долання. І це завдання стає дедалі складнішим, оскільки на відміну від своїх, так би мовити, класичних аналогів у минулому, сучасні кризи відбуваються у формі спонтанної мутагенези. Саме тому наш час визнано добою криз, хоч, на нашу думку, правильніше було б сказати, що ми існуємо за доби соціетальних криз.

Правочинність такої думки підтверджує опублікований у травні 2022 року Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження проблем миру (Stockholm International Peace Research Institute, SIPRI) дослідницький звіт «Середовище миру: безпека у нову еру ризиків» (Environment of Peace..., 2022). Документ містить *аналіз глобального безпекового середовища* в контексті взаємозалежності кризових процесів у сферах екології та безпеки. Шведські колеги наголошують, що *жорстка геополітична і геоекономічна конкуренція провідних держав світу загрожує розгортанням повномасштабних і локальних воєн, які, у свою чергу, породжують ризики міжнародного рівня для безпеки людства і природного середовища його існування*. У сукупності кризи безпеки і навколишнього середовища постійно утворюють складні, каскадні, системні та екзистенційні ризики. На думку авторів, саме дослідження динамічної картини ризиків і документування подій окреслює шляхи до їх вирішення – у

міжнародному праві та політиці, у миротворчих операціях і серед неурядових організацій.

Глибока соціетальна криза в Україні є надзвичайно складним явищем. По суті, ми маємо справу одразу з кількома кризами, що охопили всі рівні соціального: від особистісного до соціетального. Одні з них виникли майже одночасно, інші, як наслідок, були породжені причинами і наслідками раніше посталих, але незавершених криз. Мутація криз, утворення нових складних форм унаслідок комбінацій кризових елементів, перетворення криз у «самопідживлюваний процес» шляхом відтворення або перетікання в нові формати – такою є нова реальність соціетальної кризи. Кризу саме такого масштабу маємо в сучасній Україні.

Архітектоніка соціетальної кризи складна і багатогранна, але, водночас, доволі природно структурується в кількох залежних системах координат, що оприявлюють її відповідні зрізи. Ідеться про такі координати:

- системні координати, уявлені кризами основних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, культурної;
- структурні координати, полюсами якої є криза інституцій, криза інтересів та цілей, криза цінностей, криза ідентичностей;
- темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли в розвитку суспільства і держави відповідно до електоральних циклів;
- соціально-психологічні координати, що відображають кризовий стан масової свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів.

У зазначених координатах вибудовується багатофакторна модель соціетальної кризи, яка структурується низкою похідних моделей, що реконструюють її кризові зрізи. Кожен із кризових зрізів характеризує цілком конкретний аспект соціетальної кризи, який можна розглядати як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими кризовими зрізами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціетальної кризи відтворюють її нову якість. У своїй сукупності вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) і динамічну архітектоніку

соціетальної кризи, де кожне явище (змістовий компонент її структури) можна розглядати і як причину, і як наслідок суперечливих тенденцій національно-державного розвитку України (докладніше див. Суший, 2020).

Контурна двовимірна модель соціетальної кризи (системно-структурні координати) дає змогу досліджувати взаємопов'язані і взаємозалежні прояви системної та структурно-функціональної криз. У своєму поєднанні кризи основних підсистем соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної, посилені кризовими проявами в їх структурних полюсах – кризи інституцій, що породжує вакуум довіри; кризи інтересів та цілей, що породжує дезорієнтацію колективної дії; кризи цінностей, що породжує моральну невизначеність; кризи ідентичностей, що породжує соціальну агресію, – утворюють сплетіння загальносистемних дисфункцій, що переходять з однієї площини в іншу: одні виникають у процесі безпосередніх змін в основних сферах суспільної життєдіяльності, інші – постають унаслідок диспропорції в розвитку її сегментів під час структурних змін і системних трансформацій.

Циклічна модель соціетальної кризи (темпоральні координати) дає змогу, досліджуючи закономірності та особливості суспільно-політичних процесів, систематизувати часові ритми і періоди соціетальної кризи в Україні, які фактично збігаються з електоральними циклами і, відповідно, термінами президентських каденцій, які виявляють хвилеподібну динаміку змін у тенденціях «демократичного просування» та «авторитарного відкочування», що характеризує загальносистемний кризовий стан розвитку суспільства і держави періоду незалежності (Афонін, & Суший 2015).

Соціально-психологічна модель соціетальної кризи (соціально-психологічні координати) відкриває широкі можливості, щоб поринути в більш розлогий психосоціальний і соціокультурний контекст соціальних явищ і процесів, що гальмують перебіг українського націє- і державотворення, та здійснити його глибинну «архетипну» реконструкцію на рівні соціально-психологічних феноменів (за типами соціально-психологічних переживань і

формами їх соціальних репрезентацій). Загалом, соціально-психологічні координати є найчутливішою системою координат – це фільтр, на якому осідає, всмоктується, перетравлюється, акумулюється і, зрештою, відтворюється, повертається назад у майбутнє наш минулий-теперішній досвід.

Аналітична проєкція соціетальної кризи є інтегральною матрицею осмислення соціетальної динаміки, так би мовити, «зверху вниз» – від загальносистемного до психосоціального. Заданий діапазон дає змогу реконструювати проблемну ситуацію в загальносистемних (системно-структурних) і психосоціальних системах координат, а в темпоральній системі координат відстежити її динаміку в просторово-часових вимірах минулого, теперішнього і майбутнього. Евристичний потенціал аналітичної проєкції соціетальної кризи визначається, по-перше, інтерпретативними можливостями ретроспективного трактування причин і наслідків загальносистемного кризового стану розвитку України періоду незалежності і, по-друге, прогностичними можливостями в передбаченні трендів розвитку суспільства і держави в повоєнний час, що можуть увиразнюватись як у хвилеподібній динаміці трендів «демократичного просування» та «авторитарного відкочування», так і в трендах консолідаційності і конфронтаційності, або ж у їх діалектичному зв'язку. Емпірична інструменталізація аналітичної проєкції соціетальної кризи для моделювання варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації здійснюється шляхом соціологічних опитувань громадської думки, а також вторинного аналізу моніторингових досліджень і відстеження динаміки за відповідними показниками, що конкретизують той чи той її кризовий зріз у відповідних системах координат.

Методологічну перспективу аналітичної операціоналізації соціетальної динаміки в *психосоціальному контексті* забезпечує авторська концепція «соціетальної динаміки травми» (Суший, 2023b). Концепція пропонує інтегральний погляд на травму – не лише як на психологічну проблему, а і як на багатогранний феномен зі складними довготривалими відлуннями, які пронизують соціальну реальність, розкриває внутрішній (психічний) зміст

соціальних явищ і процесів, зокрема соціетальної кризи, і пояснює глибинну (психічну) природу закономірностей та особливостей розвитку соціальної ситуації.

Різноманіття теоретичних уявлень і системи понять, якими в соціальних науках описують травми і їх вплив на масову (колективну) та індивідуальну свідомість, дає підстави характеризувати травму як складний множинний феномен. Зазвичай наукові розвідки реконструюють специфічний травмувальний контекст, або модальність² травми, що оприявлює тяглість її ефектів або динаміку травми, який, власне, і стає предметом різносторонніх аналітичних рефлексій у дослідженнях травми (Trauma studies). У переважній більшості досліджень цей множинний феномен відрефлексовується як послідовність: травматичного випадку (події, ситуації), травматичного досвіду, процесу травматизації і, нарешті, посттравматичного стану. Значно менше, точніше знаходимо майже поодинокі приклади фундаментальних наукових розробок, у яких здійснено спробу осмислити колективні травми комплексно, як багатовимірне явище і відстежити їх довготривалі, різноспрямовані, багат шарові наслідки (ефекти) в різних сферах суспільного життя. Перший напрям розвиває лінійну перспективу осмислення модальності травми та її наслідків для індивідуальної і колективної свідомості. Ці дослідження склали основу теорії колективної травми, яка розвинулась у соціогуманітаристиці в другій половині ХХ століття. Другий напрям зародився в надрах постколоніальних студій кінця ХХ – початку ХХІ століть. Ці дослідження розвивають нелінійну перспективу осмислення модальності травми та її динаміки в більш розлогій просторово-часовій перспективі.

Концепція соціетальної динаміки травми посилює і розвиває нелінійну перспективу її теоретичного осмислення через деталізацію діалектичного зв'язку між психічним, індивідуальним, і колективним змістами травми,

---

² Модальність – філософська категорія, що виражає сутнісну варіативність буття. Значення латинського слова *modus* як способу, образу, виду існування будь-чого вказує на важливу для розуміння модальності ідею реалізації єдиної сутності в різних формах і проявах.

уточнення експліцитних (явних) та імпліцитних (неявних) ефектів травми, а також обґрунтуванням модальності травми, що оприявлює тяглість її ефектів або соціетальну динаміку травми, на стику трьох модусів буття: часу, простору і свідомості.

Ми виходимо з розуміння травми як надзвичайно складного і багатогранного феномену й цілком поділяємо думку П. Горностая, що, по-перше, травма належить до складних соціальних ситуацій поряд з такими, як криза, конфлікт, соціальна напруженість і протистояння. По-друге, травма є складним системним явищем – як за рівнем складності й тяжкості її проявів та наслідків, так і за великою кількістю чинників та інших психологічних (і не тільки) реалій, які вона зачіпає. Зрештою, по-третє, травму можна розглядати в просторовому і часовому вимірах: як руйнування соціально-психологічних структур і цінностей групи, як досвід переживання травматичної події (ситуації), як кризу (переломну ситуацію, поворотну подію в історії групи) і як ресурс, що допомагає вивести групу на більш високий рівень розвитку (Горностаї, 2021, с. 102, 106).

Згідно з нашою гіпотезою, що становить квінтесенцію авторського підходу, травматичний досвід не розчиняється й не спливає з часом, а накопичується, і кожне наступна травмувальна подія, нашаровуючись на попередній травматичний досвід, помножує їх травмувальний вплив. Переплетення різних часових і просторових травмувальних досвідів утворює невидимий смисловий шар буття як окремої людини, яка все життя шукає сенс свого існування у відповідях на питання: «Що я можу знати?», «Що я маю робити?», «На що я можу сподіватися?», так і опановується від покоління до покоління в питаннях «Хто ми?», «Що важливо для нас?» і «Якими принципами керуємось?» спільнотою, яка визначає сенс свого буття як нація і держава.

Мається на увазі не трансгенераційне передавання травми, коли неопрацьовані травми минулого передаються нащадкам від покоління до покоління. Ідеться про метарівень оприявлення модальності травми як

динамічного компонента масової (колективної) свідомості і про соціетальну динаміку травми як особливий соціально-психологічний стан масової (колективної) свідомості, що викарбовує обриси великої соціальної спільноти як нації і держави у вимірах спільної (колективної) ідентичності, соціальних настановлень та цінностей, інституційних утворень і практик.

Концептуальні рамки аналітичної експлікації модальності травми як динамічного компонента масової (колективної) свідомості в нашому дослідженні задаються розумінням її змісту і сутності:

- як багатовимірного феномену масової свідомості і соціального життя;
- як довготривалого кумулятивного процесу, що розгортається в специфічних історичних, соціальних, політичних, культурних контекстах;
- і як «місця», де перетинаються минуле, теперішнє і майбутнє.

Таке тлумачення відображає первинну конститутивну систему травми (або модальність травми), що існує в трьох модусах буття: часу, простору і свідомості. Ідеться про те, що травма, по-перше, не має терміну давності; по-друге, вона не обмежена ні в просторі, ні в часі; і, по-третє, може виникнути як унаслідок окремої події, так і в результаті сукупного життєвого досвіду або досвіду кількох поколінь. Для опанування її наслідків, особливо в умовах загострення чи значного ускладнення соціальної ситуації, украй важливим є не тільки розуміння впливу стрімкого, неочікуваного і радикального процесу або події на соціальне середовище, його потенціал для відновлення та ресурси для подальшого розвитку, а й осмислення тяглості травми як тривалого, накопичувального процесу, що виник із самого факту соціально-історичних змін та соціальних катаклізмів, що неминуче їх супроводжують.

Аналітична експлікація соціетальної динаміки травми – це погляд у зворотному напрямі – «знизу вгору» – від психосоціального до загальносистемного, що розкриває внутрішній (психічний) зміст соціальних явищ і процесів. Вона слугує інтерпретативною рамкою для осмислення внутрішньої психосоціальної природи загальносистемних вад і дисфункцій, що зростають з повсякденних практик опанування деструктивних впливів

середовищних і ситуаційних чинників (останні, у термінах концепції соціетальної кризи, представлені відповідними кризовими проявами або зрізами соціетальної кризи), і пояснює як крок за кроком, день у день конструюється та соціальна реальність, у якій ми існуємо.

Евристичний потенціал концепції соціетальної динаміки травми полягає передусім у тому, що вона, по-перше, виводить на операціоналізацію практичного досвіду (повсякденних практик) опанування спадку нашого колоніального минулого, досвіду надзвичайно важкого й драматичного сьогодення (соціетальна криза, війна), що визначатиме майбутнє в повоєнний час; відповідно, по-друге, її аналітична експлікація як довготривалого кумулятивного процесу, що виникає та оприявнюється в процесі масштабних історичних змін: історичних, соціальних, політичних, культурних тощо, становить особливий вектор аналізу соціетальної динаміки і прогнозування сценаріїв розвитку соціальної ситуації.

Соціетальна динаміка травми належить до того типу соціальних явищ, які доволі складно описати, виміряти та експериментально перевірити. Однак ми вважаємо, що саме діалектична природа травми дає змогу простежити її лінійні і нелінійні ефекти – вплив травматичної спадщини, пов'язаної з подіями минулого і сьогодення, як у контексті індивідуальної біографії чи родинної історії, так і на рівні соціальних груп і спільнот загалом. Це видається можливим, оскільки існування будь-якої спільноти значною мірою залежить від «внутрішньої хімії» та реакцій, що відбуваються під їх впливом, на рівні соціальної ідентичності, соціальних настановлень та цінностей, інституційних утворень і практик – особливо чутливих в умовах суспільної нестабільності та невизначеності.

Дослідження соціетальної динаміки колективної травми визначається сфокусованістю на розумінні суб'єктивних смислів і життєвих досвідів у їхньому соціальному контексті. Розглядаючи історію та пам'ять як осадження макропроцесів у мікропрактиках, ми приділяємо особливу увагу тому, як травматична спадщина, засвоєна масовою (колективною) свідомістю,

відбивається у сферах групової ідентичності, соціальних настановлень і цінностей, інституційних утворень і практик, а також тому, як вона, знову досягаючи метарівня, впливає на збереження, цілісність, згуртованість і відтворюваність спільноти.

Емпірична інструменталізація соціетальної динаміки травми для моделювання варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації потребує методологічного підґрунтя, здатного врахувати складність, багаторівневість і смислову насиченість соціальних процесів. Найбільш адекватним у цьому сенсі є інтерпретативний підхід, який дає змогу не лише описувати зовнішні прояви соціальних явищ, а передусім зрозуміти, *як люди самі створюють і переживають соціальну реальність*, надаючи їй значення в процесі взаємодії.

У межах цього підходу соціальну реальність розглядають не як об'єктивну, незалежну від суб'єкта даність, а як *суб'єктивно сконструйований простір смислів*, який існує лише у взаємозв'язку між спостерігачем і спостережуваним. Така *онтологічна позиція* передбачає відмову від уявлення про соціум як стабільну структуру й натомість пропонує бачення його як процесу постійного відтворення, у якому травматичний досвід минулого, актуальні виклики та колективні інтерпретації постійно взаємодіють, породжуючи нові соціальні якості.

З цієї позиції впливає і *епістемологічне розуміння ролі дослідника*, який перестає бути зовнішнім спостерігачем і натомість стає співтворцем дослідницької реальності. Його інтерпретації, інтуїції та розуміння не розглядаються як похибки, а стають *невід'ємним інструментом пізнання*, що дає змогу осягнути приховані смисли соціальних процесів, зокрема ті, що формуються в проєкції колективної травми.

Методологічна специфіка інтерпретативного підходу полягає у відкритості та гнучкості дослідницького дизайну. Оскільки дослідження проводиться в «природних» соціальних умовах і спрямоване на виявлення реальної динаміки процесів, структура дослідження не фіксується жорстко, а

адаптується до ситуації, що дає змогу зафіксувати найтонші прояви соціетальних змін і трансформацій.

Водночас особливу евристичну цінність становить *поєднання якісних і кількісних методів (mixed methods)*, завдяки чому вдається охопити різні рівні соціальної реальності – від глибинних індивідуальних досвідів до структурних закономірностей, що може привести до унікальних інтуїтивних прозрінь щодо природи складних соціальних явищ (Wimmer, & Dominick, 2014, p. 117, 239). Така інтеграція відкриває шлях до *комплексного моделювання соціетальної динаміки*, виявлення нелінійних ефектів колективної травми та прогнозування можливих варіантів її суспільного опрацювання.

Отже, *інтерпретативна методологія* забезпечує необхідне концептуальне й інструментальне поле для емпіричного дослідження соціетальної динаміки травми. Вона дає змогу не лише фіксувати факти, а й розкривати механізми творення смислів, через які суспільство реагує на травмувальні події, трансформує колективну пам'ять і відновлює внутрішню цілісність. Саме в цьому полягає її потенціал для прогнозного моделювання – у здатності бачити соціальну ситуацію як *живу систему смислових взаємодій*, у межах якої можливі різні сценарії розвитку залежно від характеру колективних інтерпретацій і способів символічного опрацювання травматичного досвіду.

Концепції соціетальної кризи і соціетальної динаміки травми формують цілісну концептуальну матрицю, назвімо її *інтегральною матрицею соціального прогнозування*, яка на інструментальному рівні описує складність соціетальної динаміки та уможливує осмислення соціальної ситуації як у системному, так і в психосоціальному вимірі. Евристична сила інтегральної матриці соціетального прогнозування полягає в інтеграції двох аналітичних рівнів – макросоціального, що охоплює глибоку діагностику кризових дисфункцій у структурі соціальної системи, і мікропсихологічного, який дає змогу виявляти глибинні стани масової свідомості та психосоціальні механізми регуляції суспільного життя.

Вимір \ Підхід	Макросоціальна діагностика (Top-down)	Психосоціальна діагностика (Bottom-up)
Системно-структурний	Дисфункції інститутів, ціннісні розмежування, криза легітимності, крихка ідентичність, втрата суб'єктності	Зміна ролей, ритуалів, норм; формування (не)формальних практик
Масова свідомість	Масові очікування, колективна тривога, деструкція суспільного договору	Травма, адаптація, стратегії виживання/розвитку, процеси ретравматизації
Тренди	Демократичне просування / авторитарне відкочування	Консолідація/деконсолідація

Рис. 6.3. Інтегральна матриця соціального прогнозування

У такому поєднанні соціетальну динаміку можна розглядати як складний, але закономірний процес взаємодії системних, соціальних і психологічних чинників, що в сукупності визначають траєкторії суспільного розвитку. Цей підхід відкриває шлях від фрагментарного опису соціальних процесів до цілісного, інтегративного осмислення соціальної ситуації в координатах, які поєднують загальносистемний і психосоціальний виміри. У цій перспективі минуле, теперішнє і майбутнє сприймаються не як відокремлені часові сегменти, а як взаємопов'язані етапи єдиного динамічного процесу, що визначає логіку розвитку соціальних ситуацій і формує внутрішню послідовність їх трансформацій.

Підсумовуючи результати нашої розвідки у фокусі методологічної перспективи прогнозного моделювання соціальної ситуації і щоб запобігти критичним зауваженням щодо надмірної теоретизації представлених вище аналітичних конструкцій, зазначимо, що інтегральна матриця соціального прогнозування, яка ґрунтується на синтезі системного і психосоціального вимірів соціальної ситуації та слугує аналітичним інструментом дослідження соціетальної динаміки, *розширює аналітичну перспективу нашого дослідження і забезпечує перехід від інструментального рівня (матриця) до методологічно-концептуального узагальнення та обґрунтування соціетальної парадигми*

соціального прогнозування, що суттєво зміцнює позиції соціально-психологічної науки у сфері соціальної прогностики.

Соціетальна парадигма соціального прогнозування та інтегральна матриця соціетального прогнозування не просто задають концептуальні рамки осмислення соціальної ситуації в загальносистемному чи психосоціальному вимірі. На відміну від традиційних підходів прогнозування сценаріїв розвитку соціальної ситуації, що поєднують формалізовані математичні інструменти з якісним аналізом мотиваційних карт стейкхолдерів та експертною валідацією і формуються на основі аналізу трендів, рушійних сил і розвилок, наш підхід хоч і послуговується змішаними методами (*mixed-methods*), але балансує на межі явного і неявного знання. Ми прагнемо висвітлити приховані сили і неявні ефекти, що спричиняють появу несподіваних, малоймовірних подій, здатних кардинально змінити соціальну ситуацію і наше розуміння світу. Інакше кажучи, наше дослідження є спробою пояснити психосоціальну природу «чорних лебедів» (Талеб, 2021) – подій, які за своєю суттю вважаються непередбачуваними, а наслідки яких бувають катастрофічними. Ретроспективна пояснюваність таких подій спонукає експертне середовище зосередитись, з одного боку, на вдосконаленні інструментів прогнозування та управління ризиками, а з іншого – на зміцненні стійкості системи.

Соціетальна парадигма соціального прогнозування являє собою *аналітичну операціоналізацію* психологічного забезпечення соціального прогнозування (Суший, 2025). Широка система уявлень і концептуальних рамок, що поєднує метатеоретичний та інтегративний підходи, системний аналіз, психосоціальну діагностику та інтерпретативну методологію, дає змогу перейти від фрагментарного опису соціальних процесів до цілісного осмислення суспільної динаміки – у минулому, теперішньому і майбутньому вимірах, пропонуючи універсальний алгоритм для аналізу соціальної ситуації та прогнозного моделювання варіативних сценаріїв її розвитку. Тут кожен розроблений підхід, метод чи технологія посідає належне їм місце, формуючи

разом цілісний аналітичний комплекс, який окреслює внутрішню логіку змін, ритміку розвитку і потенціал соціальної ситуації.

Поєднання макрорівневої діагностики загальносистемних кризових дисфункцій з мікропсихологічним аналізом станів масової свідомості не просто важливе для прогнозування суспільних процесів. Умовно кажучи, ми розглядаємо соціальну анатомію, соціальну фізіологію та психосоціальну біохімію соціуму, що робить видимим його форму, структуру, функції та внутрішні процеси, які забезпечують життєдіяльність українського суспільства, визначають стан, особливості та динаміку його розвитку. Такий цілісний, інтегративний погляд дає змогу враховувати наш унікальний як позитивний, так і негативний досвід: тяглість історичного травматичного спадку, сучасні хронічні кризи, палаючі вогнища війни, невизначеність сьогодення і прийдешнього, що, на наше глибоке переконання, створює підґрунтя для глибокого, реалістичного прогнозування і стратегічного планування майбутнього України – майбутнього, у якому усвідомлення криз і травм не лише зберігає пам'ять про біль, а стає ресурсом суспільної стійкості та стратегічної дієздатності в умовах війни і повоєнного відновлення.

6.3. Соцістальне як імператив повоєнної України: сценарії розвитку соціальної ситуації

Пастки і бар'єри повоєнного відновлення. Попри те, що за прогнозуванням закріпилася слава невдячної справи, здатність передбачати мир і конфлікти є рушійною силою War and Conflict Studies & Peace and Reconciliation Research (Negre, Metternich, Nygård, & Wucherpfennig, 2017). Ця ніша міждисциплінарних досліджень об'єднує широкий спектр концепцій і механізмів – від трансформації конфліктів та підтримання миру до практик перехідного правосуддя і суспільного примирення. Їхні теоретичні і методологічні засади формуються на перетині різних галузей – політології, психології, соціології, економіки, права, історії, медіазнавства, культурології,

теології, філософії, релігієзнавства та етики. Багата палітра міждисциплінарних підходів і практик дає змогу не лише переосмислювати усталені парадигми, а й формулювати нові ідеї, принципи й підходи до розуміння, вирішення і трансформації конфліктів у глобальній, локальній та компаративній перспективі (Rehrmann et al., 2020).

Прагнення як теоретиків, так і практиків осмислити, як і чому виникають війни, що підтримує їх тривалість та ускладнює припинення, за яких умов можливе їх завершення і встановлення миру, і що необхідно для успішного переходу до нього, є не лише невичерпним джерелом знань, яке дає змогу глибше проникнути в сутність війни і миру, осмислити комплексну й взаємопов'язану природу цих складних соціальних феноменів, а й свідченням того, що людству й досі не вдалося здійснити рішучий крок до стану тривалого, «вічного» миру. І хоч прогнози не надають чітких директив щодо переходу від війни до миру, проте вони містять розумні підказки щодо ймовірних сценаріїв досягнення цього, а також попереджають про перешкоди і пастки, здатні не лише загальмувати чи суттєво ускладнити процеси повоєнного відновлення, а й фактично поставити під загрозу розбудову сталого миру на довгі роки.

Війни не є новим явищем в історії. Попри значну варіативність підходів у розумінні природи війни та її учасників, усі вони незалежно від місця і часу мають загальні, фундаментальні риси – конфліктність і суперечності між сторонами, використання примусу або насильства як засобу досягнення цілей, політичну природу як продовження політики іншими засобами, невизначеність і непередбачуваність результатів, колективний характер, що охоплює не лише армії, а й цивільне населення, економіку та культуру, а також глибокі соціальні й культурні наслідки, що зберігаються навіть після припинення бойових дій. Конкретні ж форми та прояви війни завжди зумовлені унікальним контекстом кожної окремої ситуації – політичним, соціальним, культурним і навіть психологічним. Саме тому, навіть за наявності універсальних міжнародних рекомендацій, практики повоєнного відновлення мають бути гнучкими, контекстуально зорієнтованими і тісно пов'язаними з конкретними

особливостями певного конфлікту чи регіону (Barakat, 2005; Elayah, & Lambert, 2023).

Натомість природа миру має відносний характер, оскільки його зміст визначається контекстом війни і залежить від співвідношення сил сторін, їхньої перемоги чи поразки. У традиційному розумінні мир постає як заперечення війни або як стан, що настає після завершення воєнного конфлікту. Утім, історична еволюція трактувань засвідчує поступовий відхід від такого вузького тлумачення. У сучасному науковому дискурсі мир розглядають не лише як результат припинення воєнних дій, а як процес регулювання і трансформації конфліктів, підтримання стабільності та розвитку суспільства. Така інтерпретація відображає зсув у дослідницьких підходах – від розуміння миру як статичного до його осмислення як динамічного соціального процесу, що потребує постійного підтримання, інституційного забезпечення й культурного утвердження людства (Парахонський, & Яворська, 2019).

Необхідність постійного перегляду та оновлення підходів, методів і механізмів як до завершення війни, так і відновлення миру залишається однією з найактуальніших теоретичних і практичних проблем сучасності, особливо в контексті триваючих пошуків шляхів і можливостей справедливого завершення російсько-української війни. Як слушно зазначають Iron & Kingsbury, не буває двох однакових воєн, і жодна з них не завершується однаково. Розуміння того, як минулі війни досягали свого завершення, формує спектр можливих підходів і рішень для завершення конфліктів у майбутньому (Iron, & Kingsbury, 2022). Однак цей досвід наразі не може слугувати універсальним дороговказом, оскільки сучасні конфлікти відбуваються в принципово нових політичних, технологічних і соціокультурних реаліях, де межі між війною і миром, між фронтом і тилом, між перемогою і поразкою дедалі більше розмиваються.

Хоч як це не парадоксально, що кращим є розуміння природи і характеру воєн, то складнішими, а іноді й менш досяжними виявляються можливості їх завершення і запобігання їх відновленню. Абсолютна перемога чи остаточна поразка давно залишилися в минулому, на сторінках історії традиційних,

конвенційних воєн. Різноманіття форм сучасних збройних конфліктів, що змінюються в часі і просторі, змушують військових стратегів і дипломатів шукати нові відповіді на асиметричні загрози. Не випадково колишній головнокомандувач ЗСУ В. Залужний свого часу зауважив, що російсько-українська війна «поступово переходить у позиційну форму» як результат технологічно-тактичного паритету на полі бою і що для її подолання Україні потрібен значний технологічний прорив (Zaluzhny, 2023).

Проте навіть технологічна перевага не гарантує миру. У сучасних асиметричних війнах, зазначає Мау, може взагалі не бути чіткого формального завершення конфлікту. Фраза «після завершення війни» нерідко описує ситуацію, коли інтенсивність бойових дій зменшилася настільки, що відновлення стає технічно можливим, попри те, що реального миру не досягнуто (Maу, 2012). У такому стані війна ще довго триватиме в латентній формі – у свідомості, у політичних процесах, у невирішених суперечностях, що й далі визначатимуть логіку суспільного розвитку навіть після припинення вогню.

Тому сучасні дослідники наголошують, що насильницькі конфлікти майже ніколи не знаходять свого остаточного вирішення, пояснюючи це складним характером війни ХХІ століття, множинністю залучених акторів, розмитістю меж між війною і миром та зміною самих принципів політичної взаємодії (Wither, 2020). Саме тому стратеги, які планують завершення військових дій, мають чітко розрізняти не лише типи воєн, а й форми їх фактичного і потенційного завершення (Franco et al., 2019). Проголошена дата припинення військових дій, яка де-юре знаменує завершення війни, де-факто не завжди збігається з її реальною кінцевою фазою – суспільство ще довго живе в тіні насильства, коли інтенсивність бойових дій істотно зменшилася, контроль за територією частково або повністю відновлено, але мир ще не настав.

Війни залишають по собі не лише руйнування матеріальної інфраструктури. Вони породжують значні розриви в політичному, економічному, культурному житті постраждалих регіонів і завдають значної,

часом непоправної шкоди психіці і психічному здоров'ю постраждалих спільнот. Вони підривають довіру до інституцій, розмивають сталі форми соціальної взаємодії, ставлять під сумнів легітимність держави як носія справедливості. Саме тому перехід від стану війни до стану миру – це фаза надзвичайно високої соціальної нестабільності.

Після того як пролунав останній постріл, потребуватимуть вирішення чимало питань: правових, політичних, економічних, соціальних, культурних і гуманітарних. Цивільне населення, вигнане з рідних місць, має відновити домівки і повернутися до звичайного ритму життя; колишні комбатанти, нині ветерани, – адаптуватися до нової ролі в цивільному суспільстві; держава – відновити повноцінне демократичне функціонування і довіру громадян до інституцій, не втративши моральних орієнтирів і не допустивши відтворення насильства в символічній або соціальній формах. На цьому тлі розгортається складна боротьба за інтерпретацію історії, за легітимність пам'яті і право визначати значення минулих подій. Це вкрай небезпечний етап, коли замість єдності проростають паростки внутрішнього розбрату, відкриваються старі рани, з'являються сумніви щодо ролі кожного під час війни, формуються нові лінії соціального і морального розмежування (Franco, Engberg-Pedersen, & Mennecke, 2019).

Було б перебільшенням стверджувати, що є якийсь універсальний рецепт повоєнного відновлення і розбудови миру. Накопичений міжнародний досвід дає змогу визначити більш чи менш чіткі механізми та ефективні практики управління конфліктами і відновлення миру (*managing conflicts & building peace*) та адаптувати їх з урахуванням специфіки конфліктної ситуації. Ефективність цих практик напряму залежить від глибокого розуміння передумов і тригерів, що підтримують інерцію конфлікту. Своєчасне їх виявлення дає змогу не лише визначити потенційні зони зростання соціальної напруженості, а й запобігти внутрішній ескалації.

У цьому контексті особливої аналітичної ваги набуває концепт «конфліктної пастки», який описує механізми відтворення насильства та

соціальної дестабілізації в постконфліктних суспільствах. Термін запроваджено для опису закономірностей та умов ескалації, відновлення, а також поширення конфліктів у країнах, що пережили громадянські війни або внутрішні збройні конфлікти (Collier, Elliott, Hegre, Hoeffler, Reynal-Querol, & Sambanis, 2003). Конфліктні пастки «працюють» через:

- поляризацію населення, поглиблення невдоволення і накопичення організаційного потенціалу для майбутніх протестних виступів чи хвилювань;
- підрив демократичних політичних інституцій;
- посилення соціальної напруженості внаслідок зростання бідності, відтік капіталу, дестабілізацію сусідніх країн тощо (Hegre, Nygard, Strand, Gates, & Flaten, 2011).

Суспільні детермінанти політичного, економічного, соціального, культурного та психологічного порядку, які, з одного боку, роблять країну вразливою до війни, а з іншого – підвищують імовірність потрапляння в конфліктні пастки після її завершення, є сукупним результатом дії як матеріальних (структурних), так і нематеріальних (психосоціальних) чинників. Останні створюють численні перешкоди або бар'єри на шляху мирного врегулювання конфлікту, особливо на його ранніх етапах.

На шляху врегулювання конфліктів, зазначає Bar-Siman-Tov (Bar-Siman-Tov, 2010), найчастіше постають три типи бар'єрів – стратегічні, структурні і психологічні. Вони формуються у сфері колективної свідомості, де сплітаються емоційна пам'ять, моральні оцінки й символічні уявлення про справедливість і провину. Вони можуть виникати через суперечливі інтереси сторін щодо фундаментальних питань (територій і кордонів); через відмінності між ідентичностями, цінностями, переконаннями, історичними наративами, колективними спогадами, міфами, а також через протилежні погляди на витoki і розвиток конфлікту, способи його врегулювання чи доцільність його вирішення.

Стратегічні бар'єри пов'язані з ризиками безпеки. Для України вони особливо відчутні в контексті майбутніх переговорів і потенційних мирних

домовленостей. Питання територіальних поступок, безпекових гарантій і справедливості можуть породити складні політичні дилеми та глибокі суспільні розколи. Надмірна зорієнтованість на короткострокові вигоди або реваншистські настрої можуть зруйнувати перспективу тривалого миру.

Структурні бар'єри пов'язані з внутрішньополітичними процесами і проявляються через інституційну крихкість держави, низький рівень довіри до правових механізмів, поширені корупційні практики та боротьбу еліт за вплив у повоєнний період. Вони є критично небезпечними в умовах воєнного стану в Україні, коли діють тимчасові обмеження та особливий правовий режим, і перетворюються на ключовий ризик по його припиненні, особливо в контексті майбутніх виборів та відновлення демократичного ладу в країні у повоєнний час. Без глибокого переформатування системи державного управління, децентралізації та оновлення політичних практик розбудова сталого миру ризикує залишитися декларативним процесом.

Психологічні бар'єри – когнітивні, емоційні, мотиваційні – відображають специфічний стан масової свідомості. Вони є проявами внутрішньої реакції спільноти на об'єктивні обставини соціальної ситуації, тобто колективного переживання війни, і відображають суперечність між потребою в стабільності і досвідом руйнування усталених смислів. У своїй основі ці бар'єри пов'язані з колективною травмою, почуттям несправедливості, ворожістю і складністю прийняття «іншого», що ускладнює інтеграцію спільнот з різним досвідом війни. Їх наявність засвідчує не лише масштаб, а й глибину соціально-психологічних викликів, адже довга дорога до миру вимощена численними людськими трагедіями, болем утрат і зруйнованих сенсів. Психологічні бар'єри найдовше відлунюватимуть у суспільстві по завершенні війни і ще довго лишатимуться найглибшою перешкодою на шляху повоєнного відновлення України.

Отже, повернення до миру не визначається формальним укладанням мирної угоди, а означає тривалий і копіткий процес формування нової культури співжиття і нового суспільного договору, заснованого на довірі, справедливості

та пам'яті. Змучені війною суспільства потребують не лише матеріального відновлення, а й психосоціальної реконструкції самої соціальної тканини, щоб назавжди розірвати хибне коло насильства та запобігти його відродженню (Leiner, & Schliesser, 2018). Особливого значення тут набуває експертний аналіз, спрямований на виявлення прихованих бар'єрів і прогнозування потенційних ризиків, що можуть виникнути через недотримання чи порушення політичних, економічних, соціокультурних і психосоціальних умов повоєнного відновлення. Ігнорування цих факторів здатне призвести до зростання соціальної напруженості, послаблення соціальної згуртованості, руйнування демократичних процедур і загострення соціальних розколів, а також до ерозії соціально-психологічних кордонів та ескалації конфліктів на рівні локальних спільнот (Дейнеко, 2020; Горностаї, 2021; Кухарук, 2018).

Дуальна природа конфліктних пасток, породжена інтегрованим переплетінням структурних і психосоціальних чинників, надає аналітичній ваги концепту, органічно вбудовуючи його в методологічні рамки соціетальної парадигми прогнозування соціальної ситуації та уможливаючи виявлення критичних вузлів взаємодії системних дисфункцій і колективних психосоціальних станів, визначення ймовірних траєкторії ескалації чи деескалації конфлікту та формування стратегічно релевантних сценаріїв запобігання майбутнім кризам. Тут для прогнозного моделювання варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації в Україні продуктивною є представлена вище класифікація конфліктних пасток, що забезпечує розмежування і виокремлення ключових рушійних сил – міжнародної безпеки, внутрішньополітичних процесів і масової свідомості, що визначатимуть характер повоєнного миру. У такому ракурсі конфлікт виявляє свою сутність не лише як політична чи військова подія, а як зіткнення різних онтологій смислу – способів осмислення минулого, теперішнього і майбутнього спільноти.

Глибока рефлексія щодо того, як суспільству, яке пройшло крізь жорна війни, повернутися до мирного життя й уникнути пасток нових конфліктів, є надважливою аджендою в умовах воєнного часу. Відновлення миру не може

відкладатися «на потім», «після війни» – його фундамент має закладатися вже під час бойових дій через стратегії, управлінські рішення, комунікаційні практики і способи мислення про майбутнє. Ретельне повоєнне планування, спрямоване на досягнення стабільного і сталого миру, має бути не другорядною справою, а ключовою метою всіх планів воєнного часу (Rose, 2010). У такому сенсі повоєнне відновлення постає не як технічна процедура, а як світоглядний принцип планування миру – здатність мислити війну крізь перспективу майбутнього співжиття, де перемога вимірюється не силою зброї, а глибиною відновленого людського буття.

Сценарії розвитку соціальної ситуації в Україні: нові виклики, старі проблеми. Поки триває активна фаза російсько-української війни, можливості для прогнозування розвитку соціальної ситуації в повоєнній перспективі суттєво обмежені.

По-перше, ми не знаємо як довго триватиме війна і на яких умовах вона закінчиться. Наскільки значущими будуть завдані нематеріальні і матеріальні збитки. Наразі достеменно невідома реальна кількість людських втрат. Чи повернуться додому люди, які, тікаючи від війни, покинули країну й тепер розкидані по всьому світу. І ще багато, багато інших невідомих.

По-друге, порушуючи проблему повоєнного відновлення та розбудови миру, ми виходимо з перспективи реалізації найбажанішого сценарію нашого майбутнього – української перемоги. Водночас, мріючи про якомога скоріше завершення війни і перемогу України, складно сказати, чи зможуть ЗСУ вийти на кордони 1991 року. Не можна відкидати імовірність втрати частини територій і переведення війни в стан замороженого конфлікту, хоч ніхто й не поручиться, як довго триватиме такий «мир». І, мабуть, найважче уявити найгірше – капітуляцію. Напевно, мало хто готовий публічно говорити про такий сценарій розвитку ситуації в Україні, як і поставити під сумнів нашу перемогу.

По-третє, розмірковуючи на тему повоєнного відновлення, науково-експертна спільнота оперує, як уже було зазначено вище, накопиченим

досвідом, підходами, категоріальним апаратом, інструментарієм тощо. Вони сформувалися переважно на прикладах внутрішніх збройних конфліктів і громадянських воєн, що виникали на релігійній, расовій, етнічній основі в країнах з диктаторськими і воєнними режимами, у спільнотах, що потерпали від злиднів, голоду, хвороб та неграмотності. Однак, попри надзвичайно цінний міжнародний досвід і напрацьований актуальний арсенал заходів для врегулювання конфліктів та відновлення миру, вони можуть слугувати підґрунтям для окреслення програмних рамок повоєнного відновлення, але їх недостатньо для прогнозування суспільного розвитку України в повоєнний час, зважаючи на унікальний і водночас драматичний контекст російсько-української війни як у локальному, так і глобальному масштабі.

Зрештою, по-четверте, повоєнне відновлення і розбудова миру аж ніяк не можуть відбуватися стихійно, а отже, вимагають копіткої фахової роботи і не менш прискіпливої експертної оцінки майбутніх стратегій, які розроблятимуться і впроваджуватимуться в Україні. Розробляти стратегії, що, по суті, означає прогнозувати варіативні сценарії і потенційні наслідки розвитку соціальної ситуації, доцільно в будь-який час, адже в кожному прогнозі, що пропонує той чи той сценарій (образ) майбутнього, закладено як мотиваційний імпульс, так і попереджувальний запобіжник. В ідеалі ці два надзвичайно важливі компоненти мають слугувати тому, щоб творці свого майбутнього зберігали холодний розум та гарячі серця і не повторювали помилок минулого.

З мотиваційним складником в українців, умовно кажучи, усе добре, адже ставки надзвичайно високі: без зайвої пафосності, на кону – наша свобода, наша незалежність, наше майбутнє. За результатами соціологічних опитувань, більшість українців (74% опитаних) вірять у перемогу України у війні (56% жителів Півдня країни, 67% – Східного регіону, 79% – Центрального і 81,5% – Західного), не вірять – 16% (11% – у Західному регіоні, 14% – у Центральному, 23% – у Східному і 24% – у Південному) (Разумков Центр, 2025).

Говорити про повоєнне майбутнє України з позицій попереджувального складника нелегко, адже має бути порушено чимало непростих, чутливих, а часом і дратівливих питань, що потребують як сміливості в їх постановці та обговоренні, так і гнучкості й делікатності в їх вирішенні. Насамперед через те, що маємо говорити не лише про нові виклики, пов'язані з неспівмірністю станів війни і миру, а й про старі проблеми, що зумовили їх.

На наше глибоке переконання, російсько-українська війна стала катализатором глибинних зрушень в українському суспільстві, спонукаючи до переосмислення власної соціальної онтології – того невидимого смислового пласта колективного буття, що визначає сутність існування людини і спільноти як нації і держави. Попри тривалі й бурхливі зміни останніх десятиліть, нинішній процес не є їх логічним продовженням, а якісно новим етапом, коли традиційні моделі організації випробовуються на міцність в умовах екзистенційної загрози. Війна задала умови для кардинального переформатування базових принципів суспільної організації, вимагаючи миттєвої адаптації та переналаштування всіх сфер суспільного життя. Згідно з теорією радикализованого модерну Ентоні Гідденса, кризові умови роблять традиційні ієрархічні інституції неефективними (Giddens, 1991, 1990), що підтверджує український досвід: в умовах війни горизонтальні мережеві форми самоорганізації часто виявляються ефективнішими за інституційні. Такий вимушений апгрейд відбувається на тлі глобальних постмодерних процесів, де фрагментація соціальних просторів і криза великих наративів створюють особливий контекст для суспільних змін.

Соціальна ситуація в Україні демонструє унікальний синтез різномасштабних контекстів, де традиційні бінарні опозиції втрачають свою описову силу. З одного боку, наше сьогодення формується на стику соціально-історичних трендів: власного досвіду боротьби за незалежність, викликів глобалізованого світу, необхідності протистояння тоталітарній агресії. З іншого – російська агресія стала своєрідним «соціальним прискорювачем» (social accelerator), що викрив слабкі місця інституцій, але водночас активізував

приховані резерви – від волонтерських мереж, що сформували паралельну державі логістичну систему, до ІТ-спільнот, що миттєво перепрофілювалися на оборонні потреби. Це створило умови для виникнення нових форм соціальної взаємодії, де горизонтальна самоорганізація часто випереджала дії традиційних ієрархій. Співіснування суперечливих, на перший погляд, тенденцій – консолідації і фрагментації, централізації і децентралізації – свідчить про становлення нових соціетальних властивостей, що поєднують модерну цілісність національного проєкту з постмодерною гнучкістю децентралізованих рішень. Цей діалектичний процес створює унікальний ландшафт, де традиційні концепції суспільного буття набувають нового звучання, а нові соціальні практики виникають як відповідь на виклики воєнного часу.

Такі зміни свідчать про важливість концептуального переосмислення традиційних підходів до прогнозування суспільних процесів загалом і соціальної ситуації зокрема, які виявляються недостатньо чутливими до нових реалій, що виходять за межі традиційної опозиції «модерн – постмодерн». Соціетальна перспектива, що поєднує макрорівневу діагностику кризових дисфункцій з мікропсихологічним аналізом масової свідомості, набуває центрального значення, виконуючи подвійну функцію: з одного боку, вона задає аналітичну проєкцію для осмислення актуальних змін, зумовлених повномасштабною війною Росії проти України, з іншого – стає нормативним орієнтиром для прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації, актуалізуючись від теоретичної ретроспективи суспільних змін (теоретичні моделі) до практичного дороговказу (технології) для вирішення суспільно значущих завдань у повоєнний час.

Питання про те, як і на яких умовах завершиться війна, залишається наразі відкритим. Поширені сценарії завершення військових дій, як на перший погляд, здаються очевидними: чи то «переможець отримує все» через абсолютну перемогу, чи то «примус до миру» шляхом вимушеного перемир'я, чи модель «ні миру, ні війни» у форматі замороженого конфлікту, чи перманентний стан «війни і миру» як непереборного протистояння, однак їх

практична реалізація та наслідки кардинально відрізняються. Кожна із цих стратегій не лише визначає характер військово-політичного компромісу, а й встановлює межі майбутнього мирного співіснування, формуючи новий баланс сил у міжнародній системі (Додаток).

«Переможець отримує все»: утопія чи реальність?

Сценарій повної перемоги однієї зі сторін виглядає малоімовірним, оскільки вимагає фундаментальної зміни балансу сил, чого жодна зі сторін поки не досягла. Для України це означало б відновлення територіальної цілісності і гарантії безпеки; для Росії – капітуляцію України. На рівні міжнародної безпеки домінує парадокс: посилення військової підтримки України для досягнення рішучої переваги водночас збільшує ризик ескалації до рівня конфронтації з ядерною державою. Навіть у разі реалізації цього сценарію світова спільнота опиниться перед необхідністю створення нової архітектури безпеки, здатної запобігти реваншизму.

На внутрішньополітичному рівні перемога, досягнута ціною максимальної мобілізації, створює передумови для трансформації державних інститутів, але приховує ризики консервації авторитарних практик, сформованих в умовах воєнного стану, що може призвести до ерозії демократичних процедур і зростання впливу силових структур на політичні процеси. Для суспільної свідомості тріумфальна перемога несе двозначність: вона може стати основою для консолідації нації, але колективна травма і психологічне виснаження можуть призвести до глибоких суперечностей у національній самосвідомості. Виникає ризик соціального розколу між ветеранами і цивільними, між тими, хто пройшов крізь пекло фронту, і тими, хто виживав у тилу. Образ ворога може залишитися центральним елементом ідентичності, що перешкоджатиме повноцінній реінтеграції в цивільне життя.

Повоєнне відновлення в цьому разі стикається з унікальним викликом: необхідністю трансформувати енергію перемоги в конструктивний розвиток, уникаючи як реваншизму, так і спокуси авторитаризму. Успіх залежатиме від

здатності суспільства знайти баланс між справедливим усвідомленням перемоги і мудрістю не перетворити її на нове джерело напруженості.

Граничну точку соціально-політичної напруженості в цьому сценарії створює щільне переплетення макроструктурних і мікропсихологічних чинників. На макрорівні цей сценарій виявляє кризу адаптаційного потенціалу соціальної системи, яка, досягнувши екстремальної мобілізації, ризикує перетворити надзвичайний стан на норму. На мікропсихологічному рівні тріумфальна свідомість співіснує з колективною травмою, створюючи потенціал як для культурного відродження, так і для дрейфу в бік мілітаризованої ідентичності. Ключова загроза полягає у формуванні посттравматичного синдрому перемоги, коли здобуття зовнішньої мети (перемоги) не супроводжується внутрішнім примиренням. Для опанування цього стану потрібна цілеспрямована політика демілітаризації масової свідомості та переорієнтації з «етики виживання» на «етику розвитку».

«Примус до миру»: компроміс за рахунок жертви чи агресора?

Компроміс за рахунок України (територіальні поступки, нейтральний статус) не лише легітимізує агресію, а й створить небезпечний прецедент для глобальної безпеки. Його основний парадокс полягає в тому, що досягнення миттєвої стабільності купується ціною довгострокової нестабільності. На рівні міжнародної безпеки такий розвиток подій означатиме капітуляцію сили права перед правом сили. На внутрішньополітичному рівні він неминує призведе до системної кризи довіри до державних інститутів, що втратять легітимність. Це може вилитися в глибоку політичну дестабілізацію, боротьбу за владу між різними політичними силами і посилення популістських настроїв.

Для суспільної свідомості це стане найбільш травматичним сценарієм, оскільки суспільство опиниться перед фактом безглуздості колективних жертв. Психологічним наслідком може стати не лише ресентимент, а й феномен завченої безпорадності, коли довіра зникає на всіх рівнях – між громадянами, до держави і міжнародних партнерів. Це може вилитися в масове розчарування,

апатію або радикалізацію. Повоєнне відновлення в таких умовах стикається з фундаментальною перешкодою – суспільство не має спільної візії майбутнього.

Цей сценарій відображає гібридну форму кризи, де стратегічна поразка маскується під дипломатичне досягнення. На макрорівні він означає руйнацію рівноваги між безпекою, легітимністю і суверенітетом, переводячи Україну в стан структурної залежності та зовнішніх обмежень. У соціально-психологічному вимірі «примус до миру» стає травматичним тригером, що загострює колективне відчуття зради й безсилля, призводячи до синдрому «втомленої лояльності» – зовнішньої підтримки держави при внутрішньому відчуженні від неї, зростання ризику латентної радикалізації, ностальгії за «сильною владою» і девальвації демократичних цінностей. Вихід із цієї ситуації можливий лише через реконструкцію довіри як ключового ресурсу суспільного відновлення.

Компроміс за рахунок Росії (виведення військ, репарації), попри гіпотетичну прийнятність, не гарантує довгострокової стабільності. Навіть у разі досягнення формальних домовленостей зберігається ключове питання забезпечення їх виконання. Історія порушень Росією міжнародних угод, від Будапештського меморандуму до Мінських домовленостей, робить будь-які нові «гарантії» вкрай вразливими.

На рівні міжнародної безпеки такий сценарій вимагатиме підтримання безпрецедентної єдності західних країн протягом багатьох років, що є надзвичайно складним завданням в умовах згасання первинного шоку від агресії, наростання економічних втрат від санкційного режиму, зміни політичних циклів. Навіть у разі його реалізації Україна зіткнеться з необхідністю підтримувати високий рівень обороноздатності в умовах формального миру, що створить структурні суперечності в економічній політиці, забиратиме ресурси від відбудови та ускладнить соціально-психологічну реабілітацію суспільства.

Цей сценарій пропонує складну конструкцію між стратегічною надією і системною вразливістю. На макросоціальному рівні він передбачає часткову

стабілізацію без переходу до реального миру, що залишає Україну в стані постконфліктної напруженості. Такий стан нагадує заморожений конфлікт, де формально завершений конфлікт зберігає свою латентну енергію, готову до повторного вибуху. На мікропсихологічному рівні це стає джерелом колективної амбівалентності – поєднання полегшення і «постпереможної втоми», коли очікувана ейфорія не настає, а відчуття небезпеки залишається постійним. Це так само може послабити довіру до міжнародних партнерів, зародити сумніви в реальності гарантій безпеки, породити втому від Заходу і ресентимент. Без внутрішньої трансформації соціальної системи навіть такий компроміс не стане гарантією стабільності.

«Ні миру, ні війни»: заморожений конфлікт як тактична пауза

Цей сценарій створює ілюзію стабілізації, але насправді є відтермінуванням подальшого загострення. Такий варіант вигідний Росії як інструмент постійного тиску на Україну та стримування її європейської і євроатлантичної інтеграції. Для України він означає системне позбавлення стратегічної перспективи та закріплення в сірій зоні невизначеності. На рівні міжнародної безпеки така модель консервує небезпечний прецедент, де агресія залишається непокараною, а принципи територіальної цілісності і суверенітету стають предметом торгів та угод (deals). Це не тільки підриває довіру до міжнародної системи безпеки, а й створює ризик поширення такої практики «управління конфліктами» на інші регіони, де авторитарні режими можуть скористатися схемою тимчасових рішень для легалізації своїх геополітичних амбіцій.

Для внутрішньополітичного розвитку України заморожений конфлікт означає перманентний стан неповної суверенності. Державні інституції змушені функціонувати в умовах подвійного навантаження – одночасно відбудовувати країну і підтримувати боєготовність, що призводить до неефективного розподілу ресурсів і сповільнює реформи. Політична система потрапить у замкнуте коло: тема безпеки слугуватиме для відволікання уваги від внутрішніх проблем, що посилює корупційні ризики, інституційні патології, що не зникли

в умовах війни, а відтак посиляться умовами постійної мобілізації та надзвичайного стану.

Соціальна сфера в умовах замороженого конфлікту зазнає тривалої деформації. Мільйони внутрішньо переміщених осіб не зможуть повернутися до своїх домівок, що створює тиск на соціальну інфраструктуру відносно безпечних регіонів та посилює регіональні дисбаланси. Психологічний стан суспільства характеризуватиметься хронічною невизначеністю: між бажанням повернутися до нормального життя та усвідомленням постійної загрози. Це може вилитися в соціальну апатію, втрату довіри до довгострокових планів розвитку або ж, навпаки, у перманентну мобілізаційну готовність, що заважає повноцінній реінтеграції в цивільне життя.

Заморожений конфлікт як стан хронічної невизначеності зберігає потенціал для ескалації. Він вигідний агресору як інструмент тиску й означає системне послаблення України. Внутрішньополітична динаміка характеризується подвійним тиском на інституції, що породжує структурні суперечності між пріоритетами безпеки і розвитку. Соціальна сфера зазнає деформації, а психологічний стан суспільства коливається між апатією і мобілізаційною готовністю. Найсуттєвіший ризик цього сценарію полягає у втраті стратегічної перспективи. Україна може опинитися в «сірій зоні» без чітких інтеграційних орієнтирів, що знижує мотивацію для глибоких трансформацій, критично необхідних для сталого розвитку країни.

«Війна і мир»: перманентне протистояння

Найнебезпечніший сценарій – інституціоналізація конфлікту як постійного елемента міжнародних відносин. Це передбачає цикли ескалації і тимчасові розрядки, що веде до мілітаризації регіону та підриву європейської безпеки. На глобальному рівні ця модель нормалізує стан «війни низької інтенсивності». Постійна загроза ескалації перетворює Східну Європу на зону перманентної напруженості, змушуючи міжнародних партнерів балансувати між підтримкою України і ризиком відкритого зіткнення з Росією.

Для внутрішньої політики України перманентне протистояння означає неможливість переходу до повоєнного розвитку, збереження надзвичайних повноважень влади і ризик перетворення політичної системи на «військову демократію». Державні інституції змушені функціонувати в умовах постійної мобілізації, питання безпеки домінують над усіма іншими аспектами державного управління, а критика влади розглядається крізь призму «зради». Це створює серйозні ризики для громадянських свобод і збалансованого розподілу влади.

Суспільство зазнає глибокої трансформації через «унормовану надзвичайність», де психологічна втома поєднується зі звичкою до постійної загрози. Це може призвести до соціальних патологій: масової еміграції, соціальної апатії, зростання психічних розладів тощо. Економіка стикається зі структурними обмеженнями, які роблять неможливим сталий розвиток. Найнебезпечнішим наслідком є втрата історичної перспективи і загроза формуванню цілісної національної ідентичності, заснованої на позитивній візії майбутнього, а не лише на спільному досвіді опору.

Цей сценарій дає візію перманентного протистояння, де конфлікт стає інституціоналізованим. На макрорівні це створює циклічну напруженість, що підриває систему безпеки. На мікрорівні система працює в режимі постійної мобілізації, спотворюючи демократичні процедури. Соціум зникає до «унормованої надзвичайності», що загрожує креативному потенціалу нації. Унаслідок цього Україна ризикує опинитися в стані «вічної транзиції», коли неможливо ні повноцінно воювати, ні повноцінно відбудовуватися, що підриває основи національної ідентичності.

«Мир за будь-яку ціну»: точка неповернення чи шанс?

Найбільш імовірний сценарій лежить десь посередині, у діапазоні від «переможець отримує все» до «примусу до миру», де риторика «миру за будь-яку ціну» може призвести до діаметрально протилежних результатів – від капітуляції під виглядом перемир'я до справді справедливого врегулювання. Ключовий виклик полягає в тому, що сам термін «мир» перетворюється на

інструмент маніпулювання, за яким можуть приховуватися як зрада національних інтересів, так і побудова стійкої системи безпеки.

Якщо «мир за будь-яку ціну» інтерпретується як примус України до припинення опору та односторонніх поступок – це найгірший із можливих сценаріїв, що поєднує найнебезпечніші аспекти інших моделей: стратегічну вразливість «замороженого конфлікту», психологічну травму «капітуляції» і геополітичні ризики «перманентного протистояння». За такого розвитку подій Україна, яка вистояла у військовому протистоянні, зазнає стратегічної поразки на дипломатичному фронті. Зовнішній тиск під гаслом «миру за будь-яку ціну» примушує Україну до капітуляційної угоди, яка формально припиняє бойові дії, але фактично легітимізує агресію. Цей сценарій – не просто геополітична втрата, а системний колапс, що відкидає країну і весь міжнародний лад в епоху, коли сила домінувала над правом.

Ключовим викликом стане фундаментальний розкол між волею суспільства до опору і рішеннями, ухваленими під міжнародним тиском. На противагу сценарію перемоги («переможець отримує все»), де суспільство зазнає важких, але осмислених жертв, тут суспільство стикається з травмою безглуздості страждань. Суспільство, яке заплатило в боротьбі за свободу кров'ю десятків тисяч громадян і зруйнованими містами, постає перед фактом зради власних цінностей. Психологічним наслідком цього стає глибокий ресентимент – глибоке відчуття принизливої несправедливості, екзистенційної втоми і тотального розчарування в інститутах влади та міжнародних партнерах. Цей стан, глибший за соціальну апатію навіть «замороженого конфлікту», загрожує розмиванням національної ідентичності і втратою віри в демократичні цінності.

На геополітичній арені такий «мир» стає не кінцем конфлікту, а його переходом у хронічну фазу. На відміну від сценарію «компромісу за рахунок агресора», який створює умови для стабілізації, цей варіант консервує невирішені суперечності. Відсутність дієвих механізмів стримування і прецедент успішної силової ревізії кордонів не просто зберігають загрозу з

боку країну-агресора, а заохочують до нової агресії. Локальний компроміс за рахунок суверенітету України миттєво перетворюється на шаблон для дій проти інших країн Центрально-Східної Європи, демонтуючи систему європейської безпеки і провокуючи гонку озброєнь.

Для самої України це шлях до перманентної нестабільності. На противагу сценарію перемоги, який відкриває перспективи відбудови, цей варіант блокує будь-які шляхи розвитку. Країна, позбавлена чіткої стратегічної перспективи й обтяжена невирішеними територіальними суперечками, ризикує перетворитися на «державу, що не відбулася» – джерело міграційних потоків і політичного радикалізму. Економіка, відрізана від перспектив інтеграції, приречена на стагнацію, а суспільство, яке пережило травму безглузких жертв, – на маргіналізацію. Психологічно це формує «культуру поразки» – комплекс колективної неповноцінності і невіри у власні сили, що робить будь-яку майбутню мобілізацію неможливою. Ціна за мир, яка сплачується жертвою агресії, обертається найвищою із можливих цін – втратою майбутнього не лише для України, а й для заснованого на правилах світового порядку, який буде замінено правом сили. Це означатиме не лише поразку України, а й системну кризу міжнародного права як такого.

Такий сценарій видається цілком реалістичним з погляду традиційних підходів до розв'язання конфліктів та укладання угод. Проте щодо України залишається ще один шлях – за умови, що українці зможуть переосмислити себе як нація і держава, визначити пріоритети і свідомо обрати своє майбутнє.

Вражаючий опір безжальній російській агресії і стійкість українців, що дивує значну частину цивілізованого світу, зовсім не випадкові. Вони мають глибинне коріння – виборену досвідом адаптивність, здатність витримувати, виживати й далі діяти в екстремальних, з погляду пересічного європейського громадянина, умовах. Це не лише особистісні риси – це закарбовані культурні патерни, сформовані протягом багатьох років, десятиліть, навіть поколінь. Для багатьох українців виживання – буквально і символічне – стало не просто необхідністю, а життєвою філософією, домінантною стратегією, що

передається від покоління до покоління (Суший, 2023b). І саме в цьому – наша сила. Але й наша слабкість.

Чимало хворобливих вад розвитку українського суспільства і держави – корупція, кумівство, неформальні домовленості, або, простіше, «договорняки», подвійні стандарти на всіх щаблях – це все інституціоналізовані стратегії виживання, зведені до рівня державної політики і суспільних практик. Наші інституційні патології, дбайливо зрощені і віплекані формальними й неформальними практиками, нікуди не поділися і навіть в умовах війни й далі підточують країну зсередини (Суший, 2020). Війна лише поставила на паузу, однак не зняла, не обнулила наші старі проблемні вади, дисфункції, додавши до них чималих нових викликів.

На цьому ґрунті пишно зростає деструктивний популізм, що не лікує, а лише обіцяє знеболення і для процвітання якого в Україні завжди були надзвичайно сприятливі умови (Суший, 2025). Повоєнне суспільство буде особливо вразливе до різноманітних маніпуляцій. Особливо за умови суттєвого зниження довіри до державних інституцій. Тож не можна виключати того, що нездатність перекласти обіцянки на реальність повоєнного буття неминуче обернеться зростанням соціальної напруженості, посиленням внутрішніх розбратів, корозії демократичних цінностей, стандартів, процедур, радикалізації суспільних настроїв, конфліктної ескалації тощо.

Отже, ми пропонуємо розглянути ще один сценарій, який можна вважати альтернативою детермінованому колу криз і колективних травм, – сценарій, що передбачає не адаптацію до дисфункції, а її подолання шляхом цілеспрямованої перебудови соціальної реальності. Цей шлях не є проміжним варіантом між наявними моделями, а становить якісно іншу траєкторію, засновану на перетворенні енергії кризових дисфункцій у джерело розвитку.

«Справедливий мир і соціетальна трансформація»

На противагу сценарію «миру за будь-яку ціну», що консервує стан соціетальної кризи і колективної травми, трансформаційний шлях передбачає її активне подолання через переплавлення колективного досвіду. Енергія опору,

що виявилася у волонтерських мережах і громадській самоорганізації, трансформується в інституційну інновацію. Травматичний досвід не витісняється, а стає основою для формування нової соціальної конвенції – від кризової солідарності до повсякденної взаємодії, заснованої на довірі та відповідальності.

Ключовим механізмом такої трансформації є здатність суспільства до рефлексії. Замість репродукування історичних стратегій виживання – від кумівства до подвійних стандартів – відбувається їх деконструкція і заміна практиками спільної відповідальності. Інституційні реформи в цьому разі не є зовнішнім імпульсом, а виражають внутрішню готовність до змін. Психологічно це означає перехід від ідентичності жертви, що реагує на обставини, до ідентичності творця, що проактивно формує середовище.

Особливість цього сценарію полягає в його синтезувальному потенціалі. Він поєднує цілісність національного проекту, властиву модерну, з гнучкістю мережевих структур, характерних для постмодерну. Відбудова відбувається не шляхом повернення до довоєнного стану, а через створення нових соціальних ландшафтів, де централізоване управління поєднується з місцевою самоврядністю, а безпекові імперативи – з відкритістю інноваціям.

На відміну від моделей, що передбачають зовнішнє рішення – чи то через капітуляцію, чи через нав'язаний компроміс, соціетальна трансформація вимагає внутрішньої роботи. Вона неможлива без усвідомлення власних суперечностей і готовності до колективного вчинку (Татенко, 2021). У цьому сенсі вона являє собою не утопічний проєкт, а практичну стратегію, що перевіряється щодня: у здатності перетворити волонтерську ініціативу на стійку інституцію, фронтову солідарність – на громадянську єдність, а травму втрат – на відповідальність за майбутнє.

Така трансформація не гарантована перемогою в збройному протистоянні. Вона є окремим викликом – боротьбою за якість миру, що настане після війни. Це шлях від циклічного відтворення криз і колективної

травми до свідомого конструювання реальності, де сила народу виявляється не лише в здатності вистояти, а й у здатності перетворити себе.

Теза «те, що нас не вбиває, робить нас сильнішими» стала гаслом не одного покоління українців. Але є одне «але»: виживати безкінечно неможливо – це виснажує і руйнує зсередини. Ми боремося не лише з ворогом нашого майбутнього, а й із демонами нашого минулого – і ніхто, крім нас, не може виграти цю битву. Можливо, саме в цій боротьбі полягає наша сила, визначається наша доля і наше майбутнє.

Література

Афонін, Е., & Суший, О. (2015). Закономірності та особливості української трансформації. *Стратегічна панорама*, 1, 94–108.

Васильченко, О. (2024). Застосування концепту «ситуація» у дослідженні соціальної поведінки. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 3(75), 222–230. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-75-222-230>

Васютинський, В. О. (Ред.) (2016). *Соціальна психологія бідності*. Київ: Міленіум.

Горностай, П. П. (Ред.) (2018). *Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Горностай, П. (2021а). Колективна травма як складна соціальна ситуація: системно-понятійний аналіз. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48(51), 100–111. [https://doi.org/10.33120/sssppj.vi48\(51\).242](https://doi.org/10.33120/sssppj.vi48(51).242)

Горностай, П. (2021b). Травма жертви і травма агресора у міжгрупових конфліктах. *Проблеми політичної психології*, 24(1), 114–133. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-68>

Губеладзе, І. (2021). *Соціальна психологія власності*. Київ: Талком.

Дейнеко, О. (2020). Міжгрупові розколи в об'єднаних територіальних громадах: ризики послаблення соціальної згуртованості в децентралізованій Україні. *Соціологічні студії*, 2(17), 55–65. doi: 10.29038/2306-3971-2020-02-55-65

Довгань, Н. О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь*. Київ: Талком.

Зарецька, О. О. (2010). Методологічний аналіз застосування категорії «ситуація» при текстоутворенні. *Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика*, Т. 2 (6), 120–128.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. (б. д.). *Опитування громадської думки*. <https://ispp.org.ua/opituvannya-gromadskoi-dumki/>

Кухарук О. Ю. (2018). Переживання війни: конфліктне мислення і конфліктна взаємодія. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42(45), 41–51. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_6

Найдьонов, М. І. (2011). Масштаб соціальної ситуації, повнота групового суб'єкта. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 29 (32), 149–166.

Панькова, О. В. (2015). Структурування національно-символічного простіру України у період революційних зрушень і військового конфлікту (Дослідницька розвідка). *Економічний вісник Донбасу*, 2(40), 198–209. [http://www.evd-journal.org/download/2015/2\(40\)/pdf/22-Pankova.pdf](http://www.evd-journal.org/download/2015/2(40)/pdf/22-Pankova.pdf)

Парахонський, Б. О., & Яворська, Г. М. (2019). *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ: НІСД.

Разумков Центр. (2025). *Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу* (лютий-березень 2025р.). <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r>

Скиба, А. В., & Хоріна, О. І. (2015). Прогнозування соціально-психологічних та ситуаційних чинників активації злочинних думок і намірів у сфері інформаційної безпеки. *Безпека інформації*, 21(2), 165–173. <https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/Infosecurity/article/view/8735>

Слюсаревський, М. М. (2007). Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 16 (19), 109–127.

Слюсаревський, М. М. (2009). Ситуація як об'єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 23 (26), 5–24.

Слюсаревський, М. (Ред.) (2018). *Основи соціальної психології*. Київ: Талком.

Слюсаревський, М. (2019). Ситуація як об'єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми. У М. Слюсаревський, *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання* (с. 192–214). Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М., Гуменюк, О. І., Дворник, М. С., & Черниш, Л. П. (2019). *Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення*

трансформаційних процесів у громадській думці (2014–2018): довідник. Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М., Найдьонова, Л. А., Титаренко, Т. М., Татенко, В. О., Горностай, П. П., Кочубейник, О. М., & Лазоренко, Б. П. (2020). *Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи*. Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М., & Чуніхіна, С. Л. (Ред). (2024). *Дослідження соціально-психологічного стану населення України в умовах війни: виклики для фахової спільноти: матеріали круглого столу (м. Київ, 20 червня 2024 р.)*. Київ: Талком. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742486>

Суший, О. (2015a). Динаміка політичних і психологічних процесів у сучасній Україні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 35 (38), 61–76. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/106447/>

Суший, О. В. (2015b). Стратегічні пріоритети розвитку освіти у контексті європейської інтеграції України: чи стане реформа в освіті запорукою успішних реформ в Україні у цілому? *Український соціум*, 4, 85-96. <https://doi.org/10.15407/socium2015.04.085>

Суший, О. В. (2019). Націєтворчий процес у координатах соцієтальної кризи в Україні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 7–19.

Суший, О. (2020). *Українська нація: мистецтво творення – філософія руйнування*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Суший, О. (2022). Методологічні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування. *Проблеми політичної психології*, 12(26), 123–137. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-117>

Суший, О. (Ред.) (2023a). *Психологічне забезпечення прогнозування соціальних процесів*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Суший, О. (2023b). Травма як соціальний діагноз Українського суспільства. *Проблеми політичної психології*, 14(28). <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-148>

Суший, О. (2025a). Про ризики деструктивного популізму, повоєнну суспільну свідомість та майбутні вибори в Україні. *Майбутні вибори в Україні у повоєнний період: матеріали круглого столу (15 травня 2025 року, м. Київ)*. Ред. С. Л. Чуніхіна. Київ: Талком, с. 5–10. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2025/11/1vybory-zbirnyk.pdf>

Суший, О. (2025b). Соцієтальна парадигма соціального прогнозування: : аналітична операціоналізація психологічного забезпечення соціального прогнозування. *Проблеми політичної психології*, 18(32). <https://doi.org/10.33120/popp-Vol18-Year2025-223>

Талєб, Н. Н. (2021). *Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті*. Київ: Наш Формат.

Татєнко, В. О. (2021). *Соціально психологія націєтворення: суб'єктно-вчинковий підхід*. 2-ге вид., переробл. і допов. Кропивницький: Імєкс-ЛТД.

Титарєнко, Т. М. (Ред.) (2016). *Психологія життєтворення особистості в сучасному світі*. Київ: Міленіум.

Тихомиров, О. Д. (2005). Гносеологічне значення поняття соціальної ситуації для порівняльного правознавства. *Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки*, 38, 66–69.

Фролов, П. Д. (2013). Соціально-економічна ситуація в Україні: оцінки медіа та громадян. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 14, 234–245. <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/2/2>

Bar-Siman-Tov, Y. (Ed.) (2010). *Barriers to Peace in the Israeli-Palestinian Conflict*. Jerusalem, Konrad-Adenauer-Stiftung Israel.

Barakat, S. (2005). *After the conflict: Reconstruction and development in the aftermath of war*. London: I. B. Tauris.

Collier, P., Elliott, V. L., Hegre, H., Hoeffler, A., Reynal-Querol, M., & Sambanis, N. (2003). *Breaking the Conflict Trap: Civil War and Development Policy. A World Bank policy research report*. Washington, DC: World Bank and Oxford University Press. <http://hdl.handle.net/10986/13938>

Elayah, M. A., & Lambert, L. A. (2023). Introduction. In Elayah, M. A., & Lambert, L. A. (Eds.), *Conflict and Post-Conflict Governance in the Middle East and Africa*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-23383-8_1

Franco de, C., Engberg-Pedersen, A. & Mennecke, M. (2019). How do wars end? A multidisciplinary enquiry. *Journal of Strategic Studies*, doi: 10.1080/01402390.2019.1588119

Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press. URL: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/10/The-Consequences-of-Modernity-by-Anthony-Giddens.pdf>

Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press. <https://download.e-bookshelf.de/download/0003/8871/07/L-G-0003887107-0002286451.pdf>

Hegre, H., Metternich, N. W., Nygård, H. M., & Wucherpfennig, J. (2017). Introduction: Forecasting in peace research. *Journal of Peace Research*, 54(2), 113–124. <https://doi.org/10.1177/0022343317691330>

Hegre, H., Nygard, H. M., Strand, H., Gates, S., & Flaten, R. D. (2011). The Conflict Trap. *APSA 2011 Annual Meeting Paper*. <https://ssrn.com/abstract=1900679>

Iron, R., & Kingsbury, D. (2022). *How Wars End: Theory and Practice*. Richard Iron, Damien Kingsbury (Eds.). Routledge, Taylor & Francis Group.

Leiner, M., & Schliesser, C. (2018). *Alternative approaches in conflict resolution*. Martin Leiner, Christine Schliesser (Eds.). Switzerland: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-58359-4>

May, L. (2012). *After war ends : a philosophical perspective*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Mazel, H. (1896). *La Synergie sociale*. Paris: s. n. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nnc1.0035527676&seq=27>

Moscovici, S. (2008). *Psychoanalysis: Its image and its public*. Polity Press.

Rehrmann, C., Biermann, R., & Tolliday, P. (2020). *Societies in transition: the Caucasus and the Balkans between conflict and reconciliation*. Carolina Rehrmann, Rafael Biermann, & Phillip Tolliday (Eds.). Göttingen, Vandenhoeck, & Ruprecht.

Rose, G. (2010). *How Wars End. Why we always fight the last battle*. Simon & Schuster.

Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). (2022). *Environment of Peace: Security in a New Era of Risk* <https://www.sipri.org/publications/2022/policy-reports/environment-peace-security-new-era-risk>

Volkan, V. (2013), Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large-Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 10, 210–246. <https://doi.org/10.1002/aps.1368>

Wimmer, R. D. & Dominick, J. R. (2014). *Mass media research: an introduction* (10th ed.). Wadsworth Pub.

Wither, J. K. (2020). Defining Hybrid Warfare. *Per Concordiam*, 10(1), 7–9

Zaluzhnyi, V. (2023). Modern positional warfare and how to win in it. *The Economist*, 1(11). https://infographics.economist.com/2023/ExternalContent/ZALUZHNYI_FULL_VE RSION.pdf

Підсумки

У монографії представлено дослідження теоретико-методологічного і методичного спрямування, присвячені проблемі прогнозування соціальної ситуації в Україні. У фокусі уваги авторів – різні аспекти, зрізи і виміри такого складного конструкта, як соціальна ситуація в державі. Виокремлено традиційні сфери його розгляду, зокрема суспільно-політичну, економічну, громадянську. Крім того, для нас як психологів окремий інтерес становила сфера психічного здоров'я. Також зроблено спробу поглянути на соціум як на певну цілісність, оприявлену в багатоманітності і багаторівневості її внутрішніх зв'язків, що було реалізовано через виокремлення соціетального аспекту розгляду соціальної ситуації.

Особливістю цієї роботи є те, що підходи до прогнозування тут спираються на психологічні засади. Більше того, ці засади розглядаються як базові в онтологічному плані, якщо говорити про наукове осмислення соціальних процесів. Така позиція зумовлена поглядом на суспільство як на поле людської взаємодії, де вихідна суб'єктність належить членам цього суспільства, а змісти їхнього психічного життя є визначальними для розуміння характеру його розвитку. Фактично тут ідеться про спробу повернутися до тих основ соціальності, які дуже часто виносять за дужки під час її аналізу, але які становлять саму її природу.

Треба зауважити, що шлях від виявлення змістів психічного життя членів суспільства до прогностичного висновку про характеристики соціальної ситуації є зовсім не очевидним і не лінійним. Але це єдиний спосіб здійснювати системне прогнозування в цій царині, засновуючись на причинно-наслідкових зв'язках, тобто заглиблюючись у сутність процесів, а не задовольняючись поверховими ефектами. Цей шлях, позначений нами як психологічний підхід, наразі майже не торований і залишає чималий простір для наукового креативу

та інновацій. Зокрема, він по-різному реалізовувався в різних розділах цієї монографії.

У першому розділі методологія прогнозування спиралася на положення про вихідну суб'єктність членів соціуму, яке означає, що характер і напрям цього розвитку так чи інакше задаються уявленнями членів соціуму про його бажаний стан як деякий цільовий орієнтир, але з урахуванням їхніх можливостей утілювати ці свої інтенції. Відповідно, розроблена на основі цієї ідеї методика спрямована на визначення як зазначених бажаних станів, так і параметрів, які визначають можливості їх утілення.

У другому розділі вихідна ідея для розроблення методології прогнозування полягала в тому, що визначення певних характеристик особистості дає змогу, принаймні до певної міри, передбачати її поведінку. Власне, на цій ідеї побудовано всю психологію рис, або диспозиційний підхід. Проблема, на вирішення якої спрямована ця розвідка, полягала у виокремленні характеристик, які давали б змогу прогнозувати економічну поведінку і при цьому були незалежними одна від одної. Вирішення цієї проблеми стало інструментом побудови типології економічної поведінки та опису її типів і підтипів.

У третьому розділі представлено психологічні чинники ключової характеристики громадянського життя країни – соціальної згуртованості. Прогнозування і виявлення можливостей впливу на цей аспект соціальної ситуації є особливо важливими в умовах протистояння воєнним загрозам. Визначення чинників соціальної згуртованості створює наукове підґрунтя для вирішення обох цих завдань. За такі чинники взято, зокрема, характеристики соціальної ідентичності членів суспільства, виокремлення яких у межах теоретичного дослідження разом з аналізом феномену соціальної згуртованості дало змогу побудувати прогностичну модель останньої. Тут, так само як і в двох наступних розділах, розроблення методології прогнозування базувалося на ідеї про те, що чинники або детермінанти деякого явища можна розглядати як його предиктори за умови, що відомо, у який саме спосіб вони справляють на

нього вплив. Справді, у такому разі ми можемо будувати сценарії розвитку цього явища залежно від змін, які відбуваються із цими чинниками або детермінантами. Побудова прогностичних моделей на такого роду залежностях має сенс, якщо чинники більш доступні для спостереження або прогнозування, ніж саме явище. Особливого значення такі моделі набувають для нормативного прогнозування, спрямованого на визначення шляхів і термінів досягнення потрібних станів.

Зазначимо, що психологічний підхід, акцентуючи увагу на вихідній суб'єктності членів суспільства в процесах його розвитку, не ігнорує той факт, що людина сама є в якомусь сенсі продуктом цього суспільства як носій його культури, а її поведінка значною мірою залежить від конкретних умов життя, зокрема і соціальної ситуації, у якій вона перебуває. Тому прогнозування перетворювальних і взаємозумовлювальних дій членів суспільства, які становлять основу його поступу, часто потребує комплексного аналізу всього соціокультурного контексту. Більше того, за «програмою максимум» соціальне прогнозування має враховувати також результат людської дії і взаємодії – нові соціальні умови і нову соціальну ситуацію, які так само впливатимуть і на розвиток людини, і на її поведінку.

У трьох останніх розділах монографії представлено методологічні розвідки, мета яких – залучення як власне психологічних, так і соціальних чинників для прогнозування розвитку різних аспектів соціальної ситуації.

Так, у четвертому розділі для аналізу і прогнозування сфери психічного здоров'я запропоновано використовувати холістичний підхід, в основу якого покладено тезу про багатовимірність людини як біологічної, психологічної, соціальної і духовної істоти. Цей підхід зосереджується на необхідності впровадження мультимодальних інтервенцій для формування цілісного добробуту людини, що охоплюють біологічні, психологічні, екологічні та соціально-економічні чинники. На основі теоретичного аналізу вдалося виокремити низку соціальних чинників, які можна розглядати і як чинники

впливу на психічне здоров'я мешканців країни, і як предиктори стану добробуту цієї сфери.

У п'ятому розділі так само на основі теоретичного аналізу виокремлено і категоризовано комплекс чинників, які можна розглядати як предиктори адаптованості населення до стресогенних факторів війни. Відповідно до запропонованої моделі ці чинники згруповано за трьома рівнями масштабування: індивідуальним рівнем, мезорівнем (рівнем горизонтальних зв'язків як у малих групах, так і на рівні громад) та макрорівнем (загальнонаціональним рівнем).

Нарешті, у шостому розділі в межах так званої соціетальної парадигми зацентровано увагу на тому, що прогнозування соціальної ситуації має залучати дві дослідницькі стратегії: одну – спрямовану від загальносоціального рівня аналізу цієї ситуації до рівня психологічних феноменів, другу, навпаки, – від рівня психологічних феноменів до загальносоціального рівня аналізу. Цю ідею втілено і продемонстровано на прикладах соціально-психологічних моделей соціетальної кризи і соціетальної динаміки травми.

Насамкінець хотілось би сказати кілька слів про перспективи подальших досліджень. На жаль, нам не вдалося охопити всі важливі аспекти соціальної ситуації. Передусім це стосується культурної сфери, яка, можливо, є найскладнішим об'єктом для соціального прогнозування, оскільки дуже тісно пов'язана з людською креативністю. Безумовно, наукові розвідки в цьому напрямі становлять значний інтерес. Крім того, корисним для подальшого опрацювання була б операціоналізація моделей, представлених у третьому і п'ятому розділах монографії, а саме прогностичної моделі соціальної згуртованості, заснованої на виявленні характеристик соціальної ідентичності, і багаторівневої прогностичної моделі адаптації населення України до стресогенних факторів війни. Більшої конкретизації і специфікації у сфері соціального прогнозування потребують представлені в монографії холистичний підхід і соціетальна парадигма, які наразі є радше дороговказами наукового пошуку, а не конкретними методологічними напрацюваннями.

Зрозуміло, що представлені в монографії напрями і результати досліджень далеко не вичерпують усіх можливостей психологічного підходу, а демонструють лише деякі з них. Водночас є сподівання, що вони дають підстави говорити про перспективність застосування цього підходу, який, по суті, є спробою повернути людині її право на онтологічну суб'єктність, принаймні в дослідженнях соціальних процесів. Право, яке оскаржується не лише в науці і філософії, а і в щоденних соціальних практиках. Право, яке не завжди усвідомлюється масами і до якого часто скептично ставляться еліти. Тому ми також сподіваємось, що дослідження соціуму на психологічних засадах стане одним з інструментів загальної рефлексії, яка дасть змогу побачити роль і місце людини в суспільстві, що зробить її більш відповідальною, а саме суспільство – більш гуманним.

Додаток

Порівняльна таблиця сценаріїв завершення війни і повоєнного розвитку

A1

Параметри Сценарій	Макросоціальна діагностика (Top-down):			Психосоціальна діагностика (Bottom-up)		
	Структурний рівень	Масова свідомість	Тренди	Структурний рівень	Масова свідомість	Тренди
«Переможець отримує все» (Переможець)	Централізація влади; посилення державного контролю; легітимація силових структур; спроба «консервації» інституційної моделі	Ейфорія, гордість, почуття місії; утвердження національного «Я»; схильність до тріумфалізму; «психологія переможця»	Ризик переходу від мобілізованої демократії до авторитарної стабілізації	Домінування національного наративу; сакралізація перемоги; тріумфальний наратив; культ героїв, меморіалізація, ритуали, місця пам'яті; відновлення спільнот; можлива сакралізація насильства	Патріотичні ритуали, культ героїв, героїзація служіння; культ ролі «захисника» як соціального еталона	Консолідація; інституціалізація «цінностей перемоги» (порядок, дисципліна, жертва); ризик авторитарного рецидиву («ефект переможця»)
«Примус до миру» (Жертва)	Часткова втрата суверенітету; політична роздрібненість; компромісні рішення; інституційна фрагментація; зовнішня залежність; дефіцит суверенності	Почуття несправедливості, розчарування; колективна фрустрація; поляризація	Демократичний відкат; деморалізація суспільства, падіння довіри до еліт	Недовіра до влади і державних інституцій; фрагментація; ресентимент; реваншистська мобілізація	Травматична пригніченість; відчуття зради; пошук винних; ностальгія за «справедливістю»; соціальна роль «жертви» як морального центру	Демобілізація; інституціалізація пам'ятних ритуалів; практики подолання приниження (пам'ять, волонтерство, солідарність); соціальна фрагментація; популістські колювання

**Порівняльна таблиця сценаріїв завершення війни і повоєнного розвитку
(продовження)**

A2

Параметри Сценарій	Критичні ризики, конфліктні пастки, бар'єри			Потенціал / Перспективи		
	Міжнародна безпека	Держава	Суспільство	Міжнародна безпека	Держава	Суспільство
«Переможець отримує все» (Переможець)	Геополітична реваншизація; гонка озброєнь; нестійкий мир	Авторитарна централізація; мілітаризація політики; контроль над дискурсом	Культ перемоги; соціальна поляризація; нетерпимість до інакшості	Формування нової системи безпеки; регіональне лідерство; стратегічні альянси	Інституційна консолідація; модернізація оборонно-управлінського комплексу; державна суб'єктність	Піднесення національної гідності; соціальний капітал солідарності; відчуття мети
«Примус до миру» (Жертва)	Втрата міжнародної суб'єктності; слабка система гарантій; повторна агресія	Залежність від зовнішніх рішень; делегітимація влади; інституційна фрагментація; внутрішня дестабілізація	Колективна травма приниження; ресентимент; пасивна недовіра	Міжнародна реабілітація; посилення безпекових гарантій; переосмислення принципів миру	Відновлення довіри до влади через прозорість; структурні реформи; політична реінтеграція	Переосмислення травми; громадянська рефлексія; формування культури самопідтримки

**Порівняльна таблиця сценаріїв завершення війни і повоєнного розвитку
(продовження)**

B1

Параметри Сценарій	Макросоціальна діагностика (Top-down):			Психосоціальна діагностика (Bottom-up)		
	Структурний рівень	Масова свідомість	Тренди	Структурний рівень	Масова свідомість	Тренди
«Ні миру, ні війни» (Невизначеність)	Заморожені інституції; політична стагнація; хибна стабільність; ерозія системи управління; квасиреформи; унормування кризи	Хронічна тривога, побоювання, втома, соціальна апатія; унормування невизначеності	Маятникові коливання між мобілізацією і деполітизацією	Суспільна стагнація; консервація статус-кво; «буденність виживання»; ритуали опанування травми – адаптивні, але не трансформативні	Апатичні практики виживання; «адаптивна байдужість»; ритуалізація стабільності (побут, «маленькі перемоги»); роль «спостерігача»	Стагнація; інституціалізація подвійних стандартів («так треба» і «як є»); громадянська інертність; періодичні спалахи протестної активності
«Війна і мир» (Вживання)	Нестабільність, ослаблення держави; гібридизація інституцій; перманентна мобілізаційна економіка; гібридна держава війни	Коллективна втома; тривожна ідентичність; гіпермобілізація, співіснування героїзму і цинізму; психологічна «броня»	Цикли нестабільності: короткі фази надії змінюються затьожними кризами	Гібридність практик; функціональна нестабільність; ситуативна адаптивність; «культура виживання»	Самоорганізація локальних спільнот; неформальні правила взаємодопомоги; ритуали опору і солідарності; поява ролей «опікуна», «виживальника»	Маятникова мобілізація; інституціалізація паралельних систем підтримки; виснаження; спроби реставрації старих моделей

**Порівняльна таблиця сценаріїв завершення війни і повоєнного розвитку
(продовження)**

B2

Параметри Сценарій	Критичні ризики, конфліктні пастки, бар'єри			Потенціал/Перспективи		
	Міжнародна безпека	Держава	Суспільство	Міжнародна безпека	Держава	Суспільство
«Ні миру, ні війни» (Невизначеність)	Хронічна нестабільність регіону, «сіра зона» безпеки, легітимізація агресора	Заморожена політика; імітаційне управління; корупційна інерція	Соціальна апатія; ерозія довіри; унормування невизначеності; «завчена безпорадність»	Міжнародні посередницькі формати; стабілізаційні механізми; багатовекторна дипломатія	Балансування владних інститутів; поступова бюрократична адаптація; обережна модернізація	Самоорганізація низових ініціатив; розвиток громадських платформ; культура виживання
«Війна і мир» (Вживання)	Перманентна загроза конфлікту; регіональна турбулентність; розмивання союзів; залежність від зовнішньої підтримки	Деградація управління; паралельні владні центри; ресурсна виснаженість; корозія демократії	Хаотична самоорганізація; соціальний дарвінізм; фрагментація солідарності; соціальна апатія	Глобальна підтримка гуманітарних програм; формування нових партнерств	Гнучке управління кризами; перехідні моделі урядування; мобілізаційна економіка	Локальна самоорганізація; солідарні мережі взаємодопомоги; культура стійкості

**Порівняльна таблиця сценаріїв завершення війни і повоєнного розвитку
(продовження)**

С1

Параметри Сценарій	Макросоціальна діагностика (Top-down):			Психосоціальна діагностика (Bottom-up)		
	Структурний рівень	Масова свідомість	Тренди	Структурний рівень	Масова свідомість	Тренди
«Мир за будь-яку ціну» (Безвихідь)	Втрата суб'єктності; деградація інституцій; зовнішнє управління і контроль; делегітимація влади; криза довіри до еліт	Почуття приниження; зневага; масова деморалізація	Цикли: апатії – радикалізації – апатії	Злиття влади і бізнесу; корупційний консенсус; синдром «втраченої гідності»	Цинізм, конформізм; розчарування; уникання політики, дезорієнтація; втеча в приватність; символічне «мовчання»; ритуали примирення без катарсису; роль «втомленого пристосованця»	Авторитарний дрейф; інституціалізація «мовчазної згоди»; деполітизація; криза легітимації
«Справедливий мир: соціетальна трансформація» (Творець)	Реформи, структурне оновлення інституцій; інклюзивна модернізація; синтез державо-творчої і громадянської логіки	Посттравматичне зростання, формування зрілої громадянської свідомості, нові ціннісні орієнтири	Консолідація демократичних трендів, інституційна стійкість, розширення соціального діалогу	Перебудова публічної сфери і комунікативних практик; рефреймінг цінностей; реконфігурація ідентичності як «спільноти відповідальності»; творення нових соціетальних якостей – через практики солідарності, волонтерство, нові культурні коди	Колективне усвідомлення травми; емпатійна солідарність; наративи оновлення; роль «співтворця»; практики співтворення: партисипація, кооперація, діалогічні форуми; ритуали примирення з рефлексією; інституціалізація культури довіри, співучасті, локальної ініціативи	Рефлексія травми; інституціалізація культури довіри, співучасті, локальної ініціативи; оновлення; стале демократичне відновлення

**Порівняльна таблиця сценаріїв завершення війни і повоєнного розвитку
(продовження)**

С2

Параметри Сценарій	Критичні ризики, конфліктні пастки, бар'єри			Потенціал / Перспективи		
	Міжнародна безпека	Держава	Суспільство	Міжнародна безпека	Держава	Суспільство
«Мир за будь-яку ціну» (Безвихідь)	Залежність від зовнішніх гравців, маргіналізація на глобальній арені; компромісна нестабільність, легітимація агресора	Інституційна деморалізація; внутрішній розкол еліт; політична капітуляція; соціальний розкол	Цинізм, ескапізм, конформізм; колективна втома; втрата сенсу суспільного опору	Пошук нових балансів безпеки; залучення нейтральних акторів; адаптивна дипломатія	Політична реструктуризація; інституційна адаптація; компромісне управління	Громадянська реабілітація; моральна переоцінка; соціальна стабілізація через компроміс
«Справедливий мир» (Творець)	Опір старих геополітичних систем; гібридні загрози; конкуренція моделей розвитку і наративів	Інституційна перебудова; політична турбулентність; боротьба старих і нових еліт; реформаторське виснаження	Конфлікт поколінь; переоцінка цінностей; болісна (не)реінтеграція груп; потреба в символічному примиренні	Формування нової архітектури міжнародної взаємодії; мережеві альянси демократичного типу	Глибинна модернізація інституцій; стратегічна автономія; інноваційне врядування	Культура співтворення; колективна суб'єктність; поява нової соціальної ідентичності

Наукове видання

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОГНОЗУВАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ**

МОНОГРАФІЯ

*За науковою редакцією
доктора психологічних наук Валерії Вікторівни Жовтянської*

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

E-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 23.12.2025 р.
Гарнітура Times New Roman. Авт. арк. 15,5.
Електронне видання

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net
